

І СОЦІОЛОГІЧНА ДУМКА ФІЛОСОФСЬКА

ЧИТАЙТЕ В НОМЕРІ:

- Комуністична ідеологія — чи припустимий ренесанс? • Проблеми "середнього класу" в сучасній Росії
- Е.Фромм: Як усвідомити несвідоме
- Дж.Александер і "теоретичне будівництво"
- В.Гьосле про трансцендентальну прагматику
- Концепція багатовимірного розвитку особистості • Системне моделювання наукової раціональності

**ФІЛОСОФСЬКА
І СОЦІОЛОГІЧНА
ДУМКА**

**ЧИТАЙТЕ
В НАСТУПНИХ ЧИСЛАХ
НАШОГО ЧАСОПИСУ:**

Наша анкета: Нова Україна — куди йти?

Ф.Х.Кессіді. До проблеми "грецького дива"

В.Н.Порус. Парадокси наукової раціональності та етики:
спроба аналогії

О.Л.Валєвський. Діамат як явище філософської культури

В.М.Кондратьєв. Одкровення філософії як філософія
Одкровення

К.Муздибаєв. Природа переживання несправедливості

Ф.А.Ніязов. Соціально-політичні зміни в США з позиції
теорії великих циклів

Дж.Александр (США). Нові теоретичні напрями в
соціології (закінчення)

Е.Фромм (Німеччина, США). Психоаналіз і дзен-буддизм
(продовження)

В.В.Танчер, О.А.Ручка. Соціологія Еміля Дюркгейма

Е.Дюркгейм (Франція). Соціологія і соціальні науки

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Є.К.БИСТРИЦЬКИЙ
І.В.БОЙЧЕНКО
М.О.БУЛАТОВ
В.І.ВОЛОВИЧ
Є.І.ГОЛОВАХА
В.С.ГОРСЬКИЙ
В.Ф.ЖМИР
В.О.ЗВІГЛЯНИЧ
В.А.МАЛАХОВ
М.М.МОКЛЯК

В.М.НІЧИК
В.І.ПАНІОТТО
М.В.ПОПОВИЧ
І.М.ПРИБИТКОВА
Ю.Д.ПРИЛЮК
В.В.ТАНЧЕР
М.Ф.ТАРАСЕНКО
В.Є.ХМЕЛЬКО
М.М.ЧУРИЛОВ
Л.Є.ШКЛЯР

РЕДАКЦІЙНА РАДА

Н.Б.ВЯТКІНА
Б.В.КЛИМЕНКО
В.І.КРЮКОВ
В.С.ЛІСОВИЙ
Н.В.ПАНІНА

К.Б.СІГОВ
В.Л.СКУРАТІВСЬКИЙ
Л.К.ФІНБЕРГ
О.К.ШЕВЧЕНКО
Д.Б.ЯНЕВСЬКИЙ

РЕДАКЦІЯ ЖУРНАЛУ

Головний редактор
Заступник головного редактора
Відповідальний секретар
Зав. редакцією

— Ю.Д.Прилюк
— В.Ф.Жмир
— В.І.Гломозда
— Л.І.Машовець

Редактори відділів:
С.М.Іващенко

- теорія пізнання, методологія науки, логіка, філософські питання природознавства, естетика
- методологія соціального пізнання, теоретична соціологія, аналіз соціальних проблем
- аналіз суспільно-політичних проблем, соціальна психологія, етика
- історія філософії, релігієзнавство, сучасна зарубіжна філософія

Наукові редактори:
Старші редактори:
Комп'ютерне макетування:
Електронний набір:

С.О.Васильєв, Н.Б.Вяткіна (позаштатні)
Т.С.Громова, Л.Г.Малишевська
Г.С.Барановська, М.Є.Роїк
В.В.Мельникова, М.О.Скибицька

Телефони: 228 — 39 — 78, 228 — 48 — 55

Адреса редакції: 252001 Київ 1, Трьохсвятительська, 4

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.
Рукописи не рецензуються і не повертаються.

ФІЛОСОФСЬКА І СОЦІОЛОГІЧНА ДУМКА

Виходить щомісячно
українською
і російською мовами

РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ
НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ ЧАСОПИС

2.1992

Інститут філософії
АН України

Інститут соціології
АН України

Заснований
в січні 1927 року

Російською мовою
виходить з 01.01.89

ЗМІСТ

Суспільство: між минулим і майбутнім	
КРЮКОВ В.І. Комуністична ідеологія — чи припустимий ренесанс?	3
Демократизація в дзеркалі соціології	
БИСТРОВА А.С. (Санкт-Петербург), Єремичева Г.В. (Санкт-Петербург). Передумови формування "середнього класу" в сучасній Росії (на прикладі Санкт-Петербурга)	11
Логіка, методологія і філософія науки	
МОРГУН В.Ф. (Полтава). Концепція багатовимірного розвитку особистості та її застосування	27
ПОРУС В.Н. (Москва). Системний зміст поняття "наукова раціональність". <i>Стаття друга</i> . Системне моделювання наукової раціональності	41
Філософське розуміння людини	
МАЛАХОВ В.А. Кант і Гоголь: подвійний портрет (закінчення)	54
Сучасна зарубіжна філософія	
ЄРМОЛЕНКО А.М. Попередні зауваги про трансцендентальну прагматику	64
ГЬОСЛЕ В. (Німеччина). Трансцендентальна прагматика як фіхтеанство інтерсуб'єктивності	72
Методологія і методика соціологічних досліджень	
КОЗИРЄВ Ю.М. (Москва). Соціальна стратифікація в людському вимірі	94
МАТУСЕВИЧ В.О. Соціальні орієнтації особистості: досвід типології	108

ТАНЧЕР В.В. Дж.Александр і "теоретичне будівництво" в соціології США	119
АЛЕКСАНДЕР Дж. (США). Нові теоретичні напрями в соціології	121
Ретроспектива	
КІСТЯКОВСЬКИЙ Б.О. Проблема і завдання соціально-наукового пізнання (закінчення)	131
Далі буде?	
ФРОММ Е. (Німеччина, США). Психоаналіз і дзен-буддизм (продовження)	143
Кафедра	
СИНЯКОВ С.В. (Нижній Новгород), СЛАСТЕНКО Є.Ф. Про один феномен світогляду суспільствознавця	162
Роздуми над книгою	
ІЩЕНКО Ю.А. В.П.Загороднюк. Целеполагание в практике, культуре, познании	170
Про книги	173
Резюме англійською мовою	175

CONTENTS

SOCIETY: BETWEEN THE PAST AND THE FUTURE Kriukov V.I. Communist Ideology — is the Renaissance Possible?, p. 3 DEMOCRATIZATION IN THE MIRROR OF SOCIOLOGY Bystrova A.S., Yeriomycheva G.V. (Sankt-Petersburg). Prerequisites of Formation of the Middle Class in Russia, p. 11 LOGIC, METHODOLOGY AND PHILOSOPHY OF SCIENCE Morgun V.F. (Poltava). Conception of the Multi-Measure Development of Personality and Its Scientific Rationality. Article 2, Kechov V.A. Kant and Gogol: molenko A.M. Preliminary (ermany). Transcendental LOGY AND METHODICS (ow). Social Stratification in tations of Personality: An IOLOGY Tancher V.V. (USA). New Theoretical . O. Problems and Tasks of ONTINUED? Fromm E. THIEDRA Siniakov S.V., alist Worldview, p. 162 . Aim-Positing in Practice, N ENGLISH, p. 175

© 1. Офсетний друк
к 939 прим.

© 1. книги,

СУСПІЛЬСТВО: МІЖ МИНУЛИМ І МАЙБУТНІМ

В.І.Крюков

КРЮКОВ Віталій Іванович — кандидат юридичних наук, науковий співробітник відділу державно-правових проблем управління Інституту держави і права АП України. Фахівець з проблем політології й державного управління. Автор монографії "Компьютеризация государственного управления: сущность, правовые проблемы" (М., 1990); низки розділів у колективних монографіях, присвячених проблемам державного управління та правового забезпечення науково-технічного прогресу, інших праць. Член Експертної ради нашого часопису. Наш постійний автор.

Комуністична ідеологія — чи припустимий ренесанс?

Стало вже очевидним, що криза нашого суспільства — загальносистемна. Події серпня минулого року виявили її суть: глобальне відторгнення комуністичної ідеології, стрімкий розпад усіх створених на її основі соціальних інституцій та організаційних структур. Якщо ж урахувати, що вона проїмала не тільки нашу державність, а фактично ціле суспільство (понад те, була його доміантним і по суті єдиним масовим світоглядом), то цілком обгрунтовано можна говорити про загрозу розпаду самого суспільства. Інстинкт самозбереження все ж, мабуть, "змусить" суспільну свідомість здійснити свою конструктивну функцію й випрацювати якісно новий, достатньо цілісний світогляд, який дасть змогу жити й розвиватися нарешті у відповідності з об'єктивними законами розвитку цивілізації.

Проте цілком неприпустимо при цьому відмахуватися від марксизму взагалі. Треба взяти на себе клопіт розібратися в його постулатах — і тому, що це одна із світоглядних конструкцій,

© В.І.Крюков, 1992

© Переклад з російської В.П.Недашкінського, 1992

випрацюваних людством, і для того, щоб уникнути рецидивів тоталітаризму. Попри історичне фіаско комуністичної ідеології, фактичний розпад комуністичних структур у нашій країні (та й у світі) не відбувся. Соціальне підґрунтя цієї ідеології не зникло, а лише якоюсь мірою “витверезилося”. Спроби її реанімації, надання їй нового, багато в чому “страждальницького” ореола, відтворення відповідних організаційних структур є неминучими й уже цілком реальними, — наприклад, Установчий з'їзд Соціалістичної партії України або Установчий з'їзд ВКП(б) у Санкт-Петербурзі.

Тому суспільство, якщо воно справді стурбоване своєю історичною перспективою, повинне випрацювати антикомуністичний імунітет в єдності його науково-теоретичного, морально-етичного, соціально-практичного й державно-правового компонентів.

Сучасні апологети теорії Маркса-Енгельса-Леніна намагаються звести її до власне комуністичної ідеї, а точніше — до вироблених цивілізацією уявлень про права людини, свободу, рівність, справедливість та ін. Інтуїтивно або усвідомлено вони намагаються відірвати саму ідею від механізмів її втілення, тобто від ідеології, від марксистської теорії й практики її реалізації. Злочинною, у сутності своїй нелюдською виявилася саме ідеологія, а не вистраждані людством гуманістичні ідеї, уявлення, моральнісні та естетичні імперативи цивілізованого соціального співжиття. Й тому спростовувати прибічників комуністичної ідеології треба, ясна річ, не у площині гуманістичних ідей, а у контексті їхніх концептуальних установок, засобів і методів, піддаючи критичному аналізу як логічність міркувань, так і об'єктивну логіку похідності отриманого історичного результату.

Як відомо, першим концентрованим і систематизованим викладом комуністичної ідеології став “Маніфест Комуністичної партії” К.Маркса і Ф.Енгельса. Його положення — це суть марксизму й більшовизму. Характерно, що, попереджаючи кожне його видання впродовж майже півсторіччя, автори завжди підкреслювали, що головні, принципові положення його жодних змін не потребують, а Ленін і не намагався їх переосмислити, оскільки був переконаний у геніальності цього твору, вбачав у ньому втілення “нового світопогляду”.

У чому ж полягає це “нове світопогляду”, яке призвело до таких трагічних результатів?

“Комуністи можуть виразити свою теорію одним положенням: знищення приватної власності”¹. Всі ми вийшли із марксизму й добре знаємо про глобальне протиріччя капіталізму — між суспільним характером виробництва й приватновласницькою формою присвоєння. Знаємо, що протиріччя це є антагоністичним,

що воно підриває суспільство зсередини, а коли так — подолати його необхідно. Але як? Шляхом скасування, знищення всієї приватної власності як соціального явища, причому скасування політичного й насильницького? Або ж перетворенням усіх на приватних власників? У першому разі, як показав досвід, приватна власність не зникає, а лише набуває потворних, позаскономічних змісту й форми, коло суб'єктів її стає дуже обмеженим, а на пролетарів перетворюється практично цілий народ, у якого вилучають останню його власність — на трудову потенцію. У підсумку він остаточно втрачає природні стимули до продуктивної праці й опиняється за межею повного зубожіння й навіть виживання.

Маркс і Енгельс зізнавалися, що їхні супротивники висували “заперечення, ніби із знищенням приватної власності припиниться всяка діяльність і запанує загальне ледарство”¹. Вже тоді ця перспектива була очевидною для багатьох, а історичний експеримент поставив у цій суперечці всі крапки над І.

Антагонізм класів міг бути подоланий двома взаємовиключними шляхами: або усуненням буквально, фізично одного з класів (і більшовики у цьому досягли особливих успіхів), або ж наданням пролетаріатові буржуазних властивостей, перетворенням його на клас приватних власників. Другий шлях видався найкращим багато кому, й зокрема представникам “консервативного, або буржуазного, соціалізму” — за визначенням тих самих Маркса й Енгельса, — котрі “хотіли б мати буржуазію без пролетаріату”². Цей шлях обрали й країни, які сьогодні заведено називати розвиненими капіталістичними.

Ми ж пішли “іншим шляхом”: повністю скасували приватну власність і відповідні соціальні класи й прошарки, централізували власність у руках держави. У підсумку замість переходу від *окремості* приватної власності до її *всезагальності* фактично був здійснений перехід до її *абсолютності*. Єдиним власником стала держава, а точніше тоталітарна надбудова — компартійна номенклатура. Врешті-решт виникло не таке суспільство, в якому “вільний розвиток кожного с умовою вільного розвитку всіх”³, а навпаки — суспільство граничного обмеження можливостей кожного, що призвело до деградації суспільства загалом, у всіх аспектах і сферах його буття.

Цікаво відзначити, що 1935 року при підготовці проєкту нової Конституції СРСР у так званому Чернетковому начерку стаття 10 стверджувала: у СРСР зліквідований поділ на класи. До остаточного варіанту ця стаття не ввійшла, хоча мала на це, мабуть,

¹ Там же. — С.424.

² Там же. — С.436.

³ Там же. — С.430.

¹ Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т.4. — С.422.

усі підстави. Справді, якщо виходити з класичного ленінського визначення соціальних класів — “великі групи людей, які розрізняються за їх місцем в історично визначеній системі суспільного виробництва, за їх відношенням... до засобів виробництва, за їх роллю в суспільній організації праці, а значить, за способами одержання і розмірами тієї частки суспільного багатства, яка є в їх розпорядженні”¹, — то, звичайно, у результаті повного знищення приватної власності (а разом і самого власника у місті й у селі) “великі групи людей, які розрізняються...” фактично вже не існували. Утворився якийсь “моноклас” економічних рабів у феодальній політичній структурі. Устрій виявився не соціалізмом, а державним капіталізмом, вірніше нижчою його стадією, за якої він саморуйнується й сягає... феодалізму з елементами рабства. Еволюція цивілізації покотилася назад: наш держкапіталізм разом з приватною власністю знищив самі свої економічні засади — товарність виробництва, а головне — товарність людської праці.

Отже, у головному постулаті марксизму ми бачимо трагічну підміну об'єкта “знищення” й принципове викривлення причинно-наслідкової залежності: безперечна негативність й історична приреченість приватності приватної власності були перенесені на власне приватність власності.

У ті часи, коли світ долав приватний характер власності, ми воювали з самою приватною власністю.

Далі. Марксизм, як відомо, виник у результаті доволі повного й сумлінного аналізу сучасного йому капіталістичного суспільства. Проте у цьому аналізі дана оцінка здебільшого кількісних проявів капіталізму: розвитку торгівлі, мореплавання, суходільних шляхів сполучення, розширення промисловості, зростання робітничого класу, нагромадження капіталу тощо. Це зрозуміло, адже суть тієї доби — первісний розвиток капіталізму, період первісних кількісних нагромаджень. Спрощена логіка кількісних нагромаджень, а значить неминуче поглиблення класового антагонізму, могли, згідно з уявленнями авторів “Маніфесту...”, завершитися тільки всезагальним вибухом — світовою революцією.

Тут ми стикаємося з увіч помилковою апроксимацією, яка ґрунтується на аналізі ще якісно нерозвиненого явища. Момент кількісного нагромадження, екстенсивного розвитку ще не має й не може мати виразно сформованих сутнісних аспектів явища — вони перебувають у стадії становлення й виявляються саме в результаті кількісних нагромаджень, на завершальній стадії зростання. Тому прогнозувати розвиток, ґрунтуючись лише на характеристиках явища доби кількісних нагромаджень його компонентів, а значить за нерозвиненості якісних, геть непри-

пустимо. Екстенсивний етап розвитку був змінений інтенсивним, теорія ж виявилася до цього непристосованою — адже вона уявляла явище розвиненим і сформованим. Підсумок — величезний розрив між теорією й практикою.

Коли капіталізація екстенсивна, кількісна була змінена інтенсивною або якісною, почалися й якісні зміни соціальних інституцій, які призвели до суттєвого сволуційного розв'язання того глобального протиріччя, про яке йшлося вище. Проте послідовники Маркса й Енгельса, передовсім В.Ленін, виходили з того, що “продуктивні сили, які є в його (суспільства. — В.К.) розпорядженні, не служать більше розвитку буржуазних відносин власності; навпаки, вони стали непомірно великими для цих відносин, буржуазні відносини затримують їх розвиток”¹. Цілком можливо, що цей висновок є правильним, якщо робити його лише на підставі аналізу екстенсивних чинників і тенденцій кількісних змін. Цілком імовірно також, що властивість буржуазності притаманна кількісному етапові розвитку продуктивних сил. При переході ж до якісного етапу долається приватність приватної власності й здійснюється соціалізація суспільства, яке поступово втрачає відверто буржуазний характер, що проти нього й був спрямований увесь пафос марксистської ідеології. Звичайно ж, продуктивні сили того суспільства не могли служити “більше розвитку буржуазних відносин власності”. Але якому саме розвитку? Кількісному. Чи стосується це тією ж мірою розвитку якісного? Якщо слідувати діалектиці, якщо простежити наступний перебіг історії, то, певна річ, ні.

Тут трапилася драматична наукова помилка: негативність межі кількісного розвитку явища була перенесена на його сутність. Іншими словами, марксизм не залишав сучасному йому капіталізму жодних теоретичних шансів на дальше існування, а тим паче на розвиток. Більшовики позбавили цих шансів капіталізм російський та низку інших держав, тоді як позосталий світ свого шансу не втратив.

Продуктивні сили сучасного фундаторам марксизму суспільства справді не здатні були служити кількісному розвитку відносин власності, але реально стимулювали їхній розвиток якісний шляхом подолання приватного характеру приватної власності, створення виробничих відносин, узагальнених тією самою приватною власністю, яка проте набуває дедалі всезагальнішого характеру.

Тож якими бачать автори “Маніфесту...” роль, місце й тенденції сволуції пролетаріату? Якщо насправді “в тій самій мірі,

¹ Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т.4. — С.415.

¹ Ленін В.І. Повне збір. творів. — Т.39. — С.14 — 15.

в якій розвивається буржуазія, тобто капітал, розвивається і пролетаріат¹, то якісні зміни капіталу мають вести до якісних змін пролетаріату. Якщо капітал набуває властивості всезагальності, то пролетаріат з неминучістю набуває властивості буржуазності. Водночас, якщо капітал монополізується гранично, до абсолюту, як це й відбулося у нас, то всі трудящі неминуче “тільки тоді й можуть існувати, коли знаходять роботу...”². При цьому цілком природньо, що “витрати на робітника... зводяться майже виключно до життєвих засобів, необхідних для його утримання і продовження його роду”³. Йі цілком логічно, що “маси робітників, скупчені на фабриці, організуються по-солдатському. Як рядових промислової армії, їх ставлять під нагляд цілої ієрархії унтер-офіцерів і офіцерів”⁴ та ін. Як не впізнати портрет нашого устрою в образі суспільства, що йому фундатори марксизму провіщали крах...

Під час читання “Маніфесту...” виникає ще ціла низка вельми нериторичних питань щодо інших постулатів комуністичної ідеології. Зокрема, чи можна людську історію — розвиток усіх соціальних інституцій — держави, права, моралі, моральності, релігії, сім’ї тощо — розглядати лише й передовсім крізь призму класового чинника та класової боротьби? Чи не є класовість лише факультативом цивілізації? Остання має набагато значиміші загальні закономірності й чинники еволюції, і класовий характер суспільства є лише окремішність.

“Нове світоспоглядання” склали й ідеї класової переваги, диктатури пролетаріату, які санкціонували нестримне насильство, класовий терор, неморальність, зруйнування нації зсередини. Ми все ще багато в чому є носіями цього світогляду, й нам дуже важко усвідомити повною мірою й жакнутися з усієї глибини й масштабності нашої історичної трагедії, яка перевершила навіть наслідки націонал-фашизму. Концепція диктатури пролетаріату по суті своїй не відрізняється від концепції вищості арійської нації, ідея світової революції нічим не праведніша за ідею світового панування, а насильницьке завоювання “життєвого простору” є те ж саме, що й насильницьке знищення класових супротивників. Усе це — злочини не лише проти окремих соціальних груп, класів, народів, але й проти людства, цивілізації взагалі. Йі так само, як людство засудило ідеологію націонал-фашизму, воно засудить, я гадаю, й ідеологію комун-фашизму.

Звернімося знову до “Маніфесту...” — хіба не апофеозом

¹ Там же. — С.416.

² Там же.

³ Там же.

⁴ Там же.

цинізму стосовно цивілізації звучить завершальне його одкровення: “Комуністи вважають за ганьбу приховувати свої погляди і наміри. Вони відкрито заявляють, що їх цілі можуть бути досягнені лише насильственным поваленням (курсив мій. — В.К.) всього існуючого суспільного ладу”¹? Лише за одну цю заяву партія або організація можуть бути піддані — тепер уже й згідно з нашим законодавством! — кримінальному переслідуванню, втім, як і за пропаганду ідеї класової вищості й концепції диктатури пролетаріату.

І нарешті, звернімо увагу на стиль полеміки авторів “Маніфесту...”, що його згодом так успішно опанував В.Ленін, — непримиримий, амбіціозний та агресивний. Якось навіть незручно читати заяви на кшталт: “комуністи... завжди є представники інтересів руху (пролетарського. — В.К.) в цілому”². Або: “в теоретичному відношенні вони мають перед рештою маси пролетаріату ту перевагу, що розуміють умови, хід і загальні результати пролетарського руху”³ та ін. А такий снобізм: “обвинувачення проти комунізму, що їх висувають з релігійних, філософських і взагалі ідеологічних точок зору, не заслуговують на докладніший розгляд”⁴? Чи можна за такого підходу сягнути істини?! Це вже питання риторичне.

Комуністична ідеологія, заснована на “Маніфесті Комуністичної партії”, що є ідеологією класової вищості, насильницького повалення існуючого суспільно-політичного ладу, що ставить себе над цивілізацією, — повинна бути оголошена суспільством *поза законом*. Це не є заборона комуністичної ідеї, це є заборона певної ідеології — марксизму-ленінізму, більшовизму, ідеології класового фашизму. Йі сьогоднішні спроби відділити “новітню” концепцію “соціалістичного вибору” від ідеології більшовизму, більшовизм сталінського зразка від більшовизму ленінського, а останній від власне марксизму — логічні ланки одного ланцюга. Попри весь камуфляж і мімікрію, це плоди одного й того самого світогляду — комуністичної ідеології на марксистський кшталт. Чимало хто вважає, що самі-от ідеї гарні й правильні, та ось горе — поганими виявилися вчителі-послідовники, тобто апостоли, які спотворили до невпізнаності “святе вчення”, не усвідомили його істинної, глибинної суті. З інтелектуальним рівнем послідовників Марксу й Енгельсу справді не дуже пощастило. З морально-етичним, утім, також... Проте чи є це випадковим? Може, саме “вчення” такий рівень і передбачає?

¹ Там же. — С.441.

² Там же. — С.421.

³ Там же.

⁴ Там же. — С.428.

Небезпека відродження, розповсюдження й нової “перемоги комуністичних ідей”, а значить і нового обертя соціального регресу є цілком реальними, доки наш народ у персважній більшості буде тим, ким його воліли бачити марксисты й ким його зробили більшовики, — люмпен-пролетаріатом, як підмічено у тому самому “Маніфесті...”, пасивним продуктом “гниття найнижчих верств старого суспільства (для нас “старе суспільство” є ніщо інше, як “розвинений соціалізм”. — В.К.)”, який “в силу всього свого життєвого становища... далєко більш схильний продавати себе для реакційних підступів”¹. Чи треба доводити, як такий “пасивний продукт гниття” історично небезпечний?! Тому одне з головних завдань сьогодишнього політичного моменту — позбавити комуністичні ідеї соціальної бази, тобто перетворити люмпен-пролетарів на приватних власників, “обуржуазити” їх за допомоги масової й переважно безплатної приватизації. Тільки так ми зможемо розпочати перехід від абсолютної приватної власності до всезагальної.

*Переклад з російської
В.П.НЕДАШКІВСЬКОГО*

¹ Там же. — С.419.

ДЕМОКРАТИЗАЦІЯ В ДЗЕРКАЛІ СОЦІОЛОГІЇ

А.С.Бистрова, Г.В.Єремичева

БИСТРОВА Алла Сергіївна — кандидат економічних наук, старший науковий співробітник Санкт-Петербурзького філіалу Інституту соціології Російської Академії наук.

ЄРЕМИЧЕВА Галина Василівна — кандидат філософських наук, науковий співробітник Санкт-Петербурзького філіалу Інституту соціології Російської Академії наук.

Сфера наукових інтересів авторів — дослідження проблем міста, нових соціальних верств.

У нашому часописі публікуються вперше.

Передумови формування “середнього класу” в сучасній Росії (на прикладі Санкт-Петербурга)

За останні кілька років соціальна структура стала однією з центральних об’єктів уваги вчених, які прагнуть описати й проаналізувати

© А.С.Бистрова, Г.В.Єремичева, 1992

© Переклад з російської Т.С.Громової, 1992

ISSN 0235-7941. Філософ. і соціол. думка, 1992, №2

окремі соціальні групи, їхнє місце і роль як елементи соціальної структури нашого суспільства. Відзначимо тут такі нетрадиційні для радянської соціології об'єкти дослідження, як "партократія", "стакратія", групи, пов'язані з "тіньовою економікою", "маргінали", "середні прошарки".

До часів перебудови належать і чітка критика офіційного погляду на соціальну структуру нашого суспільства (сумно знаменита "тричленка")¹. Є спроби перегляду критеріїв структуроутворення, формування неупередженого ставлення до теорії стратифікації.

Відзначимо, що сучасні дослідження соціальної структури дозволяють (в певних межах, звісно), передбачити спрямованість і плин соціальних процесів, можливість оцінити глибину змін, їх незворотність.

Створена в країні соціальна структура характеризується "жорсткістю", сприйнятливостю до змін. Такої необхідної їй гнучкості й динамічності можуть надати тільки проміжні, середні верстви, "середній клас" як постійне джерело економічної активності.

Середні, проміжні верстви, на наш погляд, — неодмінний елемент соціальної структури будь-якого суспільства. Однак їхня чисельність і, що ще важливіше, здатність виконувати роль каталізатора розвитку суспільства залежать від різних соціально-економічних, політичних і соціально-психологічних умов.

Терміни "середні верстви" і "середній клас" далеко не нові в суспільствознавстві та позначають усталені поняття. Одне з останніх вітчизняних довідкових видань із соціології наводить таке визначення: "Середні верстви" — сукупність соціально неоднорідних прошарків і груп у класово-антагоністичному суспільстві, які посідають проміжне становище між головними класами. Те саме джерело вважає неправомірним називати середні верстви "середнім класом", оскільки вони "не мають типотворюючих ознак класу"².

Водночас численні зарубіжні прихильники теорії "нового середнього класу", "єдиного середнього класу" вважають уживання цього терміна цілком правомірним, укладаючи в поняття "клас" смисл, відмінний від традиційного для марксизму. Існує великий розкид в уявленнях про критерії належності людей до "середнього класу" і, отже, про його склад і чисельність. Одні воліють визначати соціальну належність на підставі доходу, майнового стану, професії або роду занять,

¹ Цебто уявлення про соціальну структуру як таку, що складається з двох класів ("робітничий клас" і "коласіне селянство") і одного "прошарку" (інтелігенція або службовці).

² Краткий словарь по социологии // Под ред. Д.М. Гвишиани. — М., 1988. — С. 385.

освіти та ін. Інші — виходять із принципу самоідентифікації індивіда, цебто залічують до "середнього класу" тих, хто сам себе приєднує до цієї групи, незалежно від соціально-економічних показників, що визначають його соціальне становище.

Послугуючись поняттям "середній клас", дослідники вирізняють у його складі *старі та нові середні прошарки*. Існування перших пов'язане значною мірою з дрібнотоварним укладом. До цієї категорії звичайно залічують ремісників, селян, дрібних підприємців, крамарів, осіб вільних професій. Питома вага цих груп у країнах Заходу має явну тенденцію до зниження, особливо там, де велика частка зайнятих у держсекторі економіки (в країнах Північної Європи, наприклад) і становить 6 — 10%. Водночас відзначається наявність серйозного протидіючого чинника — зростання "тіньової економіки", яка базується головним чином на дрібнотоварному укладі.

Нові середні верстви становлять швидко зростаючу частину "середнього класу". Сюди входять управляючі середнього і нижчого рангу, головна частина працюючої за наймом інтелігенції, дрібні та середні службовці. Зростання чисельності цієї частини "середнього класу" зумовлене розгортанням НТР, ускладненням організаційної структури господарської діяльності, розширенням сфери послуг.

Чи існує "середній клас", старі й нові середні верстви в нашому суспільстві? Чи застосовні усталені категорії "середні верстви", "середній клас" до аналізу та опису соціальної структури в сучасній Росії? Або дотримуючись порад деяких дослідників, потрібно йти по шляху творення нових понять, ураховуючи пресловуту унікальність розвитку країни?

Нечисленні вітчизняні публікації, в яких у тому чи тому контексті розглядається питання про "середній клас", середні верстви в СРСР, містять полярні судження. Деякі автори висновують, що в даній соціально-економічній системі поява середнього класу в принципі неможлива. Однак припускається, що джерелом формування "середнього класу" може стати сімейний бізнес, який розвивається в сільському господарстві та сфері послуг. Відзначимо, що цей резерв поповнення так званих старих середніх верств, які, проте, для наших умов с такою ж мірою новими, якщо врахувати їхню фактичну легалізацію за останні роки. Інші дослідники, навпаки, називають нові середні верстви хребтом нашого суспільства, підкреслюючи, що ці верстви становлять конгломерат соціальних груп із різними інтересами та культурою.

Передумови формування "середнього класу", розглядуваного як елемент якісно іншої соціальної структури, можна подати у формі трьох груп, умов і чинників.

По-перше, це глибинні соціально-економічні процеси життя країни, пов'язані з розвитком продуктивних сил суспільства, змінами в організації і функціонуванні виробництва, господарських укладів.

По-друге, це соціально-політичні процеси, в тому числі діяльність державних інститутів як одного з механізмів збалансування, узгодження інтересів різних соціальних груп і верств, що визначає межі припустимого, легального в діяльності суб'єктів різних рівнів.

По-третє, це соціально-культурні, соціально-психологічні чинники. Йдеться про традиції, систему ціннісних орієнтацій і установок індивідів і соціальних груп, їхньої готовності до сприйняття змін, до діяльності у змінюваних умовах. Зокрема — про формування активно-діяльнісних установок, що відрізняють "середній клас".

Звертаючись до першої групи передумов змін соціальної структури та формування "середнього класу", доречно нагадати слова відомого російського філософа С.Л.Франка: "Російський народ стоїть перед неминучим і великим завданням створити для себе форми співжиття, засновані на духовній свободі й самодіяльності"¹.

Самодіяльність населення у сфері соціально-економічних відносин означає насамперед формування множини різних суб'єктів господарської діяльності, які ґрунтуються на багатокладній економіці. Впродовж існування радянської влади ця тенденція вступала в більш чи менш гострі суперечності з "плановим розвитком" продуктивних сил, із "прискореною", але повсякчас запізнілою "модернізацією". Найвища концентрація ресурсів у руках держави в ході модернізації мала наслідком надмонополізацію господарського життя.

Для "реального соціалізму" феномен надзвичайної "автономії держави", досі описаний як явище, специфічне тільки для країн, що розвиваються, став якісно неминучим. Оскільки його аналіз не входить в наше завдання, відзначимо лише два положення, що мають певне значення для предмета нашого дослідження:

1) залежність надзвичайної автономії від поєднання несприятливих зовнішніх чинників із необхідністю розгортання НТП в умовах переважання дрібного виробника, а також на фоні одночасного існування соціальних спільностей, притаманних різним стадіям розвитку (від залишків родо-племінних, феодалних, кріпосницьких до цивілізованих відносин і форм господарювання в різних регіонах країни);

2) існування агентів державної влади як первинної соціальної

¹ Франк С.Л. Из размышлений о русской революции // Новый мир. — 1990. — № 4. — С. 222.

спільноти у зв'язку з наявністю державної власності й держсектора як господарського укладу.

До цього треба додати наявність гіпертрофованого військово-промислового комплексу. Опубліковані в офіційній пресі останнім часом дані створюють переконливе враження. В деяких районах воєнне виробництво досягає 60 — 70% від загального обсягу промислової продукції. На підприємствах ВПК зосереджені найбільш кваліфіковані й високооплачувані працівники. Якщо визнавати наявність "нового середнього класу" в країні, то саме ці групи будуть в його складі найчисленнішими.

У період із 1985 по 1990 рік за загального скорочення чисельності працюючих у матеріальному виробництві на 0,6% державний сектор утратив 5,9%. Водночас кооперативний (в офіційному розумінні) й індивідуальний сектори збільшилися відповідно на 19,5% і 36,4% (на 3,0 млн. осіб та 1,2 млн. осіб). При цьому кількість зайнятих у колгоспах зменшилася на 8,2% (1,0 млн. осіб). Порівняно з 1985 роком виникли нові сектори — кооперативи щодо виробництва товарів і послуг (3,7 млн. осіб зайнятих) та індивідуальні селянські господарства (0,1 млн. осіб зайнятих). Особисті підсобні господарства також помітно збільшилися — на 31,2% (1,0 млн. осіб).

Як уже було сказано, існування старих середніх верств пов'язане з дрібнотоварним укладом господарства. Навіть якщо спиратися тільки на офіційну статистику, даний господарський уклад є головним джерелом доходу для 8,8 млн. осіб (4,3 млн. — в кооперативах у справі виробництва товарів і послуг (без сумісників) і 4,5 млн. осіб, зайнятих індивідуальною трудовою діяльністю). Зі врахуванням залучених до роботи в кооперативах сумісників, із цим укладом господарства пов'язане життя 10,7 млн. осіб¹.

Однак офіційні дані не враховують значні групи населення, охоплені нелегальною, "тіньовою економікою". За оцінкою економіста Т.Корягіної, нині з нелегальним сектором економіки зв'язано 30 млн. осіб, що переважає 1/5 загальної чисельності зайнятих у народному господарстві². Це люди, в яких офіційно головне джерело доходу, звичайно, — робота в державному секторі. Фактично ж у багатьох випадках — це дрібне виробництво з нелегальним використанням державних фондів.

Тотальне удержавлення не змогло знищити недержавні уклади господарського життя, але воно загнало їх у "тінь". Нелегальна

¹ Див.: Экономика и жизнь. — 1991. — № 5. — С. 9.

² Див.: Вопросы экономики. — 1991. — № 3. — С. 113.

індивідуальна трудова діяльність і приватне підприємництво (наприклад, підпільні цехи у справі виробництва продукції, потрібної населенню) існували практично в усі, навіть надзвичайно важкі періоди радянської історії. Однак непримиренна боротьба держави з “нетрудовими” доходами ставила великі групи людей, які охоплені такою діяльністю, в становище злочинців. Десятиліття невдалого придушення “дрібного приватника” цілком довели його життєздатність і адекватність потребам людської спільноти, його гнучкість і пристосованість до змінюваних умов.

Незважаючи на те, що офіційно різноманітність господарюючих суб'єктів не визнавалася, вона існувала. Реальна соціальна структура була набагато колоритнішою за офіційного її портрета.

Однією з найсприятливіших умов для формування “середнього класу” (і старих і нових верств) — надзвичайно низький рівень середньоподушного сукупного доходу в країні і, як результат, — невелика частка національного багатства, зосередженого в населення. Офіційні дані за 80-ті роки про розподіл населення країни за середньоподушним сукупним доходом: 1989 року тільки 21,8% населення СРСР мали середньоподушний сукупний дохід більше за 200 карбованців на місяць (1980 року — 5,4%, 1985 року — 10,9%). По кожній республіці цей показник коливається від 2,8% і 3,8% в Таджикиській і Узбецькій РСР до 35,2%, 36,4% і 41,4%. В Латвійській РСР, Литовській РСР і Естонській РСР відповідно. В РРФСР — 27,8% дещо є вищим, ніж величина показника по СРСР загалом. Радянських же громадян, які мали більше як 400 карбованців середньоподушного сукупного доходу на місяць, 1989 року налічувалося всього лише близько мільйона (0,4%).

Найбільшу частину національного багатства становлять виробничі головні фонди, зосереджені в державі. За даними 1990 р., із загальної суми головних виробничих фондів матеріального виробництва в 2083,8 млрд. карбованців тільки 30,0 млрд. карбованців (5,0 у кооператорів і 25,0 — в індивідуальному секторі) можна залічити до власності населення. Домашнє ж майно становило (1989 р.) близько 1/5 національного багатства.

Таке саме гнітюче враження створює статистика вкладів населення в ощадному банку. Вклади розміром більше за 10 тисяч карбованців 1989 року мали всього 1,132% населення країни, а понад 50 тисяч карбованців — 0,002%. В абсолютному вираженні це — 30195,6 і 217,9 млн. карбованців відповідно¹.

¹ Див.: Народное хозяйство СССР в 1989 году. — М., 1990. — С. 89, 91, 93, 277. Див. також: Экономика и жизнь. — 1991. — № 5. — С. 9.

З погляду перспектив формування середніх верств, цих нагромаджень явно недостатньо. Розрахунки, проведені спеціалістами на підставі всіх заощаджень населення, дали також переконливі результати. Цих заощаджень хіба що вистачить на викуп 7 — 10% виробничих фондів, що перебувають у власності держави. Інфляційні процеси призвели, з одного боку, до зростання витрат населення на підтримку поточного споживання, а з другого боку, — до зниження його інвестиційних можливостей.

Звернемося до другої групи передумов, пов'язаних із діяльністю державних інститутів.

Якщо і можна мовити про роль держави у формуванні ринку робочої сили, то скоріше в негативному плані, як про надзвичайну повільність і безконечні зволікання органів державної влади. Проте це доводить усе ще величезну силу центральних міністерств і відомств, незаінтересованих в економічних і політичних свободах трудящих, насамперед кваліфікованих.

На шляху формування законодавчої бази для єдиного економічного простору, не поділеного відомчими і місницькими перегородками — ринку робочої сили, ринку капіталів і товарного ринку — держава зробила лише перші неспівмірні кроки. Однак це дозволило просунутися вперед у напрямі легалізації діяльності господарських суб'єктів приватних укладів і легалізації таким чином пов'язаних із ними соціальних груп, інтеграції суспільства в процесі становлення якісно нової соціальної структури.

Ухвалені останніми роками законодавчі акти і рішення, що стосуються розвитку індивідуально-трудової діяльності, кооперативів, малих підприємств, оренди, за всієї їх обмеженості, половинчатості дозволили частково узаконити “тіньовий” промисел. Однак було б неправомірно твердити, що створені сприятливі умови для зростання старих середніх верств, існування яких зумовлене дрібнотоварним укладом господарства.

Що ж стосується нових середніх верств, то відповідна база для їх існування та розвитку є. Більше того, за деякими формальними ознаками (освіта, професія, посада) ця група вже доволі численна (більше як 15 млн. осіб зайнятих). Можливості ж виконання цими верствами активної ролі в суспільстві, як і раніше, надзвичайно обмежені завдяки зусиллям адміністративно-командної системи. Нагадаємо, що значна частина нових середніх верств сконцентрована на підприємствах ВПК, досі поставленого у виняткові умови фінансування та матеріального забезпечення, які фактично виводили цей комплекс зі сфери ринкових

відносин. Відпрацьовані раніше на зарубіжних матеріалах положення вітчизняних авторів про різко негативний вплив мілітаризації суспільства на економічне зростання та добробут нині відверто "приміряються" до нашої дійсності. Питання про конверсії воєнного виробництва набуло життєво важливого значення. У зв'язку з цим для нових середніх верств, зайнятих у ВПК, реальною стала загроза втрати свого привілейованого (хоча і "кріпосного", як і в інших верствах населення) становища. Але не менш реальна і небезпека негативної інтеграції суспільства на засадах воєнно-промислового комплексу.

Перейдемо до аналізу третьої групи передумов формування середніх верств у країні. Йдеться насамперед про психологічну готовність населення Росії до реформ, сприйняття ним майнової диференціації і диференціації в доходах, готовності розраховувати на власні сили в подоланні життєвих злигоднів, престижності належності до середніх верств. Особливе значення має орієнтація населення на активну ділову діяльність.

Неприхильне ставлення, що склалося в суспільстві за десятиріччя боротьби з приватною ініціативою, до індивідуальної трудової діяльності, підприємництва, високих доходів, заздрощі в поєднанні з очікуванням, що держава нагодусь, одягне-взує і дасть житло народові, поширена оцінка осіб розумової праці як "дармоїдів", — усе це створює несприятливі умови для формування "середнього класу". Негативно позначається і те, що підприємництво донедавна суспіль мало "тіньовий", переслідуваний законом характер. Формальна відсутність приватної власності, а по суті — її фактичне існування за відсутності правових гарантій, цебто неможливість легального використання заощаджень для підприємницької діяльності, перешкоджали формуванню в населення сталих установок на ділову активність, мали наслідком переважання установок на нагромадження особистого майна.

Результати опитів громадської думки про ставлення до ринку, здавалося б, свідчать про підтримку головною масою населення економічних реформ. Однак це підтримка самої ідеї переходу до ринку. Водночас опити показують схильність населення до зрівнювальності й досягнення соціальної справедливості переважно через перерозподіл матеріальних благ. Значна частина населення згодна на невеликий заробіток при збереженні стабільності свого становища.

Поширеність утриманських настроїв, стереотипів "залежної свідомості" парадоксально зливається з чіткими установками на самостійність у доволі великій групі наших громадян (близько 1/3 в одному з опитів) переважно молодого віку. Розвиток ринкових відносин

створює чималі можливості не тільки в зароблянні (і одержанні) доходів, а й у їх реалізації. Очевидно, розширення цих можливостей, необхідність іншої економічної поведінки сприятимуть і зміні пріоритетів, зростанню значення активно-діяльнісних установок. Останнє може позитивно позначитися на зростанні й зміцненні нових елементів соціальної структури.

Уже перші кроки по шляху економічних реформ, які змушений був зробити уряд СРСР, мали величезне значення для змін у сфері нашої свідомості. Насамперед це зачепило питання, пов'язані з формуванням ринку праці, легалізацією приватної власності і, звісно, з розкріпаченням ініціативи та підприємницької діяльності. Ще кілька років тому важко було уявити, що такі проблеми стануть предметом такого серйозного, чи не всенародного обговорення, примусять людей так чи так замислитися над своєю майбутністю в системі ринкових відносин. Послаблення дії механізмів адміністративно-командної системи дало можливість багатьом найталановитішим, найрозумнішим і найініціативнішим людям у нашому суспільстві здійснити низку вдалих експериментів у підприємницькій діяльності й наочно показати переваги роботи в недержавному секторі.

З якими настроями й наскільки серйозно ставляться люди до цих змін, що вже роблять або збираються робити? Ми спробували з'ясувати це на матеріалах соціологічного опиту населення Санкт-Петербурга¹. Історичні традиції Санкт-Петербурга як найбільшого культурного, наукового й промислового центру Росії зберігаються і донині. Це визначає відносно високу інформованість мешканців міста з соціальних і політичних проблем, їхню найвищу сприйнятність до нового. Одержана емпірична інформація дозволила перевірити одну з головних гіпотез: процеси перебудови і демократизації створюють сьогодні неодмінні соціально-психологічні передумови й ціннісні установки на ділову активність, що сприяє формуванню "середнього класу". Ми також гадали, що одним із джерел формування "середнього класу" в нашому суспільстві, його так званим ресурсом, стануть найактивніші спеціалісти, здатні самостійно схвалювати рішення і реалізовувати свої ініціативи вже тепер. Мабуть, ці люди могли б далі бути головною рушійною силою в здійсненні передбачених реформ. Підтримка саме цієї верстви, орієнтація на запити й інтереси її представників забезпечить успіх перетворень.

Для докладнішого вивчення ми виділили групу респондентів, які

¹ Опит проводився співробітниками сектора міського способу життя Санкт-Петербурзького філіалу Інституту соціології РАН у березні - квітні 1991 року.

висловили бажання перейти на роботу в недержавний сектор. Ця група становила 325 осіб або майже одну третину всіх опитаних. Найбільшої переваги респонденти надали роботі на спільних підприємствах (40,9%), кооперативам (14,4%), власному ділу (11,7%), роботі за рубежом (12,4%). Значно менше опитаних хотіли б зайнятися індивідуальною трудовою діяльністю (8%) або фермерством (6%).

У розглядуваній групі найбільшу частину становлять кваліфіковані робітники (33,0%), службовці з вищою та середньою освітою (25,3%), інженерно-технічні працівники (20,0%). Це відповідає і розподілу за освітою. Частіше за все це люди у найпродуктивнішому віці — від 30 до 40 років. Порівняно невелика група з них уже працює на спільних і орендних підприємствах, в кооперативах (17,5%). Більше сумнівів у даному питанні виникає у керівників середньої ланки (начальників цехів, завідувачів лабораторіями, керівників невеликих колективів). Дещо розгубленими себе почувають представники творчої і наукової інтелігенції.

Значна більшість тих, кого ми умовно називали "активні", з оптимізмом очікують змін у нашому суспільстві та вважають, що іншого шляху, крім руху до ринку, для нашої країни немає (47,6%). Вони цілком усвідомлюють прийдешні труднощі для себе, але згодні зазнати їх задля благополуччя своїх дітей (13,9%). Набагато менше в цій групі тих, хто продовжує сподіватися на захист і допомогу держави, яка забезпечить роботою і дотаціями (6,1%), або тих, які не думають про майбуття, а живуть теперішніми турботами (24%).

Для того щоб зрозуміти, що ж більше за все непокоїть людей у прийдешніх економічних реформах (або, навпаки, наповнює їх упевненість), ми запропонували респондентам із тих міркувань, які, на наш погляд, найповніше відображають флуктуації точок зору, вибрати одне найбільш адекватне їхнім власним уявленням. Одержані результати дозволили наочніше уявити суть їхніх оптимістичних і песимістичних настроїв.

Серед "оптимістів", а їх більшість (88,0%), немає повної згоди щодо ринку. Одним із них найближчими є категоричність і прямолінійність запропонованого в анкеті висловлювання: *Ринкова економіка — єдиний шлях виходу з кризи. Без створення ринку товарів, ринку капіталу і робочої сили країна не зможе розв'язати поставлених перед нею проблем.* Нині згодні з поміркованішою позицією анкети: *"Ринок потрібен, але він не розв'яже всіх проблем. Потрібне злиття ринку і могутньої держави як гаранта соціальної захищеності трудящих".*

"Песимісти" одностайніші в своєму запереченні ринку. І хоча тих,

хто обрав відповідь: *"Перехід до ринку не дасть народові нічого, крім підвищення цін, безробіття, зниження життєвого рівня; ринок вигідний тільки ділкам "тіньової економіки" і корумпованому апаратові; наше суспільство може бути врятоване зміцненням дисципліни, посиленням державної влади, — значно менше (11,8%),* — одначе не враховувати їхньої настрої було б помилковим. До них треба приєднати також і тих, хто повідомив свою думку у відповідях на "відверті питання", в яких дістали відображення тривоги й зневіри у можливості ринку.

Хочеться звернути особливу увагу на те, що передбачені сентенції стали для багатьох респондентів приводом відверто висловитись із найгостріших політичних і економічних питань. Загалом позиції усіх тих, які написали нам, багато в чому збігаються. Це насамперед жорстка критика діяльності державних і партійних органів, конкретних політичних лідерів. Але, як нам здається, критика "оптимістів" більш позитивна й конструктивна. Вони ліпше розбираються в ситуації, яка склалася в нашій країні. Сумніваючись у здатності Комуністичної партії виступати "гарантом соціальної захищеності трудящих", вони усвідомлюють неминучість економічних і соціальних перетворень. Респонденти мовлять про потребу схвалення нових законів по легалізації підприємницької діяльності, зміни багатьох статей Конституції, що обмежують дієздатність "добрих законів", свободи цін і зростання зарплатні.

Висловлювання "песимістів" є агресивнішим і емоційнішим. Критика їхня є менш аргументованою. Серйозне занепокоєння викликають у них непослідовність здійснюваної урядом СРСР демократичної політики, зневіра у незворотність змін, зниження моральних підвалин у співвітчизників, недостатньо злагоджена робота правоохоронних і контролюючих органів. Серед "песимістів" подібуються і такі, хто виступає за припинення всіляких реформ, повернення до старих реформ керівництва. Щоправда, таких зовсім небагато.

Аналіз "відвертих" питань істотно збагатив наше уявлення про одностайність оцінок населенням змін, що відбуваються. Можна з упевненістю відзначити, що найбільше визнання мають у значної частини кваліфікованих робітників, службовців із вищою та середньою спеціальною освітою, в інженерно-технічних працівників. Однак за своїм складом ця група досить неоднорідна, має складну структуру, в якій межі окремих утворень вельми розмиті. Щоб вирізнити відносно стійке ядро цієї групи, потрібне впровадження більш диференціюючих показників (дохід, майно, престиж, ставлення до влади).

На бажання респондентів про перехід у недержавний сектор дуже впливають невпевненість у завтрашньому дні та невдоволеність характером і темпами економічних реформ. З одного боку, існують об'єктивні причини, які заважають багатьом здійснити це вже тепер. Найважливішим вважається "відсутність правового захисту власності громадян і підприємницької діяльності", "небезпека нового вилучення майна"¹. Характерно, що багато хто не може піти зі свого підприємства, бо зв'язаний пропискою, чергою на житло, різними пільгами. Більшість представників цієї групи зайняті в промисловості, науці, на транспорті, в будівництві. Відомо, яку значну частку в промисловості Санкт-Петербурга посідають підприємства воєнно-промислового комплексу, який має необмежені можливості приваблення і утримання своїх працівників. Із цим ми пов'язуємо і ті специфічні труднощі, з якими іде конверсія в нашому місці.

Звичайно, саме зазначені галузі народного господарства у більшому обсязі поповнюють свої трудові ресурси за рахунок мігрантів або "лімітчиків", які на довгі роки лишаються в повній залежності від адміністрації підприємства. Це обмежує їх мобільність і нерідко позбавляє можливості не оглядаючись на начальство висловлювати свою політичну та соціальну позицію. Ця причина особливо значуща для кваліфікованих робітників, службовців із середньою спеціальною освітою, інженерно-технічних працівників і військовослужбовців.

Потім, за ступенем значущості для респондента, ідуть труднощі у подоланні бюрократичних перепон. Набагато менше лякає острах рекета, крадіжок й інших злочинних дій окремих осіб. Майже байдужою є недоброзичлива громадська думка щодо високих доходів і підприємницької діяльності.

З другого боку, здійснити перехід у недержавний сектор не дозволяють і деякі суб'єктивні причини. Як відзначають самі респонденти, вони "не знають, що треба робити", не впевнені у своєму професіоналізмі або організаторських здатностях. У більшості немає досвіду підприємницької роботи, вони не беруть участі в ухваленні економічних рішень на своїх підприємствах. Однак деякі з них намагаються все ж впливати на схвалення таких рішень. Вони виступають на зборах зі своїми пропозиціями, підтримують навіть такі методи боротьби, як страйк. Лише в небагатьох участь в ухваленні економічних рішень входить до кола їхніх посадових обов'язків, бо вони становлять безпосереднє керівництво підприємств або підрозділів, працюють в економічній службі. "Маю загальні уявлення", — так оцінює свою

¹ Чинники перелічуються в міру убудування значущості для респондента.

інформованість про зміни в економічній сфері більшість респондентів. Тільки одна чверть задоволена своїми знаннями. Можна гадати, що йдеться скорше про спеціальні та професійні знання в галузі економіки, ніж про сучасні події. Головними джерелами інформації названі газети, спеціальні радіо- і телерадіопередачі, а також спілкування з приятелями і товаришами по роботі. Мало хто здобуває потрібні знання в ході своєї професійної діяльності та ще менше з наукової літератури.

Ще одним свідченням того, що респондентам, які бажають розпочати самостійну діяльність, не завжди вистачає професійних знань, є їхня оцінка своєї кваліфікації. Трохи менше половини тих, хто відповів, гадають, що тією чи тією мірою їм потрібно підвищити професійний рівень або навіть змінити професію.

Як і очікувалося, найбільш готовою до виходу на ринок праці була значна частка кваліфікованих робітників і трохи менша — ІТП, службовців із вищою і середньою спеціальною освітою. Всі вони вважають, що рівень їхньої кваліфікації цілком відповідає жорстким вимогам конкуренції.

Бажання змінити сектор застосування своєї праці викликане не тільки обмеженими можливостями реалізувати свої інтелектуальні й організаційні здатності в держсекторі, а й, що найголовніше, відсутністю "добрих" заробітків.

Майже всі респонденти невдоволені своїм матеріальним становищем, характеризуючи його, як "нижче від середнього" або "середнє". При цьому більшість вважає, що вони працюють повною мірою, але їхня праця оплачується не в повному обсязі (низькі тарифи та посадові оклади, "найвищий" рівень в оплаті). Тільки одинадцять осіб із 325 відповіли, що заробляють стільки, скільки забажають.

У виділеній групі головну частку становлять ті, хто має зарплатню від 150 до 300 карбованців (44,0%) з границею від 300 до 400 карбованців (28,9%), за винятком незначної частини опитаних, які мають зарібок від 500 до 700 карбованців (10%). Також не надто високим є і середньомісячний дохід сім'ї респондентів, частіше за все він становив на одну особу від 100 до 200 карбованців (63,1%) і тільки в окремих груп — вище.

Звичайно зарібок респондента є головним джерелом доходу в сім'ї (або останній складається однаковою мірою з зарплатні всіх її членів). Лише в одній чверті опитаних зарплатня є додатком до бюджету сім'ї або може бути витрачена на особисті потреби.

Перехід у недержавний сектор звичайно пов'язується з певним сту-

пенем ризику. Враховуючи нестабільність нашого життя, для багатьох краще скромний, але постійний заробіток, аніж великий, але не постійний. Мабуть, ризикувати своїм матеріальним становищем ладні нині ще не всі, хоча по Санкт-Петербургу схильних до ризику було помітно більше, ніж в інших містах.

Відмітною рисою сьогодення є і той факт, що більше як половина представників розглядуваної групи вже мають додатковий заробіток¹.

Звичайно, це нерегулярні (разові) заробітки, оплачувані виборні посади (голова житлового кооперативу та ін.), праця за сумісництвом на державних підприємствах. Ще малопопулярними є приробітки в кооперативах, малих підприємствах, індивідуально-трудова діяльність.

Якими ж навичками, знаннями й досвідом можуть скористатися наші респонденти для заробітку в разі потреби? Насамперед це те, що завжди потрібне людям у їхньому повсякденному житті, і, на жаль, не повною мірою забезпечується сферою обслуговування. Для жінок характерними стали такі заняття, як в'язання, шиття, кулінарія, машинопис. Для чоловіків — будівництво і ремонт житла, водіння і ремонт автомашини, радіоапаратури, фотографії.

Серед занять, що потребують знань і досвіду, якими скористалися б респонденти для заробітку, найпоширеніші виховання дітей, посередницька, експертно-консультативна діяльність, програмування, викладання мов і переклади, репетиторство. На жаль, незважаючи на те, що багато хто з респондентів уже має власні сім'ї, вони змушені регулярно користуватися матеріальною допомогою батьків.

Соціальні й економічні зміни, які сталися в нашому житті, призвели до того, що виникли нові або змінилися звичні статті витрат у сімейному бюджеті. Так, значна частина опитаних вимушена купувати продукти й товари першої необхідності за комерційними цінами, на ринку або в кооперативних магазинах. Для багатьох помітно збільшилися витрати на купівлю книг і на освіту дітей. Не впевнені у своєму майбутньому люди відкладають гроші "про чорний день" або на купівлю квартири. Збільшилися витрати на ліки та лікування, на відпочинок і поїздки за рубіж. Україй мала частка тих, хто займається доброчинністю або нагромаджує гроші, щоб розпочати власне діло.

Зміни в бюджеті сімей нерідко пов'язані й перерозподілом витрат часу на повсякденні заняття. Особливу занепокоєність у людей викликає погіршення постачання продуктами та промтоварами: більшу частину свого часу вони змушені проводити в чергах і в пошуках товарів.

¹ У наших попередніх дослідженнях питання про додаткові заробітки майже завжди були статистично незначущими.

Бурхливе дорожчання життя потребує і нових джерел доходу. Як було відзначено вже, нині виникли набагато більші можливості для додаткових заробітків, отже, збільшився і час, витрачений на працю.

Неабияку роль у змінах, що сталися, в бюджеті часу (не вважаючи головних витрат на задоволення першочергових потреб) респонденти відводять політичній ситуації в країні. З нею вони пов'язують появу різних форм застосування праці, постійні розмови про безробіття, що наближається в умовах жорсткої конкуренції ринку. Все змушує людей строго оцінювати свої професійні якості й здібності. З'ясувалося, що в багатьох респондентів виникла потреба у підвищенні своєї кваліфікації, здобуванні глибших знань і навичок, а часом — й іншої професії.

Перспективи праці, які відкриваються на спільних з іноземцями підприємствах, розширення міжнародних контактів підвищують інтерес респондентів до вивчення мов, занять у школах менеджерів та ін.

Незадовільна робота багатьох державних установ освіти, охорони здоров'я, спорту і, як наслідок, збільшення платних послуг у цих галузях неоднозначно було зустрінуте мешканцями міста: більшість опитаних вітає розширення сфери платних послуг. Але одні застерігають можливість вибору між платними і безплатними послугами, інші вважають, що за відповідного зростання зарплатні всі послуги такого ґатунку мають бути платними для кожного, окрім малозабезпечених груп населення. Важливо підкреслити, що прихильників загальної безплатності лишилося вкрай мало.

Одним із головних стимулів переходу на роботу в недержавний сектор є підвищення доходів і надії на розширення можливостей їх використання. В разі успішної реалізації цих планів найважливішим для жителів нашого міста є задоволення доконечних потреб у предметах першої необхідності.

Не менш гостро для мешканців нашого міста стоять житлові проблеми. Тому придбання будинку або квартири має також першорядне значення.

Підвищення загального культурного рівня населення загалом і усвідомлення ним цінності знань і духовних начал відобразилося в тому, що виникла потреба у збільшенні витрат на освіту й виховання дітей, матеріальному їхньому забезпеченні, підвищенні власної професійної підготовки, здобуванні додаткових знань і навичок, а також рівня своєї освіти й культури. Неабияке значення в умовах соціально-психологічної і економічної напруженості нашого міста має підтримання здоров'я.

На жаль, як у реальній дійсності, так і в прожективній ситуації надто мало тих, хто планує відкласти гроші на купівлю акцій, відкриття власного діла, придбання землі під ферму.

Безперечно, одержані результати відобразили специфічні особливості Санкт-Петербурга, тому пряма екстраполяція на населення всієї Росії тут навряд чи доречна. Проте можна, як нам здається, і на підставі проведеного нами дослідження окреслити ті соціальні групи населення, котрі можуть далі стати відправною точкою для формування справді середніх верств Росії.

Від редакції: Публікуючи цю розробку соціологів Санкт-Петербурга, ми хотіли б звернути увагу соціологів України на те, що проблема "середнього класу" і оцінка перспективи його становлення надзвичайно актуальна для нашої республіки, яка відрізняється загально вищим життєвим рівнем нашого населення. Крім того, соціальні групи, які потенційно претендують на включення до "середнього класу", цілком можуть скласти чи не половину населення України, бо вона має у своєму розпорядженні величезні контингенти висококваліфікованих робітників (середніх і у ВПК), ІТП, службовців, інтелігенції, куди краще, ніж у Росії, розвинутим присадибним господарством, та й аграрним сектором загалом. Це означає, що в перспективі "середній клас" може бути чи не наймогутнішим структурним компонентом українського суспільства.

Можна взяти під сумнів запропоновану тезу за наявності певних теоретичних або емпіричних досліджень. Проте, досхочу потоптавшись по колишній (марксистсько-ленінській) концепції соціально-класової структури суспільства ("доктрина бутерброда": два класи та "прошарок"), наші соціологи й економісти, політологи і спеціалісти з соціальної філософії не зробили поки що жодного помітного кроку в бік створення нової концепції стратифікації того соціуму, який має сформуватися на базі ринкової економіки, плюралізму форм власності й інших атрибутів громадянського суспільства.

Тому ми ладні позачергово опублікувати рукописи, присвячені цій животворній темі, і заклинаємо наших авторів, читачів, наукову громадськість розгорнути дослідження незалежної України.

Переклад з російської Т.С.ГРОМОВОЇ

ЛОГІКА, МЕТОДОЛОГІЯ І ФІЛОСОФІЯ НАУКИ

В.Ф.Моргун

МОРГУН Володимир Федорович — кандидат психологічних наук, завідувач кафедри психології Полтавського педагогічного інституту. Галузь наукових інтересів — психологія особистості. Автор книг "Проблема периодизации развития личности в психологии" (М., 1981, у співавт.), "Учитель, которого ждут" (М., 1988, у співавт.), "Монистическая концепция многомерного развития личности" (Полтава, 1989) та численних статей. У нашому часописі раніше не друкувався.

Концепція багатовимірного розвитку особистості та її застосування

У людинознавстві загалом й у психології зокрема можна виділити два діаметрально протилежних підходи до розбудови теорії особистості — ідіографічний (описовий, художній) і номотетичний (нормативний, мірчий). Прихильники першого (В.Дільтей, К.Роджерс та ін.), акцентуючи увагу на унікальності кожної людини, у принципі відмовляються від пошуків "міри" (або "мір") для розбудови єдиної теорії. В особистість можна "вчитися", "вжитися", її можна "описати", але її не можна звести до якогось наперед заданого набору характеристик і параметрів. Прихильники другого підходу (Г.Олпорт, В.Штерн, О.Ф.Лазурський та ін.), навпаки, вважають, що справді науковий аналіз особистості можливий лише у "заданих координатах" вихідної теорії. Еклектичну спробу подолання крайнощів описового й нормативного підходів подибуємо у розбудовах психоаналізу (З.Фрейд, К.Юнг, А.Адлер, Е.Фромм та ін.). То ж як уникнути індуктивно-емпіричного редукаціонізму та дедуктивно-теоретичної

© В.Ф.Моргун, 1992
© Переклад з російської В.П.Недашківського, 1992

схоластики при розбудові цілісної теорії особистості?

Вітчизняні психологи (Л.С.Виготський, С.Л.Рубінштейн, О.М.Леонтьєв, Б.Г.Ананьєв, Г.С.Костюк та ін.) намагаються зняти протиріччя між зазначеними підходами, користуючись діалектичним методом сходження від абстрактного до конкретного. Згідно з ним теорія особистості має виводитися із однієї категорії. Відтак, сходячи щаблями конкретизації до особистості як індивідуальності, вона збагачується безліччю якостей, характеристик, параметрів (гранично — безконечною, тобто унікальною). У підсумку нормативний та ідіографічний підходи виявляються полюсами єдиного наукового підходу до дослідження особистості. Але якою є в такому разі вихідна засадово-межова абстракція ("клітина" аналізу), яка під час її конкретизації дозволить дати розгорнуте психологічне уявлення про особистість, її сутнісний зміст, структуру зв'язків і розвиток?

У рамцях розробленої автором моністичної концепції багатовимірному розвитку особистості передбачається, що засадово-межовою абстрактною одиницею її аналізу є категорія "діяльної особистості"¹. Діяльність тут тлумачиться не як одна з "проміжних перемінних", що пов'язують індивіда зі світом, і не як індивідуальна предметно-практична діяльність суб'єкта, а як система людської життєдіяльності.

Системний розгляд особистості на рівні загальнонаукової методології передбачає здійснення другого кроку сходження від абстрактного до конкретного згідно з трьома принципами: онтологізації структури особистості, встановлення зв'язків (внутрішніх і зовнішніх) і детермінації її розвитку.

Онтологізація структури діяльної особистості містить п'ять інваріантів: 1) просторово-часова орієнтація; 2) потрібнісно-вольові переживання (небезсторонність); 3) змістова спрямованість діяльності (предмет — засіб — продукт; інша людина; процес; сам суб'єкт); 4) рівні опанування діяльності; 5) форми реалізації діяльності.

Зв'язки п'яти зазначених інваріантів діяльності у структурі осо-

1

Див.: Моргун В.Ф. Многомерная монистическая концепция развития личности // Психологические проблемы индивидуальности. — М., 1984. — Вып. 2. — С.24 — 28; Моргун В.Ф. Монистическая концепция многомерного развития личности // Методологические проблемы оснований науки. — Киев, 1986. — С.102 — 103; Монистическая концепция многомерного развития личности: Аннотированный библиографический указатель с 1984 по 1988 год / Сост. В.Ф.Моргун. — Полтава, 1989. — 56 с.; Morgun V.F. The type of personality: the unity of monism and multimetricism // Abstracts of VII International congress of logic, methodology and science. — М., 1987. — Vol.5. — Part 3. — P.433 — 435.

бистості утворюють жмуток векторів, які перетинаються в одній точці ("вузол", за О.М.Леонтьєвим, або "хронотоп" — за М.М.Бахтінім).

Розвиток індивіда в особистість детермінується розв'язанням головного рушійного протиріччя між обмеженістю людини як природно-біологічної істоти та універсальністю людини як "родової" (суспільної) істоти¹. Оскільки зреалізувати свою сутність "до кінця" (тобто стати тотожною сукупністю всіх суспільних відносин) людина не в змозі, виникає необхідність увести поняття індивідуальності, яке виокремлює аспект унікальності особистості конкретної людини не лише у природній, але й у суспільно-особистісній площині.

Наступний, третій крок сходження відповідає психологічній концептуалізації структури зв'язків і розвитку п'яти виокремлених інваріантів особистості.

1. Просторово-часові орієнтації особистості задані розв'язанням протиріччя між буттям і небуттям матеріальних і духовних носіїв особистості — тіла людини, тих, хто її знав, її діянь і творинь — і складаються із співвідношення локалізацій особистості у минулому, сучасному й майбутньому.

2. Потрібнісно-вольові переживання особистості задані протиріччям між життям індивіда (задоволенням потреб) і смертю (блокуванням або припиненням обміну речовин, енергії та інформації організму зі середовищем). Оскільки суб'єктивним індикатором наявності й напруженості потреб, мотивів, особистісних смислів, цілей, установок є емоції, а гранично узагальненим їх вираженням є естетичні категорії, то структуру потрібнісно-вольових переживань особистості можна уявити у вигляді співвідношення негативних (негідне, потворне), амбівалентних (трагічне, комічне) і позитивних (прекрасне, піднесене) почуттів.

3. Змістова спрямованість діяльності особистості задана розв'язанням протиріччя "рід — природа", в результаті якого людина як родова істота перетворюється з індивіда (споживача природних предметів) на суб'єкта, котрий виробляє за допомоги знарядь і свідомої (ідеально-знакової) кооперації з суспільством продукти для задоволення своїх потреб. Усталювана система поділу праці й онтогенези суб'єкта діяльності вибудовує таку наступність діяльностей за їхнім змістом: 1) спрямованість на предметно-знаряддево-результативне перетворення природи (праця у вузькому розумінні); 2) спрямованість на суб'єктно-знакове пізнання й пе-

1

Див.: Давыдов В.В. Проблемы развивающего обучения. — М., 1986.

ретворення інших людей (*спілкування*); 3) спрямованість на перетворення способів власної активності (*гра, ритуал*); 4) спрямованість на перетворення самого себе (скориставшись терміном С.Л.Рубінштейна — “самодіяльність”¹).

Строге опертя на зміст діяльності (предмет, інша людина, процес, сам суб'єкт) дає змогу зняти проблему суперечливих переліків особливих діяльностей, які мають місце у працях С.Л.Рубінштейна, Б.Г.Ананьєва, О.М.Леонтьєва, Д.М.Узнадзе, Г.С.Костюка та ін. Правомірною, як нам уявляється, може бути спроба співвіднесення трьох “іпостасей” особистості, запропонованих у концепції “особистісних унесків” А.В.Петровського й В.А.Петровського², з розглянутими змістами її діяльності. Очевидно, “метаіндивідний” аспект особистості пов'язаний з працею (трудовий “внесок”) і спілкуванням (“унесок” в іншого), “інтеріндивідний” — зі стосунками особистості в групі (ритуал і спілкування), нарешті, “інтраіндивідний” аспект особистості може бути поставлений у відповідність із самодіяльністю у пропонованій концепції багатовимірного розвитку особистості.

При подальшій конкретизації змісту особливих діяльностей особистості треба залучити фундаментальні концепції й розробки, нагромаджені у різних галузях психології. При цьому послідовна зміна особливих діяльностей в онтогенезі провідних діяльностей, як на наш погляд, повинна систематично вточнюватися навіть для дитинства. Спираючись на критерії розвитку дитини, запропоновані Л.С.Виготським, ми висунули гіпотезу про можливість поширення їх не лише на дитинство, але й на цілу онтогенезу розвитку особистості. Якщо у дитинстві особистісні новоутворення дитини є похідними від її соціальної ситуації розвитку та її провідної діяльності, то у зрілості особистісні новоутворення визначають і провідну діяльність, і соціальну ситуацію розвитку (зріла особистість сама вибирає, “що робити” та “з ким мати справу”)³. Якщо ж йти за логікою “комплексів діяльності”, то треба відмовитися не лише від системотвірної провідної діяльності, але й від системотвірної референтної групи (на користь комплексів груп), й від системотвірної спрямованості особистості (на користь комплексів спрямованості). Плюралізм комплексів

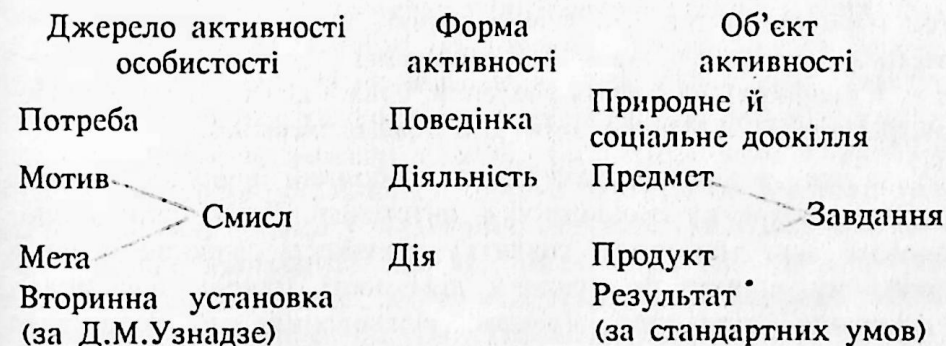
¹ Див.: Рубінштейн С.Л. Принципи творческой самодеятельности (К философским основам современной педагогики) // Вопросы психологии. — 1986. — № 4. — С.101 — 108.

² Див.: Психология развивающейся личности. — М., 1987.

³ Див.: Моргул В.Ф., Ткачева И.Ю. Проблема периодизации развития личности в психологии. — М., 1981. — С.38 — 39.

не касує субординацію, він надає їй динамізму. Тут гнучкішу позицію займає К.О.Абульханова-Славська, котра на V Празькій міжнародній конференції з проблем психічного розвитку й формування особистості (1986 р.) співвіднесла обстоювану нею триаду категорій “життєва позиція — життєвий шлях — сенс життя” з триадою категорій “соціальна ситуація розвитку — провідна діяльність — особистісні новоутворення”. Життєва позиція визначає референтну групу особистості у соціальній ситуації її розвитку, життєвий шлях можна уявити як послідовність провідних діяльностей особистості, а сенс життя — як провідне особистісне новоутворення.

Потребує конкретизації й структура (“морфологія”) індивідуальної особливої діяльності, найдетальніше репрезентована у працях О.М.Леонтьєва¹. “Згори” вона може бути добувана за допомоги категорії потреби як первинної установки (за Д.М.Узнадзе)² і поведінки як морального вчинку (за С.Л.Рубінштейном). “Знизу” — за допомоги категорії вторинної фіксованої установки (за Д.М.Узнадзе) — замість дублювання “смыслу” як “інтенції значення” (за О.М.Леонтьєвим). У результаті такої конкретизації й модифікації схема індивідуальної особливої діяльності набуває такого вигляду:

Мал. 1.

¹ Див.: Леонтьев А.И. Избранные психологические произведения: В 2-х т. — М., 1983. — Т.2. — 317 с.; Леонтьев А.И. Материалы о сознании // Вестник Моск. ун-та. Психология. — 1988. — № 3. — С.25.

² У даному разі ми солідарні з точкою зору О.К.Тихомирова, котрий висловив її на лекції у Московському держуніверситеті (1987 р.) і продовжив тлумачення первинної установки як “исопредмеченной потребности”.

4. Рівні опанування особистістю діяльності задані розв'язанням протиріччя між "інтеріоризацією" (розпредмечуванням) соціального та "екстеріоризацією" (опредмечуванням) індивідуального досвіду. Послідовність рівнів опанування вибудовується в ієрархію таким чином: 1) *навчання* як передавання досвіду від "учителя" до "учня"; 2) *відтворення* діяльності особистістю; 3) *учіння* як рівень "надситуативної пізнавальної активності" (за В.А.Петровським); 4) вищий рівень — *творчість*.

Переходи по рівнях пов'язані з послідовним опануванням функціональних "частин" діяльності. Так, на рівні навчання "вчитель" ставить завдання, задає орієнтування, здійснює контроль, коригування й оцінку, а "учень" здійснює в режимі розділеної з "учителем" дії лише "виконавчу частину" (П.Я.Гальперин, Н.Ф.Тализіна, В.В.Давидов, С.М.Карпова, З.О.Решетова, Н.Н.Нечаєв, І.І.Ільєсов та ін.). На рівні відтворення "учень" упорюється з орієнтуванням, виконанням, контролем і коригуванням. На рівні учіння до "учня" переходить функція цілепокладання стосовно засобів і способів розв'язання завдання. Творчий же рівень характеризується тим, що вся постановка нового завдання стає справою "учня", а за "вчителем" лишається тільки функція оцінки своїх "учнів", які, згідно з відомою мудрістю, мають бути "розумнішими за нас".

Пам'ять як підвалина опанування діяльності на різних рівнях виступає різними боками. На рівні навчання головну навантаженість несе мимовільна пам'ять (упізнавання), під час відтворення — довільна, на рівні учіння — "післядовільна" (за Є.Ф.Івановою); на рівні ж творчості домінують уявлення, уява й фантазія (за Я.О.Поньмарьовим, О.М.Матюшкіним, Д.Б.Богоявленською).

У зв'язку з рівнями опанування особливий інтерес становить проблема розвитку особистості в онтогенезі. Нами були запропоновані такі три етапи розвитку діяльності особистості на її життєвому шляху: опанування діяльності (рівень навчання), відтворення діяльності (рівень відтворення) й розширене відтворення діяльності (рівні учіння й творчості)¹. Під час розгляду становлення особистості в онтогенезі констатувалося, що "рівень її розвитку визначається, з одного боку, багатством її взаємовідносин з суспільством, а з іншого — її творчими потенціями, тобто здібностями й потребами розширеного відтворення тих предметних діяльностей, які, змінюючи одна од-

¹ Див.: Моргул В.Ф., Ткачєва Н.Ю. Проблема периодизации развития личности в психологии. — С.33.

ну, є провідними у той чи той період розвитку особистості (починаючи від привчання дитини до соціальних способів споживання їжі, пиття та ін. і закінчуючи революційними відкриттями й звершеннями у науці, мистецтві, політиці та ін.)¹.

5. *Форми реалізації особистістю діяльності* задані розв'язанням протиріччя між "підсвідомістю" й "свідомістю" і розташовуються у такій послідовності: 1) *моторна* ("матеріальна", за П.Я.Гальпериним); 2) *перцептивна* (за Н.Ф.Тализіною); 3) *мовна*; 4) *розумова* (рефлексія).

Виходячи з наведеного вище конкретно-психологічного аналізу п'яти інваріантів особистості, можна дати таке її визначення: *особистість* — це людина, яка активно опановує й свідомо перетворює природу, суспільство й саму себе, яка має унікальне динамічне співвідношення просторово-часових орієнтацій, потрібнісно-вольових переживань, змістів, рівнів опанування й форм реалізації діяльності. Цим співвідношенням визначається свобода самовизначення особистості в її вчинках і міра відповідальності за їхні (включаючи й непередбачені) наслідки перед природою, суспільством і своїм сумлінням.

Як співвідносяться з даною структурою традиційні поняття, що описують особистість? *Темперамент* визначається динамікою просторово-часових орієнтацій і характеристик особистості. *Здібності* пов'язані насамперед з інваріантами рівнів і форм реалізації діяльності. *Ціннісні орієнтації, спрямованість* особистості задані потрібнісно-вольовими переживаннями змістів діяльності й під час конкретного психологічного аналізу описуються як *потреби, мотиви, смисли, цілі, установки*. *Характер* виражається мірою стабільності цілої структури особистості. *Акцентуація* виявляється у надмірній виразності якихось рис характеру, що призводить або до перенапруження людини (у боротьбі з акцентуацією), або до неадекватності поведінки (коли перемагає акцентуація). Дістають своє відображення у логіці запропонованої концепції й такі поняття, як *психічна й соціальна зрілість особистості*².

¹ Там же. — С.32 — 33.

² Див.: Моргул В.Ф. А.С.Макаренко и психология личности // Вопросы психологии. — 1988. — № 4. — С.121 — 128; Холик В.С. Социальная зрелость и временная культура личности будущего учителя // Творческое наследие А.С.Макаренко и совершенствование подготовки педагогических кадров. — Полтава, 1988. — С.76 — 77; Morgul V.F. Multimetric psychical and social maturity of personality // Psychological development and personality formative processes. — Prague, 1988. — P.107 — 109.

Істотним критерієм евристичності й життєздатності будь-якої теорії є її методико-діагностична проробка¹. На засадах концепції багатовимірного розвитку розбудована цілісна типологія методів дослідження й психодіагностики особистості². Наведемо стисло типологію методів дослідження особистості за п'ятьма виокремленими інваріантами структури особистості.

1. *Орієнтація у просторово-часовій перспективі особистості піддослідного й в етапах діяльності дослідника.* У дослідженні особистості стикаються дві часові перспективи — піддослідного й дослідника. У залежності від того, який саме час життя піддослідного береться до уваги, методи поділяються на: біографічний (орієнтація на минуле); зрізовий (орієнтація на актуальне сучасне — “тут і тепер”); лонгитюдний або пролонгований (орієнтація на майбутнє).

Початок дослідження до зустрічі дослідника з піддослідним пов'язаний з методами емпіричного й теоретичного аналізу міри розробленості проблеми у науковій літературі, відтак здійснюються мислений експеримент і моделювання (математичне, графічне, апаратно-тренажерне). Контакт з піддослідним включає методи отримання й фіксації даних. Після контакту з піддослідним набувають чинності методи первинної математичної обробки отриманих результатів, їх вторинного математичного аналізу, якісної інтерпретації (пояснення) вірогідних результатів і, нарешті, перевірки на практиці (випробування, запровадження).

2. *Потрібно-вольове ставлення піддослідного до діагностики.* Щодо цього методи дослідження особистості поділяються на: прямі (за адекватної мотивації); непрямі або проєктивні; природні (людина не підозрює про свою роль піддослідного).

3. У залежності від *змістової спрямованості взаємодії дослідника й піддослідного* методи поділяються на: експериментальний; опитування (бесіда, інтерв'ю, анкетування); спостереження й інтроспекцію (самоспостереження, самозвіт).

4. Щодо *рівня взаємодії* можна виокремити формувальний і констатувальний методи (перший часто поділяють на навчальний і розвивальний).

5. Нарешті, у залежності від переважаючої *форми діяльності піддослідного* методи групуються на: інструментальні; демонстраційні; вербальні й нейропсихологічні.

¹ Див.: Зинченко В.П., Мамардашвили М.К. Проблема об'єктивного метода психології // Вопросы философии. — 1977. — № 7. — С.109 — 125.

² Див.: Мониетическая концепция многомерного развития личности... — С.18 — 21.

Дана типологія, схема якої наведена на малюнку 2, дає змогу не лише впорядкувати вже існуючі методи й процедури дослідження, але й конструювати нові. Зокрема, були розроблені методики: парного порівняння для виявлення полімотивації учнів¹; послідовного ранжування для дослідження мотивації кохання (включена до навчального посібника для сексологів і сексопатологів)²; аналізу документів і співбесіди з абітурієнтами педагогічних інститутів³; багатовимірного опитування особистості для визначення реального й бажаного індексів типу особистості⁴ (я-реального та я-бажаного)⁵. Нині розроблюється система комп'ютерної психодіагностики багатовимірності особистості⁶.

Проте найсуворішим критерієм евристичності будь-якої концепції є перевірка експериментом і практикою. Зупинимось коротко на головних результатах, що отримані у прикладних дослідженнях, які здійснені на засадах концепції багатовимірного розвитку особистості.

Широким полем застосування концепції багатовимірного розвитку особистості є психологія трудової діяльності. Тут запропоновані й апробовані ідея про вікову профорієнтацію⁷, методика профорієнтації й відбору на вчительську професію⁸, досліджується розвиток типів особистості вчителя⁹, здійснюється спроба психологічної премедикації пацієнтів стоматологічної клініки у галузі медичної психології¹⁰.

¹ Див.: Там же. — С.33 — 34.

² Див.: Кришталь В.В., Агашева Н.К. Психодіагностика и психотерапевтическая коррекция сексуальной дисгармонии супружеской пары: Учебное пособие. — М., 1985. — С.81 — 86.

³ Див.: Учитель, которого ждут. — М., 1988. — С.64 — 86.

⁴ Індекс типу особистості — умовний числовий показник, який приписується кожному типові особистості у даній типології. Знаючи індекс, легко розшифрувати співвідношення параметрів щодо всіх п'ятих інваріантів особистості.

⁵ Див.: Мониетическая концепция многомерного развития личности... — С.22 — 26.

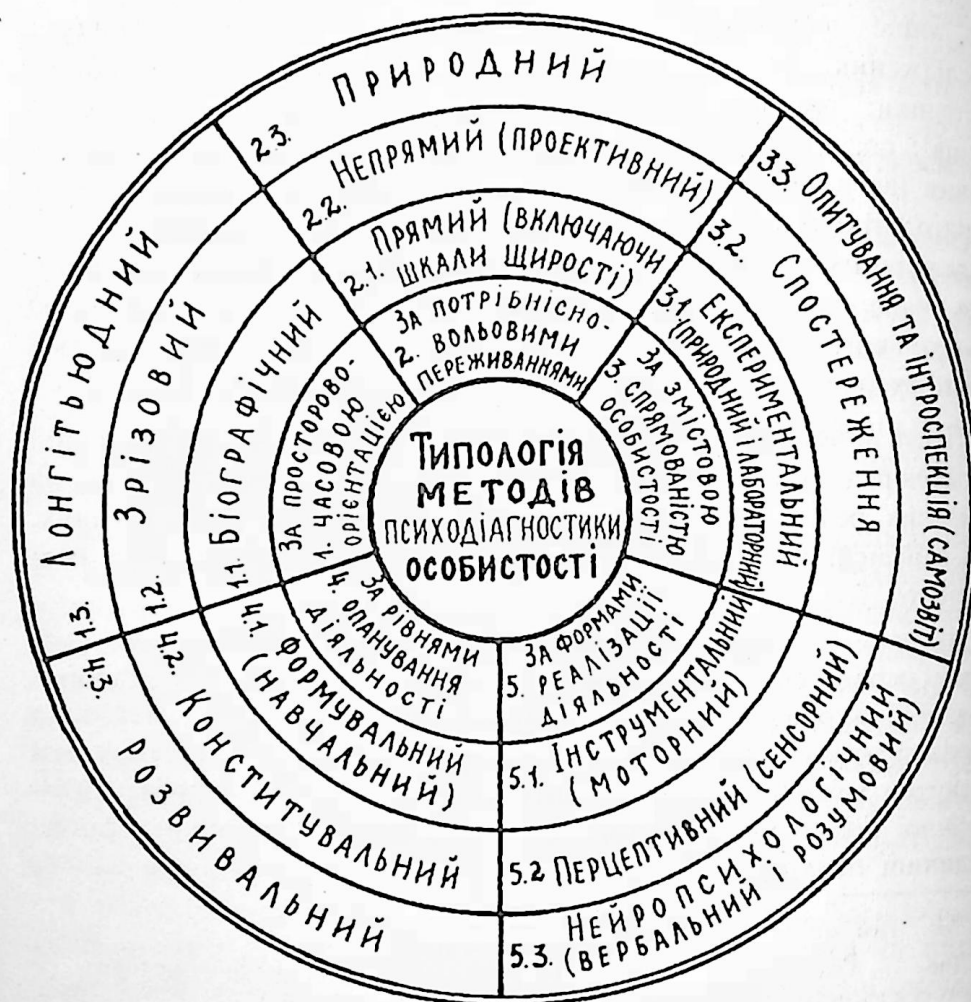
⁶ Див.: Morgun V.F., Melnichenko A.S. The mathematical modelling of the multimetric index of personality's type // Abstracts of IV International symposium of the Methodology of mathematical modelling. — Varna, 1988. — P.150 — 151.

⁷ Див.: Мониетическая концепция многомерного развития личности... — С.39 — 41.

⁸ Див.: Учитель, которого ждут. — С.64 — 86.

⁹ Див.: Мониетическая концепция многомерного развития личности... — С.42 — 46.

¹⁰ Див.: Там же. — С.48 — 49.

**Мал. 2. Схематичне зображення
типології методів психодіагностики
у концепції багатовимірного
розвитку особистості.**

У психології спілкування розроблені методика індивідуальної бесіди, апробована методика соціально-психологічного тренінгу в природному експерименті¹.

Результати, що подають надію, отримані у психології навчальної діяльності², психології творчого розв'язання завдань³, художньої й педагогічної творчості в аналізі творів М.В.Гоголя⁴ та А.С.Макаренка⁵, а також творчості педагогів-новаторів⁶.

Зупинимося коротко на проблемі взаємозв'язку активних методів у дидактиці (проблемне навчання, сугестопедія та ін.) і методів соціально-психологічного тренінгу (рольовий тренінг, тренінг сензитивності та ін.). Останні задля простоти порівняння можна назвати активними методами виховання. Якщо погодитися із запропонованою гіпотезою, то поєднальною ланкою, яка узагальнює ці дві відносно незалежні течії, може бути сучасна теорія опанування соціального досвіду (зокрема, теорія поетапного формування розумових дій П.Я.Гальперина та її модифікації Н.Ф.Тализіною, В.В.Давидовим, А.К.Марковою, Л.І.Айдаровою та ін.). Виходячи з цього, нами розроблена така *схема соціально-педагогічного (тренінгового) спілкування*: 1) мотиваційний етап (первинний контакт); 2) орієнтовно-діагностичний етап; 3) етап взаємодії-співробітництва; 4) етап взаємодії-спостереження; 5) етап взаємодії-діалогу (наприклад, по телефону довіри); 6) етап мисленого діалогу (за відсутності партнера). Для останнього етапу характерний феномен Робінзона, котрий, завдяки мисленому діалогу з людьми, зміг боротися за повернення до них у дійсності (ясно, що у разі психологічного відчуження людини від людини ненаселений острів не обов'язковий)⁷.

¹ Див.: *Коняева А.П.* Психологические особенности формирования социальной перцепции у будущих учителей: Автореф. дис. ...канд. психол. наук. — Киев, 1986.

2 Див.: Монистическая концепция многомерного развития личности... —
С.41 — 42.

³ Див.: Там же. — С.53.

4 Див.: Моргуи В.Ф. Психологические типы личности и творчество Гоголя // Тезисы докладов вторых Гоголевских чтений, посвященных 175-летию со дня рождения писателя. — Полтава, 1984. — С.188 — 189.

5 Див.: Пельтик О.Н. Литературно-психологические аспекты изучения "Педагогической поэмы" А.С.Макаренко // Творческое наследие А.С.Макаренко и совершенствование подготовки педагогических кадров. — Полтава, 1988. — С.328 — 331.

6 Див.: Монистическая концепция многомерного развития личности... — С.53 — 54.

7 Див.: Моргуи В.Ф. Индивидуальность коллективиста: феномен Робицзона в педагогике сотрудничества // Психология — перестройке народного образования. — М., 1989. — С.43.

Оскільки теорія поетапного формування передбачає різноманітне моделювання (матеріальне, схематизоване, вербальне), що водночас є ключовою ознакою гри, то відкривається можливість типології і активних методів у дидактиці, і активних методів соціально-психологічного тренінгу за єдиною засадою — через гру.

Повертаючись до концепції багатовимірного розвитку особистості, звернімо увагу, що ігрова діяльність тут також не має свого субстанціонального предмета, а задана через процесуальність, функціонування, активність. Тому можна дати таке визначення гри: це діяльність, змістом якої є активне функціонування з моделями-заступниками предметів інших діяльностей. Дії з моделями праці породжують ділові ігри, з моделями спілкування — рольові ігри, з моделями самого себе — психодраматичні ігри. Різноманітність ігор описується завдяки перетину всіх п'яти інваріантів багатовимірної структури особистості (див. малюнок 3).

Одним з перспективних застосувань концепції багатовимірного розвитку особистості є проблематика *типології особистості*¹, яка може обслуговувати найрізноманітніші сфери життя людини².

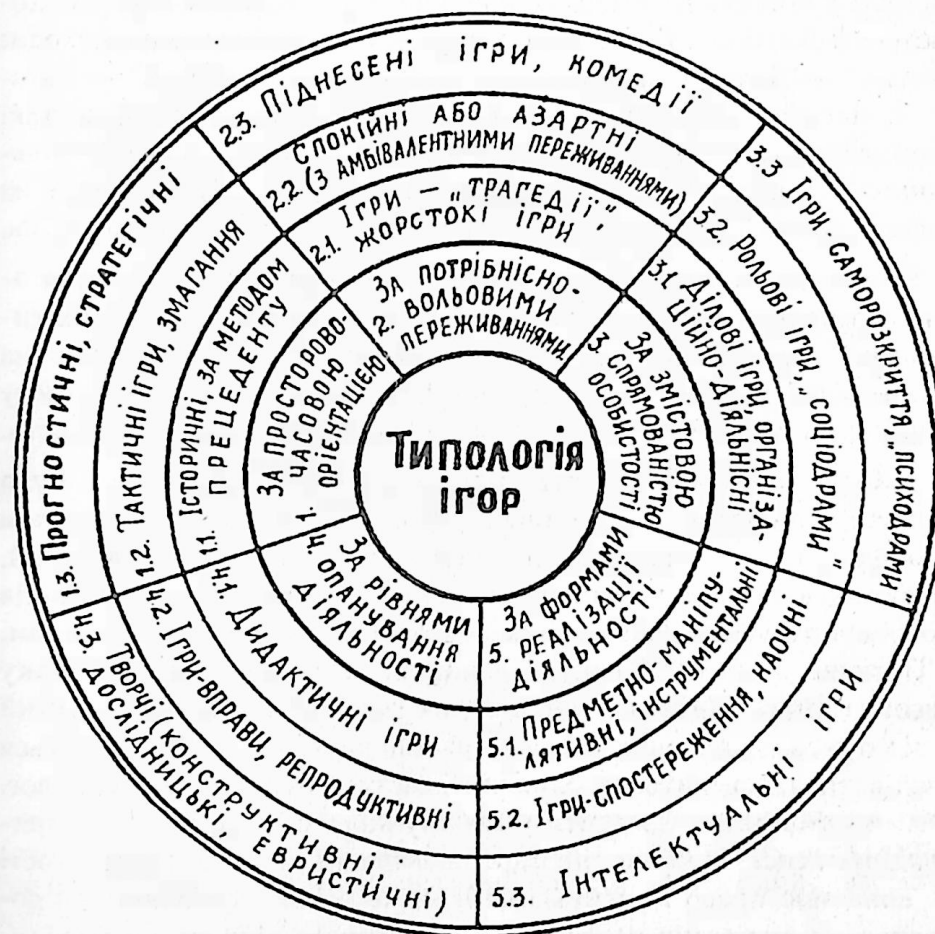
Так, інваріант просторово-часових орієнтацій задає такі типи особистості: "мемуарист", "кон'юнктуристик", "прогнозист" (наіменування типів можуть бути досить умовними, проте повинні відбивати головний зміст). Потрібно-вольові переживання у залежності від домінуючого параметру утворюють типи "песиміста", "врівноваженого" й "оптиміста". Співвідношення змістових спрямованостей особистості задає такі типи: "діловий", "екстраверт"³, "гравець", "інтроверт". Цей перелік аналогічний поширеній у вітчизняній психології тріаді типів особистості з "діловою", "колективістською" або "особистою" ("егоїстичною") спрямованостями⁴. Рівні опанування діяльності визначають типи "учня", "виконавця", "допитливого" ("чомуки") й "творця". Перетинаються з ними типи, прийняті у психології творчості: "генератора ідей" та "виконавця".

¹ Інтерес практики до типології особистості такий великий, що, не чекаючи на "розкачування" психологів, народжується новий міждисциплінарний напрям — "соціоніка", яка намагається вивчати типи людей і "міжтипні" взаємини.

² Див.: Моргул В.Ф. Тип личности и профессиональная ориентация школьников // Вопросы психологии. — 1985. — № 4. — С.63 — 65; Morgul V.F. The type of personality: the unity of monism and multimetrisism // Abstracts of VIII International congress of logic, methodology and science. — М., 1987. — Vol.5. — Part 3. — P.433 — 435.

³ Екстраверсія тут розуміється у вузькому розумінні — як спрямованість на інших людей.

⁴ Див.: Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте. — М., 1968; Эльконин Д.Б., Коссаковски А. Основные этапы психического развития // Педагогика. — М., 1978. — С.79 — 92.

Мал. 3. Схематичне зображення типології ігор у концепції багатовимірного розвитку особистості.

Можна провести тут і пряму аналогію з трьома Я-станами особистості у концепції “інтерактивного аналізу” Е.Берна: Батька, Дорослого й Дитини¹. При цьому утворюються такі взаємопереходи: “учень” — Дитина, “виконавець” — Дорослий, “творець” — Батько. І, нарешті, інваріант форм реалізації діяльності визначає такі типи особистості: “перетворювач”, “споглядач”, “промовець”, “мислитель”. Вони вточнюють відомий поділ людей І.П.Павловим на представників “художнього”, “змішаного” й “мислительного” типів.

Як бачимо, переваги пропонованої типології особистості полягають, по-перше, у розвитку ідей багатовимірності попередніх типологій², по-друге, у заміні “чорно-білих” біполярних шкал на “кольорові” трьох— і чотирьохвимірні шкали, які дають змогу точніше описувати “змішані” типи людей, які складають більшість.

...Коли концепція багатовимірного розвитку особистості була вперше оприлюднена на семінарі-наradі з психологічних проблем індивідуальності³, відомий лєнінградський психолог І.М.Палій, підсумовуючи роботу семінару, зазначив, що до втішних моментів можна зарахувати появу нових психологічних центрів, приміром, у Полтаві. Тоді, 1984 року, й присутні, й автор сприйняли таку високу оцінку радше з гумором, аніж усерйоз. Проте розглянутий цикл праць, здійснених відтоді у річизці даної концепції, хочеться сподіватися, доводить, що ближчим до істини був відомий психолог. Як ми намагалися показати у даному аналізі теоретичних і прикладних аспектів концепції багатовимірного розвитку особистості — вона має право на існування й може виявитися одним з продуктивних напрямів особистісно-діяльнісного підходу до проблематики людської індивідуальності у психології.

Переклад з російської
В.П.НЕДАШКІВСЬКОГО

¹ Див.: Бєрн Э. Игры, в которые играют люди: Психология человеческих взаимоотношений. Люди, которые играют в игры: Психология человеческой судьбы. — М., 1988.

² Див.: Апаньєв Б.Г. Человек как предмет познания. — Л., 1968; Мерлин В.С. Очерк интегрального исследования индивидуальности. — М., 1986; Петрова А.Е. Психологическая классификация личностей. — М., 1927; Платонов К.К. Структура и развитие личности. — М., 1986; Феофраст. Характеры. — Л., 1974; Юнг К. Аналитическая психология // История зарубежной психологии: Тексты. — М., 1986. — С.142 — 170.

³ Див.: Моргул В.Ф. Многомерная монистическая концепция развития личности // Психологические проблемы индивидуальности. — М., 1984. — Вып.2. — С.24 — 28.

В.Н.Порус

Системний смисл поняття “наукова раціональність”

СТАТТЯ ДРУГА.

Системне моделювання наукової раціональності

Заборонити вживання у філософсько-методологічних дискусіях терміна “раціональність” як “шкідливого”, звичайно, неважко. Проте чи позбудемося ми у такий спосіб хвилювань, які він викликає?

Сон Розуму породжує страховиськ... Сцілла і Харібда — тині одна одної. Релятивізм — лише вивернутий навиворіт абсолютизм. Побоювання втратити всілякі критерії раціональності — лише наслідок похапливого висновку, що раціональність може бути визначена якимось єдиним універсальним критерієм. Методологічний анархізм з його гаслом “раціональність без берегів” і демаркаціонізм, який що є сили укріплює цитадель раціональності — царину науки, — це два боки однієї й тієї самої знеціненої монети. Проте їх узаємна критика є повчальною.

Прихильники ототожнення раціональності й логічності, наприклад, звичайно говорять про те, що порушення логічних норм кладе край будь-якій раціональній дискусії. Певна річ, звідси ще ніяк не випливає, що дотримання логічних норм робить будь-яку

© В.Н.Порус, 1992

© Переклад з російської В.П.Недашківського, 1992

дискусію раціональною. Але П.Фейсрабенд іде ще далі. Він стверджує, що у науці раціональна дискусія найчастіше розвивається не лише всупереч порушенням логічних правил, а й навіть завдяки цим порушенням.

Наприклад, логіка вимагає, щоби значення терміна лишалося незмінним упродовж усього правильного міркування. Проте якщо б значення термінів не змінювалися, міркус Фейсрабенд, то й наука не розвивалася б. То ж чи значить це, що розвиток науки "нераціональний"? Далі, несуперечливість як найважливіша логічна вимога, якщо її дотримуватися як запоруки раціональності, може гальмувати прогрес знання. Адже протиріччя, що існували у таких теоріях, як обчислення безконечно малих, класична статистична механіка, квантова фізика, не лише не відвертали від цих теорій як від ірраціональних вигадок, але, навпаки, збагачували пов'язані з ними дослідницькі програми.

"Це явно говорить про те, — заявляє Фейсрабенд, — що існують способи міркувати про протиріччя, які не приводять до небажаного прийняття будь-якого твердження, але допомагають отримувати унікальні й вищою мірою корисні результати. Інакше кажучи, існує практична логіка, яку використовують учені і яка не піддається виразному вираженню (за винятком, можливо, деяких фрагментів логіки Гегеля, праць Енгельса, діалектичного матеріалізму та "Зasad математики" Вітгенштейна), яка дає змогу робити відкриття, користуючись системами, що заражені протиріччями. У цьому — серйозний виклик дуже поширеній вірі у безперечний авторитет деяких типів формальної логіки. Він полягає в тому, що наукова практика може відкинути логіку, як може відкинути "факти" й високо підтверджені закони".

Увесь цей пасаж — зразок "еристичної діалектики", колись рекомендованої А.Шопенгауером¹. Тут у наявності повний набір софістичних і демагогічних прийомів: "непомітне" розширення смислу критикованої тези, використання багатозначності слів, посилення на авторитети, які нібито зміцнюють позицію автора, вживання психологічного "тиску" тощо. Користуючись термінологією самого Фейсрабенда, можна сказати, що це — типова "пропаганда", якою підмінюється логічно грамотне міркування.

Справді, розвиток науки іноді пов'язаний зі зміною значень термінів, які фігурують у наукових теоріях (скажімо, "маса" у ньютонівській механіці має інше значення, ніж у ейнштейнівській). Однак це свідчить не про те, що розвиток науки

¹ Feyerabend P. In Defence of Aristotle: comments on the condition of content increase // Progress and Rationality in Science. — Dordrecht, 1978. — P.178.

² Щодо цього зв'язку детальніше див.: Окладной В.А. Ценностная регуляция конкуренции научных теорий // Наука и ценности. — Новосибирск, 1987. — С.134 — 146.

пов'язаний з порушенням логічної вимоги незмінності значень під час даного міркування, а про те, що розвиток науки змінює самі міркування. Ці зміни відбуваються не тому, що заперечуються логічні норми, а тому, що виникають нові теоретичні системи та експериментальні результати.

Твердження про те, що наукова практика "відкидає факти й закони", — демагогічний прийом. Немає нічого надзвичайного в тому, що вченим відомі спостереження й результати експериментів, які суперечать загальноприйнятим теоріям або не співпадають з передбаченнями, зробленими на їхніх засадах. Те, що Фейсрабенд називає "відкиданням фактів", часто є просто практично корисним прийомом, який застосовується тоді, коли прийнята теорія або дослідницька програма успішно розвивається й має концептуальну та практично-прикладну перспективу, цінність якої у свідомості вчених перевищує значення "аномалії". Наприклад, дифракційний дослід Гримальді, який суперечив корпускулярній теорії світла, впродовж ста п'ятидесяти років уважався дивним, але незначним фактом, що його корпускуляристське пояснення "відкладалося" на невизначений строк. Ніхто й ніколи не "відкидав" дослід Гримальді, проте розвиток оптики не затримувався на спробах його асиміляції корпускулярною теорією, а йшов уперед, немовби "обтікаючи" цей "сторонній предмет". Можливі й інші стратегії щодо таких спостережень: модифікація теорії, визнання обмеженості сфери її застосування або навіть нездійсненності всієї дослідницької програми, висування альтернативних гіпотез та ін. Усе це не має нічого спільного з горезвісним "відкиданням".

Нарешті, "найсильніший" аргумент Фейсрабенда — наука здатна успішно розвиватися й робити відкриття, користуючись суперечливими теоріями, — анітрохи не похитує авторитету логіки. Передовсім, Фейсрабенд перекидає: відкриття робляться не завдяки суперечливості тих чи тих теорій (якось навіть незручно ловити відомого автора на таких очевидних софізмах!). Навпаки, фундаментальною стратегією наукового дослідження є розв'язання логічних протиріч, які виникають у наукових теоріях. У низці важливих випадків такі протиріччя виникають через невідповідність логічних наслідків теорії дослідним даним. Так, згідно з класичною теорією випромінювання, за законом Релея-Джинса, спектральна густина випромінювання повинна монотонно зростати зі зростанням частоти. Із цього випливає, що повна густина енергії випромінювання "чорного тіла" за всіх температур має бути безконечною. Це суперечить не лише здоровому глуздові, але й точним експериментальним вимірюванням, згідно з якими зі зростанням частоти спектральна густина спочатку зростає, а згодом, починаючи від деякого максимального значення, знижується, наближаючись до нуля, коли частота наближається

до безконечності. Елімінацію цього протиріччя здійснив М.Планк, котрий ввів постулат квантованого випромінювання, який дозволив узгодити теоретичні передбачення з результатами вимірювань (водночас обмежуючи сферу застосування закону Релея-Джинса малими значеннями частот й високими температурами). Квантова гіпотеза Планка, як відомо, в zasadничила найфундаментальніші уявлення про природу речовини й поля, що їх розвиває квантова фізика. Характерно, що розвиток квантової фізики був дуже щільно пов'язаний з елімінацією протиріч, доки це не привело до вільної від останніх квантової механіки. Такі приклади легко примножувати.

Урок історії науки полягає в тому, що “замирення з протиріччям” і тим паче визнання його “корисності” для здійснення відкриттів є поступками ірраціоналізму. Проте таким самим нерозумним було б “відкидання” суперечливих теорій як заражених вірусом ірраціональності, оскільки воно не призвело б ні до чого, крім застою у науковому пізнанні. Це було добре показано І.Лакатосом та його послідовниками на багатому матеріалі математичних і природничонаукових досліджень.

Питання про роль протиріч у пізнанні висвічує відмінність між визнанням за логікою права на формулювання важливих умов та ознак раціональності й ототожненням логіки з усезагальною теорією раціональності.

Лакатос краще за інших попперіанців розумів, що раціональність не звідна до автоматичного застосування логічних правил, у тім числі закону недопущення протиріч. Фейєрабенд у дусі своєї “еристичної діалектики” перекинує позицію Лакатоса: він тлумачить її так, що методологія дослідницьких програм нібито взагалі не містить вимоги “усунення” протиріч, оскільки суперечливі теорії можна послідовно поліпшувати, розвивати й використовувати у прогресуючих програмах¹. Це очевидна підміна тези. З логікою у Фейєрабенда явний конфлікт, який виявляється насамперед у тому, що його міркування про логічні компоненти раціональності самі є відверто нелогічними!

Думка про нетотожність логіки й раціональності висловлювалася й Б.С.Грязновим. “Сучасні логічні теорії не охоплюють усієї царини раціонального. Це не означає, що існує раціональне як нелогічне, але вказує тільки на обмеженість сучасних теорій і систем логіки, про які лишень і йдеться, коли ми говоримо про логічне... Наука є щось більше, ніж логіка”². То що ж у науці

“понад логіку”? Це не цілком ясно. Грязнов уважав, що “поняття раціональності може бути експліковане за допомоги поняття причинно-наслідкової структури”¹. Чи означає це, що нетотожність логічного й раціонального випливає з “неповної” експлікованості причинно-наслідкових структур у правилах висновку, формульованих сучасними, в тому числі й неklasичними, логічними системами (наприклад, релевантною логікою)? Чи можна усунути хоча б у принципі “шпарину” між тим, що можна експлікувати у логічному апараті, й тим, що виражають причинно-наслідкові судження у структурі наукового пізнання?

Я вважаю, що афоризм Грязнова “Наука є щось більше, ніж логіка” має бути усвідомлений ширше, він не звідний до вказівки на обмежену можливість логічної експлікації каузальності. Логічні критерії не вичерпують множини критеріїв раціональності. Розум, утілений у науці, не звідний до однієї зі своїх, бодай навіть універсальних, характеристик.

Логічність — лишень один із типів нормативності. Нормами раціональності, як уже зазначалося вище, є не тільки логічні закони й правила, але й принципи наукової онтології, методи, в zasadничення наукових теорій, категорії, “матриці” розуміння й пояснення, зразки розв'язання дослідницьких завдань та ін. Ці норми не редукуються до логіки вже хоча б тому, що переважна частина з них має змістовий характер, ґрунтується на узагальненнях наукового пізнання, на філософських припущеннях, на історично формованих ідеалах організації й функціонування знання, на узагальненнях його практичних реалізацій². Тому теза “раціональність науки полягає... в тому, що саме форми логіки використовуються в ній як засіб організації даних про об'єкт на противагу іншим способам їх організації”³ уявляється надто категоричною. Чому, приміром, організація даних відповідно до постулатів фізичної теорії або до історично зумовлених ідеалів причинно-наслідкових пояснень “протилежна” логічній систематизації (дедуктивній чи індуктивній) тих самих даних? Якщо ж у наведених висловлюваннях немає іншого смислу, крім того, що нелогічна організація знання не може вважатися раціональною, то це, по-перше, надто “строго”, оскільки виходить, що кожна теорія з неелімінованим протиріччям (наприклад, “планетарна” модель атома Е.Резерфорда) є нераціональною або навіть ірраціональною, а по-друге, надто “вузько”, оскільки навіть найстрогішої логічності ввіч недостатньо, щоби визнати

¹ Див.: Фейєрабенд П. Избранные труды по методологии науки. — М., 1986. — С.326 — 329.

² Грязнов Б.С. Логика и рациональность // Методологические проблемы историко-научных исследований. — М., 1982. — С.98.

¹ Там же.

² Див.: Степин В.С. Идеалы и нормы в динамике научного поиска // Идеалы и нормы научного исследования. — Минск, 1981. — С.10 — 64.

³ Пружинин Б.И. Рациональность и историческое единство научного знания. — М., 1986. — С.144.

певний спосіб організації даних раціональним (наприклад, із двох логічно бездоганних пояснень одного й того самого явища вчені назвуть раціональним те, яке буде економнішим, простішим, пов'язаним з мінімальною кількістю передпомилок, емпірично перевірюваним та ін.).

Нормативна раціональність — система, яка складається з елементів і підсистем, що мають відносну автономію як моделі наукової раціональності. Принципова її особливість — відкритість, припустимість її перебудови, реконструкції. Змін зазнають усі підсистеми, але різною мірою. Деякі з них є більш стабільними, що дозволяє вважати їх “ядром” раціональності. Проте цю стабільність не можна перебільшувати й надавати їй абсолютного значення. Наприклад, логічні норми змінюються вкрай рідко, та й сама ця зміна повинна розумітися дуже спеціально (як обмеження сфери беззастережної застосовності тих чи тих логічних законів, наприклад, закону виключеного третього у міркуваннях, властивих інтуїціоністській математиці, або закону комунікативності кон'юнкції у міркуваннях про події у мікросвіті суб'ядерної фізики); треба враховувати також, що норми класичної фізики зберігаються як обов'язкова умова розбудови метамов для логічних систем, покликаних зафіксувати неklasичність логіки мов-об'єктів¹. Проте “ядром” логічної раціональності можуть виступати різні логічні системи (модальна, багатозначна, релевантна, часова логіки, системи зі строгою імплікацією тощо). Інший приклад: перехід до принципу ймовірнісної детермінації не касує, звичайно ж, раціональності принципу однозначної детермінації, але може витіснити його з “ядра” системи раціональності, підкреслити його лише відносну стабільність як елемента цього “ядра”².

Якщо “ядро” нормативної раціональності змінюється поволі й рідко, то “периферійні” підсистеми можуть мати значну рухливість. Так, у сучасній науці досить швидко змінюються зразки науково-дослідницької діяльності. Наприклад, якщо у міжвоєнний період американська психологія орієнтувалася здебільшого на зразки досліджень, задані психоаналізом і біхевіоризмом, то у 70-ті роки вона ввійшла, значно “перекваліфікувавшись” за зразками когнітивної психології, розробленими за допомоги новітніх комп'ютерів, що дало змогу далеко просунутися у формулюванні психологічних теорій у вигляді машинних програм. Проте вже на початку 80-х років стало ясно, що “недостатня екологічна валідність, байдужість до питань культури, відсутність серед ви-

¹ Див.: Порус В.П. Некоторые гносеологические проблемы многозначной логики: Автореф. дис. ...канд. филос. наук. — М., 1973. — С.14 — 15.

² Див.: Кузнецов Б.Г. Идеалы современной науки. — М., 1983. — С.85 — 145

учуваних феноменів головних характеристик сприйняття й пам'яті, як вони виявляються у повсякденному житті, здатні перетворити таку психологію на вузьку й нецікаву царину спеціальних досліджень”¹. Це привело до розробки й поширення нових, “реалістичніших” зразків психологічних досліджень, пов'язаних з контекстом природної цілеспрямованої діяльності суб'єкта.

За інший приклад може правити зміна зразків розбудови гуманітарних і соціальних теорій, які кілька десятиріч тому вважалися “недорозвиненими” порівняно з теоріями фізико-математичного природознавства. Нині відбувається навіть зворотний процес: специфічні риси методології соціальних наук (рефлексивність, ретроспективність, аксіологічність, прогнозування майбутнього як умова оцінки сучасного та ін.) стають зразками для технічних дисциплін і справляють серйозний вплив на природничонаукову методологію².

І всередині “ядра”, й усередині “периферійних” підсистем, які моделюють наукову раціональність, різні елементи можуть мати різну “вагу”, значимість для даних моделей. Наприклад, можуть водночас співіснувати моделі, які складаються з одних і тих самих елементів, але “працюють” по-різному через те, що ці елементи у них мають неоднакові функції. Одна модель може підкреслювати переважне значення узгодженості структур наукового знання, інша виводить на перший план принципову “незамкненість” отих структур, багатство й альтернативність пояснювальних процесів, евристичність та ін.

Отже, як ціла система нормативної раціональності, так і її підсистеми як моделі є мінливими, динамічними, адаптованими до процесів розвитку наукового знання. Помилка “методологічного абсолютизму” полягає в тому, що він ігнорує системний характер раціональності, можливість співіснування різних за обсягом і спільністю моделей та їхню гомеостатичну взаємозалежність з процесом розвитку наукового пізнання й методологічного аналізу.

Нормативність раціональності не означає її апіорності. Норми раціональності продукуються науковою практикою, вони зумовлені цілим перебігом розвитку науки й наукового пізнання. У цьому їхня об'єктивність. Наукове співтовариство приймає ті чи ті норми раціональності не довільно, хоча таке прийняття, безперечно, містить елемент суб'єктивності. Які саме норми визначають для даного вченого, для даного наукового колективу

¹ Найссер У. Познание и реальность. — М., 1981. — С.29.

² Див.: Уваров А.И., Фигуровская В.М. Об общем и специфическом в методологии технического и социального познания // 8 International Congress of logic, methodology and philosophy of science: Abstracts. — М., 1987. — Vol. 4. — Part 2. — P.36.

раціональність їхньої діяльності та її результатів — це залежить від системи чинників: об'єктивного змісту цієї діяльності, логіки предмета, попереднього досвіду, загального рівня розвитку науки та її матеріально-технічної бази, соціально-психологічної атмосфери у даному науковому співтоваристві, впливу інших царин культури та ін.

Проте вибір системи норм, що визначають раціональність, ніяк не можна ототожнювати з добровільним "ув'язненням" у парадигмі й непримиримим неприйняттям інших систем, інших способів моделювання раціональності. Таке ототожнення — міф, створений Т.Куном та його прихильниками. Поняття "неспіввимірності", застосовуване ними для позначення відношення між парадигмами, розділеними "науковими революціями", яке вкрите імлюю й не дістало переконливої аргументації ні з логічної, ні з історичної точки зору, ще меншою мірою придатне для позначення відношення між моделями раціональності, що їх приймають різні наукові співтовариства або одне й те саме співтовариство для різних цілей або у різні періоди.

Моделі раціональності розбудовуються для розв'язання різних завдань: раціональної організації "готового" наукового знання, побудови раціональної діяльності для його отримання, раціонального розуміння процесів трансляції знання й навчання, оцінки раціональності наукового зростання, зміни, розвитку. Ці моделі не співпадають, вони можуть частково перекривати одна одну, доповнювати, розкривати природу наукової розумності у різних аспектах, ракурсах. Модель раціональності, яка відображає рух знання, зміну його історично зумовлених форм, розвиток його зв'язків з практикою, буде відрізнятися від моделі, спрямованої здебільшого на статистику наукових процесів, на структуру наукових теорій.

Питання про те, яка з цих моделей репрезентує "справжню" раціональність, так само неправомірне, як і питання про те, які механізми — асиміляційні або дисиміляційні — є більш адекватними для життя організму, що є умовою виживання популяції — народження нових індивідів ачи загибель віджилих та ін. Науковий розум лишається самим собою тільки у русі, у постійному розвитку. Абсолютизація якоїсь його часткової моделі, універсалізація критеріїв раціональності рано чи пізно призводять до ірраціоналізації результатів їх застосування.

Але, відштовхнувшись від абсолютизму, ми не повинні забувати про небезпеку релятивізму. Ми припустили множинність моделей раціональності, визнали, що кожна з них на свій лад правомірна як відображення різних боків, аспектів наукової раціональності. Чи не потрапили ми у пашеку Харібді?

Одна з ліній еволюції "критичного раціоналізму" була визначена спробами відповісти на запитання: чи раціональна сама нор-

мативна модель раціональності (в її попперіанському варіанті)?

Відповідаючи на це запитання, У.Бартлі прийшов до концепції "панкритичного раціоналізму". Її суть ось у чому: раціональність нормативної системи раціональності не може мати інакшу природу, ніж раціональність самої науки. Тому, згідно з установкою на критицизм як критерій раціональності, треба визнати, що сама теорія раціональності повинна бути такою, що "заперечується", піддається критиці¹.

"Панкритичному раціоналізмові" не вдалося виразно вказати, що мається на увазі під "критикою критичної критики". Критика теорії здійснюється іншою теорією, кожна з них бере у спільники досвід, відповідним чином витлумачений. Отже, і теорія раціональності може бути піддана критиці лише з боку іншої теорії раціональності! Щоби суперечка теорій раціональності була раціональною, потрібна певна "супертеорія", які зі свого метарівня вирішить цю суперечку. Проте хто вгарантує раціональність "супертеорії"? Регрес у безконечність стає нездоланною трудністю.

Така трудність викликає прагнення знайти засади раціональності десь поза теорією раціональності, усвідомленою як система нормативно-критеріального гатунку. Де ж саме? У науці "самій по собі", як це пропонує, наприклад, "натуралізована епістемологія"? Ми вже бачили, що таким шляхом найлегше припуститися релятивізму. В ієрархії цілей, які стоять перед науковою діяльністю? Наприклад, такими цілями можуть бути соціальні потреби або соціальні "замовлення". Можна сказати, що теорія відносності більш раціональна, ніж класична механіка, "виправлена" за допомоги гіпотези Лоренца, оскільки перша охоплює фундаментальніші завдання фізики, узагальнює її математичний апарат, веде до переосмислення її загальнофілософських засад — уявлень про простір і час, співвідносить фізику з ширшим культурним тлом науки. Тим самим теорія відносності виконує більш важливе соціальне замовлення, сприяє вищому типові прогресу науки, а значить — і суспільства загалом².

Такий підхід, звичайно, цілком можливий і правомірний. Щоправда, при цьому ми змушені відмовитися від ідеї про те, що саме наука є парадигмою раціональності. Засади раціональності виводяться за видноколом наукового пізнання й розміщуються у царині соціальних інтересів. Ми повинні вміти розташовувати типи наукового й соціального прогресу на певній

¹ Див.: Bartley W.W. Rationality versus the theory of rationality // The critical approach to science and philosophy. — N.Y., London, 1964.

² Див.: Касавин И.Т. Теория познания в плену анархии. Критический анализ новейших тенденций в буржуазной философии науки. — М., 1987. — С.166 — 169.

шкалі, щоби згодом мати можливість співвиміряти наукову раціональність з цією шкалою. Але ж як це зробити?

Свого часу Д.Лукач, запозичуючи теорію раціональності у М.Вебера, розрубив цей гордіїв вузол єдиним махом, оголосивши наукову раціональність простим перенесенням у царину пізнання принципу "ринкового розрахунку": наука отримує цей принцип досягнення світу з рук товаровласника-буржуа. "Природно, раціональність, яка являє собою універсалізований і у цьому розуміння ідеологізований ринково-буржуазний "розрахунок", виявилася цілком ефективним, "працюючим" інструментом у руках ученого, котрий має справу з "предметністю", розміщеною у математично обчислюваному "просторі", де не було нічого неприступного для наукового досягання"¹. Проте такий підхід у його послідовному проведенні був пов'язаний із запереченням " нової раціональності" як засади "пролетарської науки", в якій суб'єкт не протистоїть об'єкту, а творить його, створює речовинний світ. Із цієї програми згодом народилися такі несподівано-жахливі явища, як, приміром, "лисенківщина", що за своїм значенням, певна річ, набагато перевищувала рівень часткової сумної події у біології та сільськогосподарській науці: насильство над раціональністю виправдовувалося примітивними ідеологемами, сконструйованими із псевдореволюційної демагогії. Франкфуртська школа також довела критику наукової раціональності з позиції романтичної ідеології звільнення від диктату Розуму до антисцієнтистського абсурду, який по суті лише реставрував архаїчні типи культури як альтернативу науково-технічної цивілізації.

Ці уроки, певна річ, не перекривають шлях пошуку засад раціональності за межами науки й наукової методології. Але вони показують, з якою обережністю треба вести цей пошук, не спокушуючися всеохопними й усевищними однозначними відповідями.

То що ж нове стосовно цього може запропонувати системно-моделюючий підхід до проблеми наукової раціональності? Насамперед, як мені уявляється, він дає змогу уникнути регресу у безконечність у пошуках "гранично-межових засад" наукової раціональності, не впадаючи при цьому у релятивізм. Питання про те, чи раціональна та чи та модель наукової раціональності, вирішується не тим, що розшукується якась "надраціональність", а тим, виконує чи не виконує дана модель свою функцію. Раціональність інструмента перевіряється не апріорними універсальними критеріями, а його застосуванням.

У чому ж полягає функція моделей раціональності у науці? Це запитання можна сформулювати й інакше: яким є завдання

¹ Давыдов Ю.Н. Возникновение и эволюция неомарксистской философии науки // Критика современных неомарксистских философии науки. — М., 1987. — С.187 — 188.

нормативної епістемології, що розглядає процеси формування й застосування моделей наукової раціональності?

Для мене принциповою є така теза: головною (хоча, зрозуміло, не єдиною!) функцією моделей наукової раціональності є розбудова теоретичного образу науки й наукового пізнання¹. Кожна модель створює особливий образ науки; отож, особливим виявляється й "уписування" цього образу в картину культури. Нормативна епістемологія — це галузь ґносеологічних досліджень даного процесу в його конкретно-історично зумовлених формах.

Отже, треба говорити не про критерії раціональності, за якими можна було б судити про раціональність моделей наукової раціональності (шлях у регрес!), а про міру адекватності образу науки й наукової діяльності домінуючій на даному історичному етапі картині загально-культурного процесу. Очевидно, що ця міра не може бути незмінною або однаковою для всіх моделей і для всіх картин культури, враховуючи до того ж історичну їх відносність.

Наприклад, індуктивістська модель розвитку наукового пізнання, яка була колись висунена на противагу схоластично-спекулятивному стилю мислення і яка відіграла безперечно позитивну роль у вивільненні науки з-під влади метафізики, згодом була визнана неадекватною через свою нездатність передати активність пізнаючого суб'єкта, незграбне протиставлення наукового й філософського елементів картини світу, розузгодженість з історією науки й культури. Проте все це не означає, що індуктивістська модель наукової раціональності "нераціональна" або менш раціональна, ніж гіпотетико-дедуктивна модель або складніші моделі, які містять соціальні й соціально-психологічні критерії розвитку науки й наукового знання. Вона моделює певні сторони наукової раціональності й у певних межах виконує свої функції, в тому числі й функцію розбудови раціонального образу науки. Ірраціоналізація цього образу відбувається тоді, коли цією грубою, примітивною моделлю пояснюють геть усі раціональні процеси, абсолютизують цю модель. Нормативна епістемологія, яка чинить у такий спосіб, постійно наштовхується на такі зв'язки, відносини, взаємозалежності образу науки й картини культури, які не можуть бути раціонально досягнені й, отже, видаються ірраціональними.

Зупинення, "звеличування" окремої миті, моменту, аспекту наукового розуму віддають його під владу Мефістофеля!

¹ Я вважаю за краще говорити саме про "образ", а не про "поняття" науки. Образ є більш рухливим, ніж дефінітивне поняття, його зміст радше нагадує "печітку множини" в розумінні Л.Заде. Детальніше див.: Порус В.Н. Образ науки как категория теоретической эпистемологии // Логика научного познания: Материалы IX Всесоюзного совещания по логике, методологии и философии науки. — М.; Киев, 1986. — С.43 — 44.

На закінчення зупинимось на питанні, яке нині привертає особливу увагу учасників дискусій про наукову раціональність. Питання полягає ось у чому: чи включає поняття раціональності (наукової раціональності) у свій зміст не тільки епістемічні (істинність, логічність, доказовість та ін.) й діяльнісні (доцільність, ефективність, економічність та ін.) критерії, але також і моральнісні, соціальні та інші цінності?

Прихильники "очищення" раціональності від ціннісних домішок, розходячись щодо визначень критеріїв раціональності, погоджуються щодо того, що розум не повинен перебирати на себе відповідальність за моральнісний вибір, соціальне орієнтування знання, не повинен ототожнювати себе з людською життєдіяльністю загалом. Їхні опоненти висувують інші докази: розум, відірваний від ціннісної орієнтації, неминуче збочує зі шляху й доходить ірраціональних висновків.

Це стара суперечка, що "подеколи спалахує й подеколи вщухає" в історії філософії. Думка про ціннісно-стичну нейтральність науки й наукового пізнання є дуже поширеною. Як зазначає Г.А.Антипов, "модель дійсності, конституювана наукою, не просто закарбована "байдужістю" до добра й зла, вона просто перебуває поза їхніх меж. Останнє й править урешті-решт за джерело різного штибу напружень між світом раціональності та світом гуманізму"¹. О.Д.Олександров убачає в цінності наукової істини поєднувальну ланку між етикою та наукою: "Звертаючись до людини з істиною, звертаються до її розуму. Істина стверджується лише доведенням, але не навіюванням, не наказом, не силою — нічим, що придушує вільний критичний дух людини. У цьому, зокрема, полягає специфічний гуманізм науки"². Між цими думками є деякі розбіжності: Антипов виводить істину "по той бік добра й зла", а Олександров убачає в ній добро особливого гатунку, яке поєднує, а не роз'єднує ціннісні арсенали науки й гуманізму. Проте обидві думки схожі в тому, що раціональність наукового пізнання так само нерозривно пов'язана з істинністю, як відділена від інших гуманістичних цінностей.

У термінах того підходу, який окреслений у цій статті, можна сказати, що прихильники таких думок виходять із моделі наукового пізнання, обмеженої виключно епістемічними критеріями. Ця модель абсолютизується, у результаті чого виникає альтернатива: або раціональна наука, або ірраціональне підпорядкування пошуків істини суб'єктивним мотивам, цілям і цінностям. Образ науки й наукового знання, конструйований такою моделлю, призначається для досить нескладних дихотомій

¹ Антипов Г.А. Присуще ли науке нравственное начало? // Наука и ценности. С.56.

² Александров О.Д. Истина как моральная ценность // Наука и ценности. С.34 — 35.

які відмежовують науку від того, що їй протилежне — від суб'єктивізму, свавілля, соціальної демагогії, ірраціональної віри та ін. Проте для складніших завдань, приміром, для встановлення "вузлів зв'язку" між наукою й культурними структурами у сучасному суспільстві, такий образ непридатний. Це виявляється одразу, тільки-но ми порушуємо питання, чому наукова раціональність оголошується протилежністю світові гуманізму?

Я вважаю, що "джерелом напружень" між світом наукової раціональності та світом гуманістичних цінностей є не уявна протилежність між ними, а необґрунтована універсалізація досить примітивної раціональності наукового пізнання, з одного боку, й неявна суб'єктивізація гуманізму, з іншого.

Я вважаю також, що не можна апіорно обмежувати можливості моделювання наукової раціональності, бо це не тільки передбачало б якийсь "суперраціональний відбір" таких можливостей — ще до того, як ми щось довідаємося про раціональність за допомоги її моделей, але й не виправдано звукувало б коло завдань філософії науки.

Ці можливості ще далеко не розкриті. Філософією науки нагромаджений непоганий досвід розбудови найпростіших (епістемічних, діяльнісних) моделей наукової раціональності, застосовних для розв'язання відносно нескладних завдань. Проте майже немає досвіду системного застосування таких моделей. Здійснюються лише перші спроби соціально-психологічного, соціологічного моделювання, розбудови "багатовимірних" моделей, які розглядають раціональність науки як комплексну, міждисциплінарну проблему, що об'єднує для свого вирішення зусилля логіків і психологів, істориків і соціологів, лінгвістів і математиків, економістів і культурологів. І, звичайно ж, передовсім — філософів.

Зрозуміло, такі спроби не завжди є вдалими. Подеколи у пошуках нових шляхів дослідники повертаються на вже перейдені або зупиняються, потрапивши у безвихідь. Але то пусте. Невдачі допомагають позбутися надмірної самовдоволеності.

Переклад з російської
В.П.НЕДАШКІВСЬКОГО

ФІЛОСОФСЬКЕ РОЗУМІННЯ ЛЮДИНИ

В.А.Малахов

Кант і Гоголь: подвійний портрет¹

Безперечно, Кант не міг не прагнути якось подолати розрив між окресленими ним у перших двох "Критиках" цариною природи та свободи, світом явищ і світом речей у собі. Проте в рамках запропонованої метафізичної проблематики загалом найвагомим варіантом розв'язання згаданого завдання був саме перехід на позиції "філософії діяльності". Відповідно природа (взагалі емпіричний світ) постала б як спосіб самореалізації свободи, ідеї розуму набули значення безпосередніх цілей діяльності, практичні визначення волі ототожнювалися з формами розсудкового синтезу чуттєвих явищ, річ у собі дістала однозначне тлумачення як інобуття того чи того надемпіричного суб'єкта (гегелівського Абсолютного духа, шопенгауерівської Волі та ін.), що "об'єктивує" і "опредмечує" себе в ній і т.д. Саме цим шляхом і пішли найвидатніші філософські послідовники Канта, діалектичні побудови яких, розгортаючись у складному ланцюзі об'єктивацій, "знять", "покладань", начебто стягували буття навколо єдиного універсального суб'єкта, перетворюючи в кінцевому підсумку весь навколишній світ на арсенал засобів його діяльної самореалізації. Зачинаючись у Фіхте, окреслена традиція розв'язання поставлених Кантом проблем вела далі до об'єктивного ідеалізму Гегеля, до індивідуалістичного активізму молодогегельянців і Штірнера, до антропоцентризму Маркса і соціального титанізму його учнів...

Можна, здавалося б, гадати, що для самого Канта, з його вимог розглядати річ як засіб, а людську істоту — як мету саму по собі, в такому напрямі розвитку висунутих ним ідей не могло бути нічого не прийнятного. Проте провідною інтенцією кенігсберзького філософа

¹ Початок публікації див. у № 1 за 1992 р.

© В.А.Малахов, 1992

© Переклад з російської Т.С.Громової, 1992

ФІЛОСОФСЬКЕ РОЗУМІННЯ ЛЮДИНИ

виступало, як відомо, прагнення "врятувати... свободу" людської особистості¹; що ж стосується принципу опосередковуючої діяльності, за допомогою якого Фіхте, Гегель та ін. намагалися замкнути теоретичний горизонт, відкритий філософією Канта, то він у послідовному його проведенні неминує вів і до опосередкування самої особистості, до перетворення її у засіб для тих чи тих надлюдських цілей. Так, уже у "Фактах свідомості" Фіхте встановлює, що метою самої в собі є лише субстантивована моральність як така: "кожен індивід з'являється через посередництво моральної кінцевої мети й *задля неї*"²; у Гегеля ж, у його "Лекціях із філософії історії", емпіричні індивіди взагалі, можна сказати, офіруються захмарним цілям далекого від їхніх інтересів і потреб Світового Розуму.

Ми не можемо, звичайно, твердити, що Кант передбачив можливість розвитку своєї концепції саме в такому напрямі й свідомо відмовився від реалізації цієї можливості. Однак безперечно, що сама етична спрямованість його поглядів апіорі виключала для нього будь-яке доусвідомлення, що відроджувало б, хай на іншому концептуальному рівні, невідоме йому уявлення про людину як керований ззовні "автомат Вокансона"³. Уже друга формула категоричного імперативу, яка забороняє ставлення до людини "тільки як до засобу"⁴, тим самим, звісно, накладала заборону і на універсалізацію самого принципу опосередковуючої діяльності в його поширенні на людську особистість.

Указаний етичний заслін доповнювався і заслоном гносеологічним, який виключає домагання розуму на теоретичне пізнання надчуттєвих предметів, домагання, без узаконення яких неможливі ні післякантівська філософія діяльності взагалі, ні концепція людини-засобу зокрема. Як би там не було, внутрішньої санкції для такої філіації ідей ми в Канта не знайдемо.

В історії філософії, та й культури загалом, істотним достоїнством є інколи здатність "не дійти" туди, куди владно кличе час. Увібравши у своїй системі величезний тягар епохальних суперечностей, зафіксувавши невловимий момент їх рівноваги, Кант зупиняється саме перед тими кроками, які могли б перетворити його філософію на неминуче однобічну форму їх ідеологічного "подолання". Впроваджую-

¹ Кант И. Критика практического разума // Соч.: В 6-ти т. — М., 1965. — Т. 4. — Ч. 1. — С. 430.

² Фихте И.Г. Факты сознания: Лекции, читанные в Берлинском ун-те в зимний семестр 1810 — 1811 гг. // Тр. С.-Петербург. филос. об-ва. — СПб., 1914. — Вып. 10. — С. 106.

³ Кант И. Критика практического разума. — С. 430.

⁴ Кант И. Основы метафизики нравственности // Соч.: В 6-ти т. — Т. 4. — Ч. 1. — С. 270.

чи у філософію принцип активності, Кант, подібно до того, як він відкидав “поза межі” застосування спекулятивного розуму, відхиляє “поза межі” субстанціалістське витлумачення самої діяльності, за-здалегідь визначаючи смислові грані застосування діяльній методології — аж до можливості опосередкування особистості. Діяльність, за Кантом, є насамперед людська спонтанність, реалізація сутнісних здатностей душі, первісно укорінена в трансцендентальній розмірності людського буття — правила категоричного імперативу, принципах пізнання, естетичного відношення та ін. Будь-яке порушення цієї трансцендентальної розмірності є спотворення діяльності. Думається, для того часу, який болісно зживає спокусу “перетворення” світу і формування “нової людини”, саме цей момент у Канта, який стоїть, як сказано, біля витоків “філософії діяльності”, особливо цінний і важливий.

А що ж Гоголь, чи не забули ми про нього? Подібно до Канта, він був — джерело, основа, камінь, що “наріжним став каменем” (Псал. 117, 22); як і на Канта, на нього ліг страшний тягар осьового напруження часу. Гоголь — чарівний фантазер і Гоголь — батько “натуральної школи”, Гоголь — ясновельможний гуморист на Русі й Гоголь — *monstrum artificum*, жертва і проводир неймовірного страху, що від нього аж душа холоде: “...співвітчизники! Страшно! Стогне, вмираючи, все, що складає мене, учуваючи велетенські зростання і плоди, насіння яких ми сіяли в житті, не прозріваючи і не чуючи, які страховища від них піднімуться”¹...

Ми бачили, як палко мріяв Гоголь ущасливити свою країну, ствердити в ній новий, небачений досі моральний порядок. Наступна генерація мислячих людей на Русі далеко зайшла в ошасливленні народу-страдника, проте і Гоголь по-своєму вже приглядався до цього шляху. Сама література змальовувалася йому як рід морально-патріотичного служіння. “Думка про службу мене ніколи не покидала”², — відзначав він у своїй “Авторській сповіді” саме в цьому зв’язку.

Немає сенсу викладати тут гірку історію проте, як жадоба вирівняти по Абсолюту тутешнє і теперішнє російське життя призвела Гоголя до деформації найзаповітніших його ідей, до безкрайого моралізування, до тисяч недовладностей, жертвою яких був його власний художній

¹ Гоголь Н.В. Выбранные места из переписки с друзьями // Соч.: В 7-ми т. — М., 1967. — Т. 6. — С. 207.

² Гоголь Н.В. Авторская исповедь // Соч.: В 7-ми т. — Т. 6. — С. 444. Пор. також: с. 464, 467.

геній. Ці нісенітниця стали, як відомо, притчею во язицех, викликавши обурення Белінського, подив слов’янофілів, сарказм Достоевського, який блискуче спародіював Гоголя періоду “Вибраних місць із листування з друзями” в образі Фоми Фомича Опискіна (“Село Степанченко і його мешканці”) ¹... Та й на що могла чекати людина, яка з профетичним пафосом проголошувала істини на зразок тих, що на “божеському суді” потрібно засудити “і правого і винуватого”², що істинно російська мова — та, якою “начальник називається батьком”³, і навіть сама любов “має передаватися по начальству, і всякий начальник, як тільки помітить її звернення до себе, повинен у ту саму хвилину направляти її до настановленого над ним вищого начальника і т.д.”⁴. А головне — поради, повсюди поради, повсюди смиренномудрість всезнаючого святенника, який вникає в усе, який жодної дрібниці не лишає без свого добродісного опікування...

Одначе ж будемо справедливими. За всіх своїх переборщувань Гоголь ніколи не схилявся до проповіді насилля, до забуття живої конкретності реального буття (“усі місця святі”, — не припиняє підкреслювати він⁵) задля якої б там не було абстрактної ідеї. Саме Гоголь раз і назавжди застеріг: “Через те й біда наша, що ми не дивимося в теперішнє, а дивимося в майбутнє. Через те і біда вся, що як тільки, вдивившись у теперішнє, помітимо ми, що одне в ньому гірке і сумне, інше просто бридке або ж робиться не так, хоч би як нам хотілося, ми махнемо на все рукою і давай витріщати очі в майбутнє. Дрібницю забули! Позабували всі, що шляхи й дороги до цього світлого майбутнього приховані саме в цьому темному і заплутаному теперішньому, якого ніхто не хоче впізнавати”⁶...

Подібно до Канта, Гоголя не відпускала в безкрайї ідеалізм (=ідеологізм) його симпатія до особистості, до одухотвореної людської істоти. Світ Гоголя, за всієї його соціальної і географічної масштабності, ніколи не позбавлений індивідуальності; конструюючи свої славнозвісні типи, буцімто “керовані з пекла по радіо”⁷ (чим не поглиблений варіант “автомата Вокансона”, який страхав Канта), він, у кінцевому підсумку, завжди має на оці особистість, звертається до осо-

¹ Див. про це: Тынянов Ю.Н. Достоевский и Гоголь (к теории пародии) // Поэтика. История литературы. Кино. — М., 1977. — С. 198 — 226.

² Гоголь Н.В. Выбранные места из переписки с друзьями. — С. 338.

³ Там же. — С. 356.

⁴ Там же. — С. 365.

⁵ Там же. — С. 284.

⁶ Там же. — С. 314 — 315.

⁷ Синявский А. (Абрам Терц). В тени Гоголя. — London, 1975. — С. 525.

бистості, її святково-надмірного сприйняття. А в критичні, кульмінаційні моменти неповторний людський голос раптом прорізується і в таких його героїв, котрі до того часу поставали зовсім безмовними. Розгублений окрик Акакія Акакійовича “навіщо ви мене кривдите” стоїть у віках російської культури, подібно до того як у віках культури німецької стоїть категоричний імператив Канта.

Саме Гоголь ціною своєї життєвої і творчої драми зафіксував для російської літератури невловимий момент рівноваги соціально-патріотичного служіння (російський аналог “фаустівської” абсолютної діяльності як поцейбічного самоздійснення особистості) і поваги, співчуття і любові до конкретної людини в її неповторному життєвому світі. Хоч би як важко це знаходження давалося самому письменникові, саме він установлює в цьому розумінні класичну парадигму, значущу для всього ХІХ століття, парадигму, відпадання від якої фатально було пов'язано з “масовим” розумінням людини і культом “світлого майбутнього”...

Безперечно, накреслюючи деякі риси, що зближують Гоголя з Кантом, ми не можемо забувати про принципові відмінності між ними. Доповнимо вже сказане з цього приводу. Кант — не просто філософ, і Гоголь — не просто письменник, це люди, котрі присвятили себе відповідно філософії і літературі як альтернативним способам знаходження істини буття у світі, що втрачає контакт із традиційними формами її вияву. Коли для Канта шлях до недосяжного Бога стелився через відстороненість морального способу дії, то Гоголь його знаходив у цілокупності соборного дійства, у всенародному і всецерковному єднанні, — енергію якого він і прагнув пробудити своєю літературно-художньою і морально-проповідницькою діяльністю¹. Якщо М.Бердяєв мав деякі підстави обізвати Канта (та заразом і Лютера) “великим варваром”, котрий заперечує і “святий переказ церкви”, і “святий переказ культури”², то Гоголь, навпаки, мучився і знемагав в асимптотичному наближенні до переказу, з яким він хотів би (але, мабуть, не міг) бути вкупі.

Перевівши наше зіставлення у площину антропологічної естетики, не можна не згадати і про таке. Якщо для Канта (яскравого щодо цього виразника німецького духу) “першовідчуття” буття справді “є, насам-

¹ Особливо показові щодо цього праці на релігійні теми. Див. насамперед: Кант І. Релігія в пределах только разума // Трактаты и письма. — С. 78 — 278; Гоголь Н.В. Размышления о Божественной литургии // Наше наследие. — 1990. — № 5. — С. 37 — 57.

² Бердяев Н.А. Философия свободы. Смысл творчества. — М., 1989. — С. 525 — 526.

перед, першовідчуття своєї волі, своєї думки”¹, то в Гоголя — в чому позначається, можливо, його українське походження — явно виходить на перший план зорове сприйняття світу, більше того, зорова культура душі. Це виражається і в епічно широкому сприйнятті реальності, яке підноситься інколи до своєрідної оптики всеєдності (“...раптом стало видимодалеко в усі кінці світу...”²), і в непозбутному “відчутті погляду зла”³ як больового полюса всього душевного життя. За проникливим зауваженням А.Синявського, назва найстрашнішого твору Гоголя “Вій” “звучить як дієслово в наказовому способі... “Вій” — це бісівське (і художницьке) “виждь” (разом зі зворотним, застережливим голосом людського інстинкту і совісті: “не дивись!”)”⁴.

Сказане, проте, є лише характерним виявом контрасту більш загального — між різною відсутністю художнього почуття в Канта (що, до речі, не зашкодило його філософсько-естетичному вченню) і глибоким артистизмом Гоголя, який не покидав його в найдраматичніші моменти його земної долі.

За всіх цих відмінностей і контрастів, Кант і Гоголь рішуче сходяться, як ми бачимо, у своєму моралістичному пафосі. Однак якщо у філософії Канта ця риса втілилася в ученні про перевагу практичного розуму над спекулятивним, що органічно вписується в загальний контур кантівської філософської системи, то в художній творчості Гоголя вона крок за кроком підривала єдність образного ладу, вносила в нього елементи розсудкової заданості, породжувала потребу авторського коментування власних текстів. Водночас у кращих, плідних своїх виявах моралізм Гоголя безперечно сприяв утвердженню в російській літературі свідомості її особливої моральної ролі.

Невідступна імперативність проймає і ставлення наших героїв до їхнього власного життя. Не вельми зграбний вислів “моральний стрижень” тут буде, мабуть, доречний — цей стрижень явно сидів у кожному з них.

Фігура Канта в цьому зв'язку взагалі, мабуть, в коментарях не має потреби. Але і гоголівська моральна проповідь, звернена до широкої публіки, мала під собою цілком певне особистісне підґрунтя — притаманне майбутньому письменникові, за його словами, вже “від народження...

¹ Бердяев Н.А. Судьба России. Опыты по психологии войны и национальности. — М., 1990. — С. 168.

² Гоголь Н.В. Страшная месьть // Соч. : В 7-ми т. — Т. 1. — С. 197.

³ Попович М.В. Микола Гоголь. — К., 1989. — С. 87.

⁴ Синявский А. (Абрам Терц). В тени Гоголя. — С. 500.

бажання бути кращим”¹. Це палке бажання, як і кантівський імператив, бувши безумовно само по собі як таке, потребувало, проте певної “самостійності мети”²; і ось ми бачимо в юного Гоголя нездоланну націленість на те, щоб “означити своє ім’я” якимось чудовим звершенням³. “Я звершу... Я звершу! Життя кипить у мені. Праці мої будуть натхненні. Над ними буде віяти недоступне землі божество”, — гаряче мріє молодий Гоголь напередодні 1834 року; чи навряд, однак, міг він тоді передбачити, який важкий духовний тягар ляже на його плечі...

Усякий моралізм має, проте, свій тінювий бік. Канту чимало перепало від його сучасників і нащадків саме у зв’язку з визначеністю (ототожненням) і обмеженістю його морально-етичної позиції. Гоголю, мабуть, ще більше. Різних людей відлякував дух самоствердження, що проходить в його моралізаторстві та в його “видимому світові” смиренні (о, зовсім не показному!). Якщо Канта звинувачували в “поставленні себе в безумовний центр світобудови”⁴ лише як теоретика, то Гоголю те саме, по суті, інкримінувалося як людині та як письменнику. В.Г.Белінський у своєму знаменитому листі відзначав, що гоголівське смирення “означається страшною... гордістю”⁵; про “страшну гордість” Гоголя говорив і С.Т.Аксаков⁶.

Зрозуміло, для таких звинувачень були конкретні фактичні підстави. Достоевський не марно написав про Гоголя, що той ніби “хоча див у золотому фраці”⁷ (от уже чого, до речі, ніяк не можна було написати про Канта). Однак сказане вище дозволяє розрізняти в цій гоголівській гордості й інший, глибший шар: настроєність людини, яка раз і назавжди взяла на себе абсолютне, нелюдське завдання — як то по суті справи, і вимагав від “усякої розумної істоти” І.Кант: “Я звершу...Я звершу!” Якщо надавати такій настроєності моральну кваліфікацію, це вже не гордість. Це гординя.

¹ Гоголь Н.В. Выбранные места из переписки с друзьями // Соч. : В 7-ми т. — Т. 6. — С. 286.

² Див.: Кант И. Основы метафизики нравственности. — С. 280.

³ Див.: Гоголь Н.В. Письмо П.П.Косыровскому. 3 октября 1827 г. // Соч. : В 7-ми т. — М., 1967. — Т. 6. — С. 53.

⁴ Див.: Флоренский П.А. Из рукописных заметок 1918 г. (Цит. за: Гулыга А.В., Нарский И.С. Предисловие / Флоренский П.А. Космологические антиномии И.Канта // Вопросы теоретического наследия Иммануила Канта. — Калининград, 1978. — Вып. 3. — С. 132.

⁵ Белинский В.Г. Письмо к Гоголю. 15 июля 1847 г. // Соч. : В 3-х т. — М., 1948. — С. 713.

⁶ Цит. за: Вересаев В.В. Гоголь в жизни. Систематический свод подлинных свидетельств современников // Соч. : В 4-х т. — М., 1990. — Т. 4. — С. 279.

⁷ Достоевский Ф.М. Подготовительные материалы // Полн. собр. соч. : В 30-ти т. — Л., 1982. — Т. 24. — С. 240.

Ось тому-то і Кант і Гоголь — як струна. Про Канта ще Г.Гейне писав, що в нього “не було... ні життя, ні історії”¹. Була робота. Що стосується Гоголя, С.Т.Аксаков 1852 року мовив, що в нього “було два стани: творчість і спочинок. Перший давно вже, либонь недовзі після виходу “Мертвих душ”, перейшов у мучеництво”²... І тому вони такі прискіпливі у своїх наполегливих стараннях, і Кант, цей геній педантизму, і Гоголь, причому не тільки в літературній праці: досить перечитати його славнозвісний лист тамбовській губернаторші³, щоб жахнутися формам, які ця прискіпливість здатна була набувати. Але обійтися без неї він не міг: справу життя нікому передовіряти не можна, все треба охопити самому.

Усе потрібно тримати в умі, в руках.

Випустить щось Кант — і рятункову нитку тверезої істини вже неможливо відшукати, і все полетить шкереберть у безодню спекуляції і прожектерства.

Випустить що-небудь Гоголь — і Русь провалиться в безодню бісівщини.

Так і стоять вони, нездатні вмерти, над безоднею, на рубежі буття.

Підсумовуючи сказане, ми можемо, нарешті, назвати головну рису, яка поєднує в нашому сприйнятті фігури Канта й Гоголя і задає своєрідний екзистенціальний ключ до них. Ця риса — неймовірна, чи не біблійна за своєю могутністю, настійність духу, свідомо-вольового ставлення до реальності. “Мені діставалося важко все те, що дістається легко природному письменникові”⁴, — признавався в одному з листів Гоголь. Подібно до барона Мюнхгаузена, герой нашого нарису буцімто витягує себе за волосся з багна, причому не задля порятунку власного життя, а у зв’язку з прийнятими на себе трансцендентальними зобов’язаннями. Згадана риса, однаковою мірою притаманна Канту і Гоголю, робить для нас особливо помітною їхню близькість сьогодні, в дні нової наполегливості духу, який має вирвати країну з нещасної історичної драговини. Хоча ліпше б цього нальоту злободенності не було.

Ліпше, зокрема, тому, що, як про це свідчать образи розглядуваних нами діячів, надмірна зосередженість на поставленій меті, хоч би якою

¹ Гейне Г. К истории религии и философии в Германии // Собр. соч. : В 10-ти т. — М., 1958. — Т. 6. — С. 96.

² Цит. по: Вересаев В.В. Гоголь в жизни. Систематический свод подлинных свидетельств современников. — С. 468.

³ Гоголь Н.В. Выбранные места из переписки с друзьями. — С. 302 — 316.

⁴ Цит. за: Вересаев В.В. Гоголь в жизни. Систематический свод подлинных свидетельств современников. — С. 277.

була ця мета високою, викликає серйозну небезпеку. Безмежна відданість такій меті, величезна наполегливість у її досягненні підривають просту людську здатність довіряти навколишньому буттю, знаходити спільну мову зі світом, з іншими людьми.

Істотне недо-вір'я до буття, яке впливає з цього, виразно розкривається і в Канта, і в Гоголя. В Канта про нього свідчить недовіра до пізнаючого розуму, до іманентної гармонії світового цілого, до моральних почуттів людини — того, що підноситься над абстрактними нормами моральної повинності. Сама совість, згідно з кенігсберзьким мислителем, — не більш аніж внутрішній суддя, який стоїть на сторожі законів обов'язку¹. (Досить показово у цьому зв'язку, що акцентування особистої відповідальності за виконання обов'язку парадоксально обертається в Канта постулюванням абсолютної безвідповідальності людського суб'єкта “понад” його загальними вимогами, цебто оскільки він свій обов'язок вже виконав². У Гоголя ж обмеженість такої установки виявляється безпосередньо в життєвій і в творчій сфері³ — у характерній для його пізньої творчості суміші особистих амбіцій і морально-проповідницького пафосу, в душевному терорі щодо рідних і приятелів. На письменникові наче лежав “хрест невміння любити”⁴ — важкий, очевидно, вдвічі за його щирого прагнення до любові...

Страдники і подвижники закону, герої нашого нарису фатально були усунені від благодаті повноцінного спілкування зі світом. І те, що обидва вони були людьми душевно самотніми, не мали власної сім'ї і дітей, набуває у цьому зв'язку особливого символічного смислу.

Наведемо повністю вже згадане свідчення С.Т.Аксакова: “Я не знаю, чи кохав хто-небудь Гоголя виключно як людину. Я думаю, ні: та це й неможливо. В Гоголя було два стани: творчість і спочинок. Перша давно вже, либонь невдовзі після виходу “Мертвих душ”, перейшла в мучеництво, можливо, спочатку благодотворне, а потім вона перейшла в не-потрібні тортури. Як можна було покохати людину, тіло і дух якої відпочивають після тортур”⁵. І згадаймо відомі слова М.М.Зощенка про

¹ Див.: Кант И. Метафизика нравов // Соч. : В 6-ти т. — М., 1965. — Т. 4. — Ч. 2. — С. 376 — 377.

² Див.: Кант И. О мнимом праве лгать из человеколюбия // Трактаты и письма. — С. 294 — 295.

³ Зауважимо при цьому, що, судячи з гоголівського листування, докори в недовірливості глибоко зачіпали письменника. Див., напр.: Гоголь Н.В. Письмо П.А.Плетневу. Между 19 ноября (1 декабря) и 2 (14) декабря 1844 г. // Переписка Н.В.Гоголя : В 2-х т. — М., 1988. — Т. 1. — С. 250 — 259.

⁴ Сияевский А. (Абрам Терц). В тени Гоголя. — С. 307.

⁵ Цит. за: Вересаев В.В. Гоголь в жизни. Систематический свод подлинных свидетельств современников. — С. 468.

“вважаючий досвід” Канта щодо перетворення себе на “якусь подобу машини для роботи”, внаслідок чого Кант, на його думку, кінець кінцем “набув усіх властивостей маніяка”¹.

Що ж, вина це або біда наших героїв? Утім, чи треба дотримуватися їхнього власного моралістичного поспіху в оцінках: без цієї трагічної обмеженості не було б ні Канта, ні Гоголя, не було б їхнього унікального внеску в людську культуру. І все-таки. Тим, хто зробив більше, сказано: “ноша Моя легка” (Мф. 11, 30).

...Так, у світі духу, у світі культури, де ніщо не проходить безслідно, існують свої приховані відповідності. Тут індивідуальність безсмертна, за гранню власного фізичного буття вона зустрічається з іншими людьми, причому кожна така зустріч чимось доповнює її реальний образ. То ж хай на сухувату філософську прозу кенігсберзького мислителя впаде трепетний відблиск пламеню, який спалює поему нашого великого співвітчизника, відблиск гоголівського натхнення й туги.

Переклад з російської Т.С.ГРОМОВОЇ

¹ Зощенко М.М. Возвращенная молодость // Собр. соч. : В 3-х т. — Л., 1987. — Т. 3. — С. 125.

СУЧАСНА ЗАРУБІЖНА ФІЛОСОФІЯ

А.М.Єрмоленко

ЄРМОЛЕНКО Анатолій Миколайович — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник відділу філософських проблем культури Інституту філософії АН України. Коло наукових інтересів — соціальна філософія, етика, сучасна німецька філософія. Автор монографій: "Превращенные формы социальной рациональности" (К., 1987, співавт.) та "Неоконсервативная революция: лозунги и реальность" (К., 1990, співавт.). Постійний автор нашого журналу.

Попередні зауваги про трансцендентальну прагматику

Стаття сучасного німецького філософа В.Гюсле "Трансцендентальна прагматика як фіхтеанство інтерсуб'єктивності" присвячена одному з найвпливовіших напрямів новітньої західної філософської думки — трансцендентальній прагматикі. Критичне дослідження цього напрямку Гюсле здійснює на підставі структурного зрівняння з філософією Фіхте. Метод структурного зрівняння дає змогу виявити проблеми тієї або іншої філософської парадигми, того або іншого напрямку філософської думки, користаючись з критичного потенціалу, що його вже випрацювала історія філософії, і водночас, оперіючись на той потенціал, розширити обрії розв'язання проблем на новому теоретичному рівні. Цей метод у Гюсле ґрунтується, по-перше, на принципі єдності філософії й історії філософії, а по-друге, на загальній історико-філософській концепції, якій за основу править ідея діалектичного розвитку історії філософії, покликана здолати як односторонність історизму та пов'язаного з ним релятивізму, так і спрощене уявлення про історію філософії як лінійний поступ.

У згоді з концепцією розвитку історії філософії по спіралі Гюсле старается "зняти" трансцендентальну прагматику (він визначає її як "кінцеву" трансцендентальну філософію) на підставі нового закруту спіралі, цебто переходу до спекулятивного неогегельянства, або "абсолютної" трансцендентальної філософії. Коли розглядати чисто схематично, то цей підхід напрошується ніби сам собою. Зрештою представники трансцендентальної прагматики — К.-О.Апель, Ю.Габермас, В.Кульман, Х.Ебелінг та й інші — переосмислюють у термінах

© А.М.Єрмоленко, 1992

© Переклала з російської Л.Г.Малишевська, 1992

СУЧАСНА ЗАРУБІЖНА ФІЛОСОФІЯ

інтерсуб'єктивності передовсім кантівський трансценденталізм, а радше ту філософську традицію Нового часу, яка, починаючи з декартівського "cogito", орієнтується на парадигму активності, що її довершила трансцендентальна філософія Канта і Фіхте. Згідно з історико-філософською концепцією Гюсле наступний закрут спіралі має опертись на гегелівську філософію. Проте звернутись до Гегеля Гюсле примушує насамперед аналіз тих реальних протиріч, яких доткнулася трансцендентальна прагматика. Дослідження цих протиріч і знайде читач у пропонованій статті Гюсле. А ми хотіли б у цих нотатках дати деякі пояснення, що стосуються передовсім того філософського контексту, на тлі якого розбудовується проблематика розглядуваного напрямку новітньої філософії.

Трансцендентальна прагматика — й на тому безупинно наголошують її представники — є нова філософська парадигма¹, де правлять за основу вже не суб'єктивні, а інтерсуб'єктивні структури і мовленнєво-комунікативні опосередкування мислення і діяльності, а як остаточна смислотвірна та нормотвірна інстанція виступає не трансцендентальний суб'єкт, а трансцендентальна комунікація. У концентрованій формі парадигмальний поворот сучасного західного філософського знання відобразила одна з останніх праць Ю.Габермаса "Моральна свідомість і комунікативна дія", де підкреслено, що "новітня філософія полишає виднокооло класичної філософії свідомості, й місце окремішнього суб'єкта пізнання, якому протистоїть предмет, суб'єкта, який усе робить предметом своєї рефлексії, заступає визнання щоденного спілкування, що є домівкою інтерсуб'єктивності та "життєвим світом людини"². Тож еквівалентними визначеннями трансцендентальної прагматики є комунікативна філософія (Апель) або теорія комунікативної дії (Габермас). Коли Габермас визначає трансцендентальну прагматику як прагматику універсальну, або ж формальну, то він старається надати поняттю "трансцендентальне", так би мовити, поцейбічний вимір. Трансцендентальна прагматика не є трансцендентальною філософією в традиційному, суто спекулятивно-ідеалістичному сенсі, що сягає філософії свідомості, а має певний емпіричний зміст, який ґрунтується на дослідженні реальної комунікації. Тож і поняття "трансцендентальне" треба тлумачити як "квазі-трансцендентальне". Такою є тривка тенденція західної філософії ХХ століття у виясненні "трансцендентального". Воно набуває певного реального змісту, який А.Гелен слушно визначив як "поцейбічну" трансценденцію і який у самого Гелена відображено в концепції "соціальних інститутів", у Лумана — в теорії "соціальних систем", а у представників трансцендентальної прагматики — в теорії комунікації. Отже, як наступниця традиції філософії мови ХХ століття, трансцендентальна прагматика, на відміну, скажімо, від концепцій Карнапа або ж пізнього Вітгенштейна, розбудовується у рішучі методологічного трансценденталізму як трансцендентальна (Апель) або універсальна (Габер-

¹ Див. докладніше: Ермоленко А.П., Ситниченко Л.А. Коммунологическая тенденция: методологический и социально-онтологический аспекты // Личность в буржуазном обществе: тенденции 80-х годов. — Киев, 1988. — С.116 — 179; Ермоленко А.П., Райда К.Ю. Превращенные формы социальной рациональности: (Критика буржуазных философских концепций). — Киев, 1987; Ситниченко Л.А. Человеческое общение в интерпретациях современной западной философии: (Критический анализ). — Киев, 1990.

² Habermas J. Moralbewusstsein und kommunikatives Handeln. — Frankfurt a/M, 1983. — S.17.

мас). Це означає, що парівні з емпіричною прагматикою, яка має на меті досягнення актуально-типових мовленнєвих актів за певних умовин (а вони в цьому зв'язку можуть бути досліджені з соціологічного, етнологічного й психологічного погляду), "універсальна прагматика покладає собі встановити й реконструювати універсальні умовини можливого взаєморозуміння" (Габермас)¹, цебто систему правил, на яких опере-здатність суб'єкта висловлювати речення в тій або ж тій ситуації (Апель)².

Переміна парадигми, що здійснювалась у процесі переходу від "філософії свідомості" до "філософії комунікації" й від соціології, заснованої на цілораціональній дії, до соціальної теорії комунікативної дії, полягала саме в подоланні методологічного індивідуалізму класики й була напрямлена на виявлення більш фундаментальних підстав, аніж ті, що їх можна було б вивести з людської суб'єктивності. Це стосувалося й певної вірогідності, загальності та очевидності знання й правильності та універсальності етичних норм та вартощів. Ще й більше, з апеляцією до комунікації пов'язували сподівання на те, аби у філософській соціологічній теорії запровадити етичний вимір (комунікація передбачає суб'єкт-суб'єктний зв'язок, визнання в іншій людині суверенної особистості, а це вже є почин етичного зв'язку) і в такий спосіб перебороти як позитивістське розуміння соціальної науки, засноване на принципі свободи від вартощів, так й ірраціоналістичне та нігілістичне ставлення до самих цих вартощів. Звідсіля ще одна назва трансцендентальної прагматики — комунікативна етика³.

Це завдання є підпорядковане розв'язанню ширшої проблеми, що походить від "діагнозу сучасної доби", який має за ключові визначення "втрату сенсу", "втрату орієнтації", "втрату вартощів", а це й собі зробилося наслідком тотальної експансії науково-технічної цивілізації в усі галузі людського буття, "колонізації життєвого світу" через його технічну раціоналізацію. В цьому контексті комунікативна етика досліджує можливості регуманізації суспільного розвитку, розглядаючи себе як етику відповідальності⁴. Звідсіля й вихід за межі розв'язання самих лише методологічних проблем, прагнення достосувати комунікативну теорію в дослідженні різних сфер людської життєдіяльності — економіки⁵, політики⁶, ідеології⁷, педагогіки⁸ абощо. Поклавши інтерсуб'єктивність в основу соціальної теорії (визнання в іншій людині зрілої особистості, якій притаманна комунікативна компетенція), ця теорія в політиці виступає за розширення демократії, розв'язання конфліктних ситуацій через досягнення порозуміння, в економіці — за підпорядкування цілораціональності (зосібна підприємницької діяльності) ко-

мунікативній раціональності, цебто випрацьованим на підставі консенсусу етичним нормам, у педагогіці — за визнання у виховуваному передовсім суб'єкта виховання, в якому від самого початку треба бачити, як перспективу, самостійну, зрілу особистість, а не об'єкт накидання вже готових соціальних ролей та норм.

Варто підкреслити, що етизацію філософії й соціальної теорії, притаманну комунікативній теорії, годиться розглядати як вияв загальної для західної філософії тенденції, яку можна позначити як "реабілітацію практичної філософії", якщо скористатися з назви збірки за редакцією Манфреда Ріделя¹. Суть цієї тенденції полягає в тім, щоб надати практичній філософії початкового, того, що сягає ще Арістотеля, сенсу, переборюючи тим самим таке напрямлення її розвитку, яке, починаючи від Нового часу, пішло шляхом виокремлення в самостійні наукові дисципліни етики, політики, економіки, що й стало виявом диференціації суспільства й утворення самореферентних соціальних систем. У річниці тієї традиції зі схожими програмами, які визначає прагнення "регуманізувати" й "рекультивувати" дійсність, виступає більшість філософських і соціологічних напрямів на Заході, а поміж них і такі ідеологічні конгломерати, як ціннісний консерватизм і постмодернізм. І якщо в 50 — 60-ті роки домінували технократичні концепції (хоча дискусії про вартощі не вщухали й тоді, задосить згадати "суперку про позитивізм", "суперку про свободу від ціннісних суджень"), які виходили з того, що соціальні системи є здатні до стабілізації й саморегуляції незалежно від "ціннісних постулатів", то від початку 70-х років чимраз гучніше лунають голоси на користь возз'єднання етики, економіки, політики абощо, "духовного відродження" та "морального оновлення". Виняток, далекі, становлять лише ті теорії, котрі (як, приміром, системна теорія Н.Лумана) виходять з їхньої функціональної залежності й не допускають змішування визначень одних систем з іншими (тому категорії етики в рамках отих теорій не можуть вживатися в таких системах, як економіка й політика).

Опріч, сказати б, хронічних причин, пов'язаних з орієнтаційною та мотиваційною кризою, яку породив процес технічної раціоналізації західного суспільства, інтерес до етики побільшує ще й те, що динаміка суспільного розвитку зумовлює такі проблеми в політиці, економіці, техніці, екології, медицині, розв'язання яких потребує регулювання за допомогою етичних норм. Тут виникає фундаментальне питання: які ж підстави тих норм; питання, розв'язок якого на значну міру вирізняє трансцендентальну прагматику з-поміж інших філософських напрямів, визначає своєрідність етичного дослідження конкретних проблем.

Потреба поєднати етичні вартощі з дійсністю наводить на таке питання: чи повинні гуманістичні вартощі й норми спиратися на дорефлексивні смислові самоочевидності життєвого світу, які передаються через механізми традицій, звичаїв, інститутів (цебто всього того, що Гегель визначав як "субстанційну моральність", в яку індивід онтологічно занурений), а чи їх ще належить випрацьовувати шляхом раціонального обґрунтування? Представники трансцендентальної прагматики, теоретично реконструюючи раціоналізацію західного суспільства, досліджують цей процес не тільки як технічну раціоналізацію, внаслідок якої цілораціональність почала домінувати над ціннісною раціональністю, але й як комунікативну раціоналізацію життєвого світу, яка уможливила перехід від традиційно досліджуваних (конвенційних) ціннісних орієнтацій і механізмів соціальної інтеграції до раціонально обґрунтованих у практичному дискурсі (постконвенційних) моральних норм. Тому комунікативна етика є дискурсивною, постконвенційною етикою. Вона виходить з того, що концепція возз'єднання "етосу" й "світу" має враховувати процес раціоналізації життєвого світу, закладені в цьому процесі можливості і необхідності раціонального обґрунтування етичних норм. Трансцендентальна прагматика і покликана дати ідеальний критерій істинності й

¹ Habermas J. Was heisst Universalpragmatik // Sprachpragmatik und Philosophie. — Frankfurt a/M., 1976. — S.174.

² Див.: Apel K.-O. Vorwort des Herausgebers // Sprachpragmatik und Philosophie. — S.7 — 8.

³ Див.: Habermas J. Moralbewusstsein und Kommunikatives Handeln. — Frankfurt a/M., 1983.

⁴ Див.: Apel K.-O. Diskurs und Verantwortung. Das Problem des Übergangs zur postkonventionellen Moral. — Frankfurt a/M., 1988.

⁵ Див.: Ulrich P. Transformation der ökonomischen Vernunft. Fortschrittsperspektiven der modernen Industriegesellschaft. — Bern; Stuttgart, 1986.

⁶ Див.: Habermas J. Legitimationsprobleme im Spätkapitalismus. — Frankfurt a/M., 1973.

⁷ Див.: Hermeneutik und Ideologiekritik. — Frankfurt a/M., 1972.

⁸ Див.: Biner B., Mirmeyer A. Ideologie und Diskurs: Zur Theorie von J.Habermas und ihrer Rezeption in der Pädagogik. — Frankfurt a/M., 1982.

¹ Див.: Rehabilitierung der praktischen Philosophie. — Freiburg, 1972. — Bd 1.

правильності обговорюваних у практичному дискурсі норм, що їх треба обґрунтувати. У зв'язку з цим лише ті норми вважають за раціонально обґрунтовані, котрі отримано в результаті досягнення консенсусу в практичному дискурсі, регулятивним принципом якого є ідеальна, або трансцендентальна, комунікація. Остання характеризується, по-перше, як необмежена комунікативна спільнота, відкрита будь-якому можливому учасникові на здійснення мовленнєвих актів, по-друге, відсутністю хоч би якої принуки, опріч "невимушеного примусу кращого аргументу" (Габермас). Такий підхід претендує на метод завершеного обґрунтування (Letzbegrundung) етичних норм, цебто виявлення таких засновків, котрі не потребують подальшого обґрунтування¹. І коли така підстава в трансцендентальній філософії суб'єктивності виявляється через мислення, яке розглядається згідно з моделлю окремої самосвідомості (трансцендентальна аперцепція), то в трансцендентальній прагматикі (філософія інтерсуб'єктивності) вона виявляється дискурсивно шляхом трансцендентально-прагматичної рефлексії над умовами аргументації, цебто експлікації ідеально-комунікативної спільноти. Трансцендентально-прагматична рефлексія і є тією промисловою, яка дає змогу встановити загальнозначущість та істинність норм на підставі принципу універсалізації, сформульованого Габермасом: "Кожна значуща норма повинна задовольняти таку умову, що наслідки й побічні наслідки, які згодом виникнуть з її загального застосування (Befolgung), можуть без принуки прийняти всі учасники (Betroffenen)"². Це означає, що тільки ті норми є загальнозначущими і істинними, які можуть бути визнані будь-яким можливим учасником дискурсу необмеженої комунікативної спільноти без будь-якої принуки. Отож, у дискурсивній етиці розробляють формально-процедурні принципи обґрунтування конкретних норм, що дає змогу відрізнити універсально значущі норми від догматичних та ідеологічно встановлених норм. Виходить, трансцендентальна прагматика є також критикою ідеології.

Якщо порівняти з іншими напрямками західної філософської думки, то трансцендентальна прагматика, посилаючись на раціоналістичну, когнітивістську позицію — і в цьому вона має спільні точки прилягання з Ерлангенською школою (П.Лоренцен, О.Швеммер, К.Ф.Гетьман, Ф.Камбартель³), а також з критичним раціоналізмом Х.Альберта, — стає в опозицію до "ціннісного консерватизму" (Х.Люббе, Г.Рормозер, Р.Шпасманн), який апелює до "субстанційної моральності" на хвилі неаристотелізму й неогегельянства⁴, а також до онтологічного обґрунтування "етичних

¹ Це виражено поняттям "Unhintergebarkeit", що дослівно можна перекласти як "те, за чим уже нічого не стоїть".

² Habermas J. Über Moralität und Sittlichkeit — was macht eine Lebensform "rational" // Rationalität. — Frankfurt a/M, 1984. — S.218.

³ Габермасів принцип універсалізації можна ідентифікувати з відповідним принципом О.Швеммера: "Чини так, аби максимум свого чину ти міг оборонити щодо будь-кого" (Schwemmer O. Ethische Untersuchungen. Rückfragen zu einigen Grundbegriffen. — Frankfurt a/M, 1986. — S.116).

⁴ Ціннісний консерватизм виходить з того, що добро вже є в світі, переживаному етосі, акумулюється в неминущому досвіді історії — в традиції, а не на небесних ідеях. Звідси — критика утопії ідеальної комунікативної спільноти й зречення обґрунтувати решту принципів етики. І хоча висловлення етичних норм він не заперечує цілковито, адже ж бо тоді не можна було говорити про етику як науку, воно зводиться до герменевтичної аргументації, яка має приводити до згоди з принципами переживаного етосу, або ж до генерування норм з принципів, які не потребують обґрунтування, наприклад принцип, сформульований Люббе: "право на життя не залежить від цінності життя" (Lübbe H. Anfang und Ende des Lebens. Normative Aspekte // Anfang und Ende des Lebens als normative Problem. — Stuttgart, 1988. — S.11).

відповідальності" Х.Йонаса¹, постмодерністського звернення до "життя як нормалізуючої інстанції"² або концепції "живого етосу" Х.Фляйшера³.

Водночас позиція трансцендентальної прагматики докорінно різниться з критичним раціоналізмом Альберта. Критичний раціоналізм, на противагу методологічному обґрунтуванню, який призводить, на думку Альберта, до так званої трилеми Мюнхгаузена⁴, а в кінцевому підсумку до догматизму, хоча й визнає раціональне обговорення як можливе та необхідне, вбачає в ньому тільки метод критичної перевірки.

Розв'язання проблеми обґрунтування моральних норм і вартостей здійснювалося також і в гострій полеміці з системною соціологією Лумана, котрий розглядає моральні вартості як функціонально дійові бінарні коди (добро/зло, добре/погане), цебто відсторонюючись од того, що є добро і зло, як воно може бути реалізоване. Йдеться лише про те, задля чого й чому воно виконує таку функцію. Така позиція, як, утім, і ціннісний консерватизм, піддана критиці з боку трансцендентальної прагматики, позаяк в такий спосіб елімінується питання про істинність моральних вартостей, що відкриває шлях некритичному їх сприйняттю, цебто ідеології, а також зведенню панівної ролі людської особистості в їх обґрунтуванні, а врешті-решт — консервуванню наявних структур суспільства.

Однак реалізація загальної програми трансцендентальної прагматики діткнулася низки суперечностей, які застаються нерозв'язними в рамках такої методології. Це не є випадкове, що в загальному рішенні трансценденталізму виникають спроби поєднати його з онтологізмом як в екзистенціалістському (Ебелінг), так і в об'єктивно-ідеалістичному (Гюссле) варіантах. Так, скажімо, Ебелінг старається злучити методологію Гайдеггера з методологією Габермаса та Апеля, виходячи з того, що людина є не тільки суб'єкт мовленнєвої дії (Sprachsubjekt), але й екзистенційний суб'єкт (Existenzsubjekt), "суб'єкт свідомого буття", і на цій підставі об'єднати універсальну, трансцендентальну, екзистенційну і фунда-

¹ Йонас у книжці "Принцип відповідальності" вважає, що моральні вартості й норми треба виводити не з принципу ідеального суспільства, а з принципу необхідності збереження життя як такого. Звідси — категоричний імператив, за Йонасом, має бути такий: "Чини так, щоб результати твого чину не були руйнівними для можливостей життя в майбутньому, або просто: не чини шкоди умовам подальшого існування людства на Землі" (Jonas H. Das Prinzip Verantwortung: Versuch einer Ethik für die technologische Zivilisation. — Zürich, 1987. — S.86).

² Koslowski P. Die postmoderne Kultur: Gesellschaftlich-kulturelle Konsequenzen der technischen Entwicklung. — München, 1987. — S.155.

³ Див.: Fleischer H. Ethik ohne Imperativ: Zur Kritik des moralischen Bewusstseins. — Frankfurt a/M, 1987.

⁴ У цій трилемі Альберт узагальнив заперечення щодо тези про можливість остаточного обґрунтування. Згідно з Альбертом, будь-яка спроба філософського остаточного обґрунтування (Letzbegrundung) з коначністю призводить до такої невтішної ситуації, коли філософи, котрі виявляють інтерес до обґрунтування, мають обрати одну з трьох рівнозначних альтернатив, а саме: 1) нескінченний регрес, який є наслідком необхідності йти все далі в пошуках підстав, що, проте, практично здійснити не змога, а тому годі довести хоч би яку правильну тезу; 2) логічне коло у дедукції, яке полягає в тому, що в методі обґрунтування вдаються до таких висловлювань, що вони раніше вже виступали як такі, які ще належить обґрунтувати; 3) припинення дії методу в певному пункті, коли він видається за здійснений, а проте містить у собі довільну відстрочку його реалізації (див.: Albert H. Traktat über kritischen Vernunft. — Tübingen, 1982. — S.13).

ментальну прагматику¹. А втім, поворот до синтезу як можливості проступає вже в категоричному імперативі Апеля ("подвійному регулятивному принципі етики відповідальності"), який сформульовано таким штибом: "По-перше, в усіх діях треба виходити з того, щоб забезпечити виживання людського роду як реальної комунікативної спільноти, по-друге, з того, щоб в реальній комунікативній спільноті здійснювати *ідеальне*"². Отже, категоричний імператив комунікативної етики "чини так, ніби ти є член ідеальної комунікативної спільноти"³ доповнюється онтологічним імперативом "необхідності виживання людства". Ця поступка онтологізму, на наш погляд, є зайвою, позаяк визнання необхідності реалізації ідеальної спільноти передбачає, що реальне *вже (це)* існує. Одне таке методологічна поступка не є випадкова, адже ж бо в питанні про зв'язок між реальною та ідеальною (трансцендентальною) комунікативною спільнотою Габермас і Апель, якщо скористатися з історичних аналогій, пробувають у методологічному полі між Кантом і Гегелем. Тому ідеальна комунікація постає, з одного боку, як контрафактична, яка міститься по той бік реальної (емпіричної) спільноти, а отже, лише формальна (головним її визначенням є симетричний зв'язок індивідів у моделюєво-комунікативних актах), і виступає як регулятивний принцип, а з іншого боку — реалізується тільки в реальній комунікації. При цьому виявляється, що ідеальна комунікація нічим не детермінована, крім самої себе, що є наслідком методологічного розриву між належним і сущим. У соціальній площині цьому розривові релевантна дистанція поміж комунікативною раціональністю й цілераціональністю. Звідси випливає, що норми людського спілкування не детерміновані більше нічим, як тільки самим цим спілкуванням.

Тож зрозуміло, що, називаючи трансцендентальну прагматику "фіхтеанством інтерсуб'єктивності", Гюсле хоче підкреслити ту обставину, що попри загальну програму, напружену на подолання класичної парадигми філософії свідомості й суб'єктивності, в трансцендентальній прагматичній решітці соліпсизму, або, як сказав, "колективного соліпсизму" ("комунікативного соліпсизму"). Суперечність поміж свідомістю й буттям трансформується тут у суперечність поміж комунікацією й буттям.

Прагнучи розв'язати ту колізію, Гюсле й звертається до абсолютного ідеалізму Гегеля, встановлюючи кончність об'єктивного розуму як апіорних структур, які лежать в основі не тільки свідомості, а й буття загалом, і які виявляються не в термінах суб'єктивності, а в термінах інтерсуб'єктивності. Такий поворот закладено, на думку Гюсле, вже в самій гегелівській філософії, в її амбівалентному характері. З одного боку, вона є завершенням філософії Нового часу, а з іншого — початком сучасної філософії. Гюсле вважає, що в Гегеля зберігається "напруження" у філософському визначенні суб'єктивності й інтерсуб'єктивності, що виявляється передовсім щодо логіки й реальної філософії: гегелівська логіка сягає своїх вершин у теорії абсолютної суб'єктивності; в реальній же філософії, цебто у філософії об'єктивного духу, вирішальну роль відіграють інтерсуб'єктивні процеси"⁴.

¹ Див.: Ebeling H. Vernunft und Widerstand: Universal-Transzendental-oder Existential Pragmatik // Tradition und Innovation: XIII. Dt. Kongr. für Philosophie. Bonn, 24 — 29 Sept. 1984. — Hamburg, 1988.

² Apel K.-O. Kann der postkantische Standpunkt der Moralität noch einmal in substantielle Sittlichkeit "aufgehoben" werden? Das geschichtsbezogene Anwendungsproblem der Diskursethik zwischen Utopie und Regression // Moralität und Sittlichkeit. Das Problem Hegels und die Diskursethik. — Frankfurt a/M, 1986. — S.247.

³ Pieper A. Ethik und Moral. Eine Einführung in die praktische Philosophie. — Beck; München, 1985. — S.171.

⁴ Hösle V. Hegels System: Der Idealismus der Subjektivität und das Problem der Intersubjektivität. Bd 1. Systementwicklung und Logik. — Hamburg, 1987. — S.9 — 10.

Коли Гюсле критично переосмислює трансцендентальну прагматику на підставі абсолютної трансцендентальної філософії, він тим самим старається виявити більш фундаментальні засади для людських норм і вартощів, аніж ті, які можна вивести з суб'єктивності або ж з інтерсуб'єктивності. "Я вважаю, — зазначає він в інтерв'ю журналові "Вопросы философии", — що світ розуму є щось більше суб'єктивного й інтерсуб'єктивного світів, що ідеальні вартощі годі звести чи то до соціального світу, чи то до інтерсуб'єктивних вартощів"¹.

Прагнення Гюсле "зняти" позицію трансцендентальної прагматики в спекулятивному неогегельянстві не лишилось непомічене її представниками. Наприклад, Апель вважає, що Гюсле є перший філософ у Німеччині, котрий, по-перше, зрозумів репрезентовану ним і Габермасом дискурсивну етику, й зосібна сутність трансцендентально-прагматичного остаточного обґрунтування, а по-друге, поставився до неї не надто вимогливо². Водночас він має за утопію програму спекулятивного синтезу суб'єктивності й об'єктивності, здійсненого шляхом зняття моральності в субстанційній моралі; програму, яка претендує на примирення формально-універсальної моралі, заснованої на сумлінні й принципах, з вимогами конкретного життєвого ладу³.

Насамкінець варто сказати, що, попри деякі нерозв'язані проблеми, трансцендентально-прагматична парадигма була важливим здобутком у розвії філософії й соціальної теорії. Надто це стосується концепції дискурсивного обґрунтування "останніх принципів" етики, актуальність якого є безперечна для нашого часу, коли відбувається кардинальна переоцінка вартощів і нам у потребі нові моральні орієнтири.

Переклала з російської
Л.Г.МАЛИШЕВСЬКА

¹ Абсолютный рационализм и современный кризис // Вопросы философии. — 1990. — № 11. — С.111.

² Див.: Apel K.-O. Kann der postkantische Standpunkt der Moralität... — S.217.

³ Див.: Ibid. — S.218.

Вітторіо Гьосле

ГЬОСЛЕ ВІТТОРІО — доктор філософії, приват-доцент Тюбінгенського університету. Творчий метод Гьосле вирізняє синтез трансцендентальної й аналітичної традицій. Відомі його глибокі історико-філософські дослідження: двотомник "Hegels System" (Hamburg, 1988), "Wahrheit und Geschichte" (Stuttgart; Bad Cannstatt, 1984), "Die Vollendung der Tragödie im Spätwerk des Sophokles" (Stuttgart; Bad Cannstatt, 1984), а також переклади й аналітичні коментарі до праць Р.Лулля й Дж.Віко.

Трансцендентальна прагматика як фіхтеанство інтерсуб'єктивності¹

Своєрідність історії філософії, оте, чим вона різниться з іншими науками, полягає в тому, що в ній поступ, якщо він є, то не є лінійний. Відбувається не так, що деякі фундаментальні форми філософського мислення, як, наприклад, матеріалізм, релятивізм або що, які посідають доволі певне місце в історії, одного разу з'явившись, зникають потім, остаточно спростовані новою теорією. Радше виявляється, що деякі типи повсякчас повторюються, звісно, з новими нюансами, в нових комбінаціях, на новому, можливо, вищому рівні². Ця особливість історії філософії ставить перед істориком філософії вимогу застосувати метод структурного зрівняння — він може спробувати про-

¹ Hösle V. Transzendentalpragmatik als Fichteanismus der Intersubjektivität // Zeitschrift für philosophische Forschung. — 1986. — Bd 40. — H. 2. — S. 235 — 252. — *Ред.*

² Див. так само: Hösle V. Wahrheit und Geschichte. Studien zur Struktur der Philosophiegeschichte unter paradigmatischer Analyse der Entwicklung von Parmenides bis Platon. — Stuttgart; Bad Cannstatt, 1984.

© В.Гьосле, 1992

© Переклад з німецької А.М.Срмоленка, 1992

© Переклад українською Л.Г.Малишевської, 1992

вести дослідження загальних фундаментальних структур щодо тих настановлень, які є віддалені в часі. Справді, годі заперечувати, що завдяки такому методові можна отримати плідні результати. На його підставі можна впорядкувати хаотичну на позір масу почасти супротивних одна одній філософських систем; при цьому виявляються деякі головні форми людського мислення. Крім того, критика навпроти одного мислителя в трансформованому вигляді часто-густо може бути застосована й до іншого, близького йому за типом, мислителя¹.

І хоча ті підстави зробили метод структурного зрівняння загально-визнаним, може викликати подив те, що на зрівняння обрано сучасну філософську концепцію, навколо якої точаться навіть гарячі суперечки — трансцендентальну прагматику. Однак, як мені видається, саме дотично нової концепції її зрівняння з іншою може становити особливий інтерес. Зрівняльний метод годен допомогти історично точніше класифікувати таку концепцію, розглянути її в ширшому контексті, дослідити наче з більшої дистанції й сильні й слабкі її сторони. Вказуючи мотиви переборення старої концепції, цей метод має намітити перспективи, згідно з якими можна й далі розбудовувати нову концепцію.

Ота концепція, що з нею в подальшому порівнюватимемо трансцендентальну прагматику, — то є концепція Фіхте, а точніше позиція раннього Фіхте. Її й буде викладено в найзагальніших рисах у першому розділі статті (I); відтак буде розкрито найочевидніші паралелі з вияснюваною К.-О.Апелем трансцендентальною прагматикою (II). Третій розділ виявляє відміни поміж обома позиціями, а також виставляє заперечення, які можуть бути висловлені супроти трансцендентальної прагматики як кінцевої й рефлексивної трансцендентальної філософії інтерсуб'єктивності (III). На завершення мають бути намічені деякі аргументи на користь абсолютної, онтологічної трансцендентальної філософії (IV).

Позаяк поштовхом до цього зрівняльного аналізу було читання нещодавно виданої книжки В.Кульмана "Рефлексивне остаточне обґрунтування"², тієї праці, яка вражає не тільки й досі найбільш всеохопним викладом трансцендентальної прагматики, але й ясністю мови та силою аргументації, — я в дослідженні трансцендентальної прагматики спиратимусь передовсім на цю книжку.

¹ Як переконливий приклад такого структурного зрівняння варто навести статтю Х.М.Баумгартнера: Baumgartner H.M. Die Bestimmung des Absoluten: Ein Strukturvergleich der Reflexionsformen bei J.G.Fichte und Plotin // Zeitschrift für philosophische Forschung. — 1980. — Bd 34. — S. 321 — 342.

² Kuhlmann W. Reflexive Letzbegründung. — Freiburg; München, 1985. (Далі посилання — в тексті. — *Ред.*)

Філософія раннього Фіхте¹ сама себе тлумачить як пояснення кантівської трансцендентальної філософії — пояснення, що воно, звичайно ж, вирішальним чином міняє кантівську позицію. Головною її проблемою було питання про можливість синтетичних суджень (Sätze) апіорі, тобто суджень, заперечення яких не є безпосередньо суперечливим (через це вони не є аналітично істинними) і які, попри це, не можуть походити з досвіду: по-перше, позаяк вони самі тільки й роблять можливим досвід і, по-друге, це не може обґрунтувати аподиктичність, пов'язану з ними. Такими судженнями, згідно з Кантом, є судження математики й чистого природознавства, а саме судження причинності. Їхнє обґрунтування, за Кантом² (Grundsatz) потребує чогось “третього”, яке дає змогу опосереднити суб'єкт і предикат, — чистого споглядання у випадку математики, можливості досвіду у випадку з принципами природознавства. Оскільки без цих принципів досвід не був би можливий, останні повинні мати значимість для кінцевого, пов'язаного зі спогляданням розуму. Кінцевого лише для нього, а не для не пов'язаного зі спогляданням інтелекту; тож людський розум пізнає лише ті явища, за якими стоять принципово не пізнавані ним речі в собі.

Не тільки оте припущення абсолютно непізнаваного сущого, яке з кінечністю впливає з кантівської позиції, є однією з найбільших проблем Кантової теорії. Вид і спосіб кантівського трансцендентального обґрунтування так само виявляються у вирішальному пункті недостатніми. А саме, аби обґрунтувати значимість (Geltung) синтетичних суджень апіорі, Кантові вже доводиться припускати можливість досвіду, хоча лише ці судження роблять досвід можливим. Це й є те коло, яке Кант таки допускає (KrV B 765/A 737), що, однак, відчутно поменшує потенціал обґрунтування його теорії³. Крім того, у Канта ли-

¹ Хоча розвиток Фіхте й не відбувався різкими стрибками, проте можна сказати, що найважливіша цезура — поворот до абсолютного, яке є передумовою мислення, — стався 1800 року (про різні фази розвитку Фіхте порівн. хоча б: *Henrich D. Fichtes ursprüngliche Einsicht*. — Frankfurt, 1967). Тому надалі я цитуватиму лише ті твори, які побачили світ до цієї дати, а отже, я не звертатимусь до праць Фіхте, опублікованих згодом. Цитую за вид.: *Fichte I. H. Werke*. — Berlin, 1971. — Bd 11.

² Див.: *Kant I. Kritik der reinen Vernunft*. — В 193 f./A 154 f. (Далі — KrV. — *Ред.*). Позаяк це третє в практичній філософії відсутнє, то, згідно з Кантом, головний принцип етики, категоричний імператив, не може бути доведений (див.: *Kant I. Kritik der praktischen Vernunft*. — A 80 f.). (Далі — KrV. — *Ред.*).

³ Не менш сумнівне й звернення до споглядання. Що можливі математичні системи, які йому суперечать, ми те знаємо з XIX століття (нєвклідова геометрія, n-мірна відносності зважає навіть на можливість, що існує також і нєвклідовий фізичний простір).

шаються необґрунтованими “метатрансцендентальні судження”, а саме такі, аби тільки споглядання (Anschauung) і можливість досвіду були отим “третім”, яке годне поєднати суб'єкт і предикат; однак лишасться незрозумілим, як такі судження загалом можна обґрунтувати, не впадши у нескінченний регрес.

Це є найважливіше у Фіхтевому розумінні теорії обґрунтування, що обґрунтовуюча інстанція — то вже не можливість досвіду, який можна послідовно (konsistent) спростувати й заперечити, а мислення — принцип, який через те є абсолютний, що не можна вийти за його межі без того, щоб водночас не припускати його. “Питати про реальність, що має лишитися після того, як розум був абстрагований від усього, це є суперечливе, позаяк той, хто питає, сам має доволі розуму, коли питає, просуваючись до підстави розуму, й доходить розумної відповіді; він, отож, не може абстрагуватися від розуму. Ми не годні вийти за межі нашого розуму...” (“Засади природного права”, Bd 3, S. 40). У “Засадах загального науковчення” Фіхте пояснює, що кардинальний філософський метод полягає в тому, щоби все піддавати сумніву, абстрагуватися від усього доти, доки є змога, доки не зостанеться те, від чого вже незмога абстрагуватися, бо воно властиво є абстрагуюча інстанція (Bd 1, S. 92, 97). Фіхте конкретизує це як Я, котре становить підмурок його системи. “Я... тепер визначається як те, що лишасться по цілковитому знятті об'єкта за допомогою абсолютної здатності абстрагування; а не-Я — як те, від чого можна абстрагуватися за допомогою цієї здатності. Відтак завдяки цьому ми маємо доволі певну відміну поміж об'єктом і суб'єктом (Bd 1, S. 244)¹.

Фіхте добре бачив, що такий метод обґрунтування — через рефлексію того, що не можна піддати запереченню, бо воно є підставою будь-якого заперечення, — принципово різниться з тими методами, що ними послуговуються конкретні науки (в ідеальному випадку): з методом дедуктивного виведення суджень (теорем) із засадничих суджень (аксіом). У своєму програмному творі “Про поняття науковчення” Фіхте проникливо випрацьовує принципові межі того методу й визначає завдання філософії, або науковчення, як обґрунтування: (а) тих перших, засадничих суджень, які з кінечністю мають лишатися необґрунтованими в конкретних науках, і (б) тих правил, згідно з якими судження можна вивести одне з одного. Бо ж методом конкретних наук можна дійти тільки гіпотетичної значимості (Gültigkeit). Якщо прин-

¹ Щодо значення абстракції у Фіхте і взагалі в німецькому ідеалізмі порівн.: *Schulz W. Das Problem der absoluten Reflexion*. — Frankfurt, 1963. — S. 20 f.

цип-у-собі і якщо метод дедукції є дійсні, тоді є дійсні й вивідні судження. Однак, “як можна обґрунтувати вірогідність принципу-в-собі? Як можна обґрунтувати право (Befugnis) виводити з нього в певний спосіб вірогідність інших суджень?” (Bd 1, S. 43). На те й призначена філософія, або науковчення, яке, звичайно, й саме повинне мати принцип, з якого випливають принципи вивідних наук. Проте на яку міру й принцип може бути абсолютно вірогідний? Фіхте пояснює це лише в праці “Про поняття науковчення”. Вирішальний пункт його аргументації тут такий: абсолютно вірогідне судження мусить бути таким, щоб (а) без нього не могло б бути ніяке знання (Bd 1, S. 48) й (б) у ньому збігалися форма та зміст. “Припустимо, що вірогідно знати означає не що інше як розуміння (Einsicht) невіддільності певного змісту од певної форми... Одразу ж можна побачити, як за допомоги того, що абсолютно перший принцип усього знання визначає свою форму безпосередньо своїм змістом, а свій зміст своєю формою, весь зміст знання може бути визначений своєю формою (Bd 1, S. 51). Який вигляд може мати така відповідність форми і змісту, це Фіхте конкретизує, розбираючи зв'язок науковчення і логіки. Загалом це є прикметне, що завдання науковчення, згідно з Фіхте, й полягає в тім, аби обґрунтувати логіку (яка абстрагується од усього змісту і в якій через те не можна встановити таку відповідальність), а не навпаки; єдність форми і змісту є первиннішою від чистої форми.

Фіхте пояснює: засаднича теза логіки — $A = A$ (тут Фіхте застосовує імплікацію $p \supset p$); однак ця теза, по-перше, залишає відкритим те, чи встановлено взагалі A , і, по-друге, як можна обґрунтувати зв'язок “якщо — то” поміж A та A . Доведення є мислиме тільки в тому разі, якщо загальному формальному судженню дати змістове наповнення, а саме — таким змістом, який є найвищою мірою самодостатності (Selbstsetzung ist): $Я$. “Логіка, отже, говорить: якщо є A , то є A ; науковчення: позаяк є A (це певне $A = Я$), то є A (Bd 1, S. 69). Само-положення самообґрунтування розуму, є, отже, структурою, яка годна обґрунтувати дану логічну аксіому; принципом (Grundsatz) філософії є, таким чином, $Я = Я$.

Головною думкою Фіхте є відкриття беззасновковості (самодостатності — Unhintergebarkeit) розуму, його абсолютності, його самообґрунтованості (Selbstbegründung). Не може бути нічого, що було б чимось щодо нього; розум є автономний і спонтанний. “Або ж філософія мусить визнати себе переможеною, або ж має бути встановлена абсолютна автономія розуму. Тільки ця передумова робить

вчення філософії розумним. Будь-який сумнів аби будь-яке заперечення можливості системи розуму (Vernunft-System) ґрунтуються на засновку гетерономії, на засновку, що розум можна визначити чимсь зовнішнім щодо нього самого. Однак той засновок є просто несумісний із розумом, суперечить розумові” (Bd 4, S. 59), — читаємоми в “Ученні про звичаї” (1798)¹.

Із сказаного зрозуміло, в чому полягає своєрідність філософії Фіхте. На противагу кантівській іррефлексивній трансцендентальній філософії, яка старається обґрунтувати щось зовнішнє щодо її засад, а саме — можливість досвіду, філософія Фіхте є рефлексивною: обґрунтовуюче й обґрунтовуване є тотожні поміж собою, вони є чисте, самоосагаюче мислення.

У зрівнянні з кантівським передхопленням підстави (petitio principii), яка доволі консеквентно може бути піддана запереченню, тут існує коло самодостатності, яке не можна вповні виразно відмежувати од такого petitio, оскільки в принципі неможливо стати зовні навпроти самого себе.

Попри цю відміну поміж обома позиціями, трансцендентальні філософії Канта і Фіхте є збіжні, до речі, в тому, що вони є (а) трансцендентальними філософіями суб'єктивності та (б) кінцевими трансцендентальними філософіями. а) Трансцендентальними філософіями суб'єктивності вони є остільки, оскільки встановлюють як свій принцип мислення, яке розглядається згідно з моделлю окремої самосвідомості. Тим самим Кант і Фіхте, якщо поглянути історично, виступають як представники тієї традиції, що встановилася декартівським “cogito, ergo sum” і якій різні напрями післягегелівської філософії старалися протиставити пріоритет мови, інтерсуб'єктивності, *Я-Ти-зв'язок* (Ich-Du-Verhältnis) на противагу чистій суб'єктивності.

б) Кінцевими (endliche) трансцендентальними філософіями концепції Канта й Фіхте є остільки, оскільки як на Канта, так і на Фіхте, теоретично обґрунтована перша структура не є водночас і онтологічним принципом. Те ж саме й як на раннього Фіхте, котрий своєю рефлексивною трансцендентальною філософією вельми наближається до абсолютної трансцендентальної філософії (як і можна поименувати гегелівський об'єктивний ідеалізм), обґрунтовуючий принцип є реаль-

¹ Супроти гіпотези про те, що існує буття незалежне од мислення, Фіхте виставляє критичні аргументи: “Однак, що означало б буття без свідомості, про те трансцендентальна філософія не тільки й гадки не має, але й з певністю твердить, що це не має сенсу” (Bd 4, S. 136).

ним лише в самосвідомості: розум знаходить себе єдиною в мислячій людині й не є абсолютною силою (*Macht*), що визначає світ, а отже, і світ природи, як, наприклад, у філософії Платона або ж Арістотеля.

Так, скажімо, не можна не завважити амбівалентності, притаманної поняттю *Я* в "Засадах загального науковчення" (1794). З одного боку, в першій засаді *Я* є абсолют, ідентичний самому собі; з іншого — *Я*, якому протиставляється в другій і третій засадах *не-Я*, внаслідок цього вже не є абсолютним, а є кінцевим. Щоправда, Фіхте вповні розрізняє обидва поняття *Я*; однак це не міняє того, що саме для дальшого розвитку системи вирішальне значення *Я* набуває як кінцеве *Я*; перше, абсолютне *Я*, навпаки, не має предикату і не може його мати¹. Тут, мабуть, і є вихідний пункт розвитку пізнього Фіхте — розвитку, який не міг його задовольнити, позаяк допущення абсолютного, що становить передумову знання і не є приступне для останнього, не відповідає критичному настановленню раннього Фіхте про неможливість існування незізнаного сущого.

Однак те, що ранній Фіхте виходить з кінцевого *Я*, так само не може бути прийнятним, ще й більше — та передумова містить суперечність самій собі. Коли розум справді є абсолютним, то не може бути такого, що йому протиставляється; він не може бути чисто суб'єктивним, а має охоплювати протилежність суб'єкта й об'єкта (і при цьому й попри це бути пізнаним, а отже, конкретним). Насправді тенденційне ототожнення абсолютної, беззасновкової (*unhintergehbaren*) структури з самосвідомістю не є переконливим, бо самосвідомість як реальна структура неодмінно є цілком опосередкована природою; до неї з кінечністю належать уявлення, нахили або що, які не визначають самодостатності розуму. Тож виявляється, що саме на те, аби визнати абсолютність розуму, треба твердо розрізнати рефлексивну структуру мислення з кінцевою самосвідомістю й тлумачити ту структуру як щось суто суб'єктивне, а не як принцип усього сущого, який вбирає й кінцеве мислення, якщо воно пізнає істину. Це означає крок від суб'єктивного ідеалізму до об'єктивного, від кінцевої трансцендентальної філософії до абсолютної. Однак щодо змісту це повертає до уявлень, що їх можна позначити як теологічні; а проте вони побудовані на фундаментальному настановленні (рефлексивної) трансценден-

¹ Про це виразно говорить в Гегеля у "Вірі й знанні": "Принцип відіграє, отож, дво- або три роль, аби в першому разі бути абсолютним, а в другому — кінцевим, і як останній — бути вихідним пунктом для всієї емпіричної нескінченності" (*Hegel G.W.F. Werke.* — Frankfurt, 1969 — 1971. — Bd 2. — S. 398).

тальної філософії — на уявленні про абсолютне мислення, яке Шеллінг і Гегель не відкинули, а лиш послідовно продумали до кінця.

II

Немає сумніву в тому, що з точки зору історичного впливу значення Фіхте для трансцендентальної прагматики є невелике. Більше того, навряд чи можна стверджувати, що філософський проєкт Апеля своїм походженням є зобов'язаний прямій суперечі з класичною трансцендентальною філософією. Апель, як доводить його головна на сьогоднішній день праця "Трансформація філософії"¹, й загалом досить пізно — після початкувань з герменевтикою і змагань з аналітичною філософією — доступив до трансцендентальної постановки питань. То були проблеми філософії ХХ століття, а не парадигма класичної німецької філософії. Вони властиво зумовили утворення трансцендентальної прагматики. Більше того, в Апелевому подальшому осмисленні генези свого методу Фіхте навряд чи грає хоч трохи значущу роль; щоправда, Апель побіжно цитує його в статті "Апріорі комунікативної спільноти"², але приклади для трансцендентальних аргументів наводить головню з четвертої книжки Арістотелевої "Метафізики" й картезіанських "Медитацій"³. І навіть В.Кульман у своєму "Рефлексивному остаточному обґрунтуванні", в розділі, присвяченому аргументам на користь остаточного обґрунтування в історії філософії від Платона до Поппера, виключає Фіхте.

Однак тим більш вражаючою виявляється неявно існуюча схожість. Це стосується не тільки головних проблем, поставлених у центр мислення, але також і передовсім розв'язків тих проблем; і той факт, що такі розв'язки раз у раз пропонуються незалежно один від одного й не осяжній історичній відстані один від одного, є достатньою ознакою їхньої значущості.

Що є головною проблемою трансцендентальної прагматики? Очевидячки (що потвердила й реакція на відповідні тези), то є питання про можливість остаточного обґрунтування. Стверджуючи її, трансцен-

¹ *Apel K.-O. Transformation der Philosophie.* — Frankfurt, 1976.

² *Apel K.-O. Das Apriori der Kommunikationsgemeinschaft // Apel K.-O. Transformation der Philosophie.* — Bd 2. — S. 419. (Вперше опубліковано 1972 року.)

³ Див. так само: *Apel K.-O. Das Problem der philosophischen Letzbegründung im Lichte einer transzendentalen Sprachpragmatik // Sprache und Erkenntnis.* — Innsbruck, 1976. — S. 55 — 82.

дентальна прагматика лишається одним з небагатьох напрямів, які держаться цієї позиції. Однак що є остаточне обґрунтування? Та й загалом чи заслуговує на увагу ця проблема наприкінці ХХ століття?

Справді можна твердити, що питання про остаточне обґрунтування є таким, що властиво лише в ХХ столітті воно може бути усвідомлене найбільш виразно. Адже ж бо остаточне обґрунтування, як буде зараз показано, можна зрозуміти тільки відсторонившись од звичайного дедуктивного обґрунтування, позаяк лише остаточне формування останнього й виразне осягнення його структури могло слугувати за умову радикального сумніву щодо можливості не-гіпотетичного мислення, що є відміною нашого століття і його філософії. В добу, коли за допомогою аксіоматизації математики й більшої частини фізики дедуктивна форма мислення (*forma mentis*) сягнула вражаючих успіхів, це є природним, що філософія спробувала зрештою на користь цього способу мислення первісно властивого їй методу рефлексивного осмислення, як це вчинила вона, наприклад, в аналітичній філософії (звісно, не меншу небезпеку становить і протиставлення дедуктивному методу неконтрольованого "мислення", яке свої фундаментальні принципи виводить з догматичних, а то й загалом з несправданих інтуїцій).

Та в чому ж вада дедуктивного методу? Коли стисло відповісти на це питання, то таким методом завжди можна отримати тільки гіпотетичні обґрунтування; він не говорить, що *p*, а завжди тільки — що *p*, якщо *q*. Створені ним теорії в ліпшому разі мають тільки внутрішню консеквентність, вони не говорять нічого остаточного, бо його претензія на істину (*Wahrheitsansprüche*) залежить од недоведених засновків. А чому треба прагнути більшого? Щодо теорій, які мають справу з емпірією, то певні логічно можливі системи все ж таки можуть бути заперечені, якщо певні, виведені з цієї теорії тези емпірично фіксуються; тоді кон'юнкція аксіом і цієї теорії має бути хибна. Спираючись на принцип фальсифікації, який визнає лише звичайне гіпотетичне обґрунтування, в такий спосіб можна успішно просуватися на емпіричному полі, не заперечуючи ідею істини. Однак як бути з теоріями, які виходять за межі емпірії, до яких належить математика, а також — згідно з Юмом — етика? Тут неможлива фальсифікація за допомогою звернення до досвіду. Тому є мислимі різні принципово рівноцінні теорії в рамках тієї ж самої предметної ділянки (як показав розвиток математики в останнє століття). У математиці воно є цілком

прийнятне. Важче це прийняти в етиці. Саме такий підхід з konieczністю веде до твердження, що засадничі ціннісні розв'язки (*Wertentscheidungen*) не можна обґрунтувати раціонально, не можна випрацювати загальнозначущих (*allgemeingültig*) повинностей. Етичний нігілізм, в такий спосіб, є неминучим наслідком чисто гіпотетично-дедуктивного мислення.

Цей, певно ж, невтішний результат за згаданих умовин ще не є аргументом на користь того, що остаточне обґрунтування є можливе; не можна видавати бажане за дійсне. Однак трансцендентальна прагматика претендує на те, щоб обґрунтувати перші тези, виходячи з суто теоретичних обґрунтувань; і саме ця вимога робить її цікавою. А проте чи не показує трилема Мюнхгаузена¹ досить виразно неможливість такого заходу? Звісно, це є правильним, що дедуктивний метод не спроможний на остаточне обґрунтування, те вже показує його дефініція, згідно з якою дедукція здійснюється з аксіом. Та саме з трилеми Мюнхгаузена випливає, що той метод, який догматично абсолютизується, має лише гіпотетичну значущість і може бути тільки одним з-поміж багатьох; саме тому трансцендентальна прагматика, аби розв'язати проблему принципів, висуває інший метод — метод рефлексивного осмислення засновку, що лежить в основі кожної тези.

Не можна не зауважити, що окреслене щойно проблемне поле є аналогічним з тим, яке розроблялося Фіхте у праці "Про поняття науковчення". Фіхте, як і Апел, виявив у суто гіпотетичному характері звичайної дедукції абсолютну небезпеку для знання й виклик філософії. Щоправда, треба відзначити, що Фіхте визнавав гіпотетичність окремих наук до певного часу, коли ще була довіра до них без рефлексії наукової теорії². Звичайно ж, і в ХХ столітті також є великою заслугою Апеля зведення релятивізму нашого часу до цієї точки. Однак істотна вада апелівського бачення проблеми остаточного обґрунтування в зрівнянні з Фіхте полягає, як мені видається, в тім, що Апел часто-гу-

1 Див. про це в статті А.М. Єрмоленка "Попередні зауваги про трансцендентальну прагматику", поміщеній у цьому ж числі журналу. — *Ред.*

2 Це є ще прикметнішим, на мою думку, що вже Платон розробляв гіпотетичність математичних наук, розглядаючи її як істотну ознаку, що відрізняє їх од філософії. Щодо цього див. мою інтерпретацію зрівняння ліній: *Höfle V. Platons Grundlegung der Euklidizität der Geometrie // Philologus.* — 1982. — [Bd] 126. — S. 180 — 197.

сто поплутує остаточне обґрунтування з безпомилковістю (Infallibilität)¹ — точнісінько так, як і його учень Кульман, який вживає ці поняття майже як синоніми (op.cit., S. 208). Фіхте ж, навпаки, визнає, що, коли прийнято (Annahme) можливість пізнання остаточних принципів, похибки мислення не є виключені (Bd 1, S. 75 f.); і справді разом із Фіхте треба наполягати на тому, що метод не-гіпотетичного апіорного мислення, якщо він і є, може бути так само мало безпомилковим, як і метод звичайної дедукції, який має дві зовсім різні межі: з одного боку, то є залежність од недовідних принципів (і цю межу усувають за першого методу), з іншого — то є можливість помилки мислення (і ця психологічна межа завжди лишається властивою кінечно-мудухові). Фіхте правильно пише, що по тому, як філософ висунув аргументи на користь своєї системи (остаточно обґрунтованої), вагу доведення, що він припустився помилки, він може цілком віддати своєму опоненту; він може “зажати, *аби той довів нам похибки у наших висновках* (Folgerungen), однак не можна претендувати на безпомилковість” (Bd 1, S. 76).

Проте не тільки в прагненні до такого пізнання, яке не є чисто гіпотетичним і яке через те має посутньо різнитися з методом дедукції, збігаються погляди Фіхте й Апеля. Збіжним в обох є і той спосіб, що ним має здійснюватися остаточне обґрунтування: як альтернативу дедукції обидва висувують *рефлексію* над підставою здійснення (Ermöglichungsgrund) мислення загалом². Тож для трансцендентальної прагматики вирішальний аргумент прибирає такого вигляду: ситуація осмисленої (sinnvoller) аргументації є самодостатньою (ist nicht hintergebar), бо вона має передбачати будь-який осмислений аргумент супроти виставленої тези, а неосмислений аргумент, який

¹ Це слушно піддає критиці А. Берліх у праці: *Berlich A. Elenktik des Diskurses. Karl-Otto Apels Ansatz einer transzendentalpragmatischen Letztbegründung // Kommunikation und Reflexion.* — Frankfurt, 1982. — S. 251 — 287.

² У своїй книжці Кульман неодноразово підкреслює, що йдеться не просто про рефлексивне, а про *строгий* рефлексивне обґрунтування (op. cit., S. 78 f., 111 f.). Однак це наполягання на строгій рефлексії, на мою думку, по-перше, є зайвим (бо ж головний трансцендентально-прагматичний аргумент можна наводити і в теоретичній рефлексії: теорія, яка заперечує істину, але в тім же часі її передбачає, є непослідовною, а значить, хибною; заперечення її, отже, є істинним) і, по-друге, навіть заводить в оману, бо в строгій рефлексії можуть бути відкриті й контингентні засновки (Präsuppositionen), які мають лише спеціальну значимість (ad-hoc-Gültigkeit) і від яких у якомусь із взаємозв'язків можна абстрагуватися. (Так, наприклад, зараз я припускаю можливість письмового повідомлення; однак я можу, позаяк я поклав ручку й почав говорити, цілковито заперечити можливість письмового повідомлення.)

підлягає поясненню, одразу ж прийняти серйозно не можна¹. Звісно, маємо значний прогрес трансцендентальної прагматики в зрівнянні з Фіхте щодо уточнення критеріїв самодостатності: згідно з так званою формулою остаточного обґрунтування (Letzbegründungsformel) теза *p* лише тоді є остаточно обґрунтованою, якщо вона: (а) несуперечливо щодо самої себе не може бути спростована і (б) без припущення свого значення (Geltung) не може бути доведена². У цій формулі є важливим запобігання й відхилення таких заперечень, що тут маємо коло (Zirkeleinwand); це справді є зрозумілим, що розум не може бути доведений без того, аби в цьому доведенні не передбачати самого себе: коли б це було можливе, він був би зовсім не абсолютний. Тож неможливість вільного від кола доведення розуму *через непослідовність у його запереченні* є цілком достатнім аргументом на користь його абсолютності.

Далі, Апел, аби методично конкретизувати остаточне обґрунтування, вертається до розрізнення в теорії мовленнєвої дії пропозиційних і перформативних аспектів мовлення; наприклад, у реченні “Немає абсолютної істини” протиріччя, на його думку, є прагматичним протиріччям між пропозиційним змістом речення і з кінченістю притаманним реченню припущенням, що істина є. Тільки завдяки тому, що протиріччя не є аналітичним (як, приміром, протиріччя між суб'єктом і предикатом), а є прагматичним, можна також пояснити, чому остаточно обґрунтовані судження не є тавтологіями, а є синтетичними судженнями апіорі (див.: S. 89). В остаточно обґрунтованих судженнях, згідно з трансцендентально-прагматичною концепцією, існує відповідність між формою речення і його змістом: за змістом речення має означати й виражати те, що воно вже передбачає у своїй формі. І тут так само не можна не бачити схожості з Фіхте: і в згоді з останнім принцип філософії також становить відповідність між формою і змістом. Те, що Фіхте розуміє під формою судження, є логічною структурою (наприклад $A=A$), яка, і тут маємо заперечити слідом за Апелем, належить ще також і пропозиційній площині. Трансцендентальні прагматики, навпаки, наполягають на єдності змісту судження й тієї його форми, яка лежить в основі суджень

¹ Див.: *Kuhlmann W.* Op. cit. — S. 82 f. — Позаяк трансцендентальна прагматика, принаймні термінологічно, різниться з позицією Фіхте тим, що її головним поняттям є поняття *аргументу*, варто згадати, що Р. Лаут, один з найвідоміших сучасних представників трансцендентальної філософії на зразок Фіхте, нещодавно також висунув “теорію філософського аргументу” (Див.: *Lauth R. Theorie des Philosophischen Arguments.* — Berlin; New York, 1979.

² Див.: *Apel K.-O. Das Problem der philosophischen Letztbegründung...* — S. 71. (Anm. 10).

щонайрізноманітніших логічних структур, — бо інакше претензія на істину є неможлива¹.

Позаяк пізнання самодостатності мислення з конечністю поширюється й на ту його частину, яка належить до його власної автономії, то це не є дивина, що трансцендентальна прагматика так же само, як Фіхте, на підставі критичних аргументів відхиляє допущення принципово непізнаваного сущого. Так, наприклад, Апель, приєднуючись до Ч.С.Пірса², вже в своїй статті “Від Канта до Пірса”³ пояснює, що кантівську відміну поміж пізнаваними й непізнаваними об’єктами треба перемінити на відміну “поміж *урешті-решт* пізнаваним (in the long run erkennbaren) і (з застереженням щодо помилки) фактично вже *пізнаним* (Ibid., S. 17). Крім того, Кульман нещодавно досить детально довів (op. cit., S. 152 f.), чому, скажімо, теза, що її висунув Б.Строуд⁴ нібито трансцендентальні аргументи можуть лише показувати, що ми маємо мислити дійсність у певний спосіб, а не те, що тим самим створюється сама дійсність, є неконсеквентна: хто визнає, що думка існує з конечністю (Denknotwendigkeiten) і водночас вважає, що вона є лише суб’єктивно значущою і що світ, можливо, є зовсім іншим, забуває, що *це застереження властиво є думкою*. Однак коли воно так, то лишаються тільки дві можливості: або ця думка є неправомірною (як, наприклад, уявлення про чотирикутне коло) і тоді її не варто розглядати далі, або ж вона є правомірною, тобто її можна помислити. Проте якщо це є правомірним — помислити всупереч тому, що думка існує з конечністю, тоді те, що думка існує з конечністю, не є *конечністю*. Але через те, що конечність думки повинна існувати, позаяк в іншому разі не було б апіорної істини (яка має, однак, припускатися і в разі її за-

¹ Варто згадати, що Фіхте в своїй етиці в двох уступах наближається до такого способу обґрунтування, який є характерним для трансцендентальної прагматики. Він указує на те, що теорія, яка легітимізує олжу або егоїзм, суперечила б собі (або радше своїй формі, яка містить повідомлення), бо саме в згоді з її власними засновками не має рації повідомляти (mitzuteilen) іншому суб’єктові її зміст: “Хто справді мав би таку максиму (тобто олжу), той не міг би хотіти ані сказати, що він її має, ані бажати, аби вона стала максимою іншого: він мусив би старанно сховати її в собі й бажати тільки для себе. Як-що ж вона повідомляється іншому, то це вбиває її саму” (Bd 4, S. 287; порів. Bd 4, S. 319).

² Порівн. шосте запитання: “Чи може знак мати якийсь значення, якщо згідно зі своєю дефініцією це є знак чогось абсолютно непізнаваного?”, — у статті Пірса 1868 року: Peirce Ch. S. Questions concerning certain faculties claimed for man // Collected Papers. — Vol. 1 — 6. — Cambridge, 1931 — 1935; Vol. 7 — 8. — Cambridge, 1958; — Vol. 5. — Sect. 254 — 258. Див. так само: Vol. 5. — Sect. 310, 452 a 525.

³ Apel K.-O. Von Kant zu Peirce // Apel K.-O. Transformation der Philosophie. — Bd 2. — S. 157 — 177. (Вперше опубліковано 1972 року).

⁴ Stroud B. Transcendental Arguments // The Journal of Philosophy. — 1968. — [N] 65. — P. 241 — 256.

перечення), то треба вважати за остаточно обґрунтоване, що конечності думки водночас є й конечностями буття (Seinsnotwendigkeiten) і що не може бути нічого, що принципово не піддавалося б мисленню.

III

З усього сказаного раніше доволі явно прозирають вражаючі аналогії поміж фіхтеанством і трансцендентальною прагматикою. Обидва методи виходять з рефлексивної трансцендентальної філософії, яка навертається довкола проблеми обґрунтування і від гіпотетичної індукції відрізняється тільки тим, що є назалежною від засновків. Нерв такого обґрунтування становить при цьому відкриття цієї структури, якої вірогідність вже є самодостатньою (unhintergebar ist), позаяк її зміст виражає лише її форму. Звичайно, трансцендентальна прагматика радикально різниться — і тут виявляється переміна, яка, попри всі структурні аналогії, повсякчас притаманна історії філософії, — з суб’єктивним ідеалізмом Фіхте в тому, що вона обґрунтовуючу інстанцію (begründende Instanz), розум, розглядає не як щось суб’єктивне, а як інтерсуб’єктивне. Не Я, а безконечна комунікативна спільнота є принципом трансцендентальної прагматики. Внаслідок цього трансцендентальну прагматику можна розглядати, коли говорити точно, як фіхтеанство інтерсуб’єктивності.

З поворотом до інтерсуб’єктивності трансцендентальна філософія сприймає один з головних мотивів філософії післягегелівської, адже ж бо проблема інтерсуб’єктивності є щонайважливішою сполучною ланкою поміж різними, багато в чому протилежними течіями кінця XIX і XX століття: антропологією Фейєрбаха, прагматизмом Пірса, діалогічною філософією од Ебнера до Бубера, феноменологією пізнього Гуссерля, екзистенціалізмом Гайдеггера, Ясперса й Сартра, філософією мови пізнього Вітгенштейна, герменевтикою Гадамера. Усіх їх об’єднує, хоча й у різних взаємозв’язках, тема інтерсуб’єктивності. Певна річ, заслуга Апеля в історії філософії полягає в тім, що він ту проблему поєднав з трансцендентальною постановкою питання і тим самим здійснив, хоча, на перший погляд, і несумісний, але за пильнішого розгляду захопливий оригінальний синтез традиційної і сучасної філософії: трансцендентальна прагматика як трансцендентальна філософія вертається до засад класичної

німецької філософії; як філософія інтерсуб'єктивності — вона справжнє дитя XX століття¹.

І водночас це є зрозумілим, що поєднання тих двох моментів не є беззастережно необхідне: саме приклад Фіхте показує, що спрямована на остаточне обґрунтування філософія суб'єкта, принаймні як історична можливість, була реалізована, тож вимоги остаточного обґрунтування (Leitzbegründungsansprüche) цілковитою мірою може висунути і той, хто заперечує трансцендентальність інтерсуб'єктивності — можливість, з якою, щоправда, Апель, скидається, не згоден². А проте зміст книжки Кульмана виразно показує, що теза про комунікативну спільноту як умову можливості осмисленої аргументації не є необхідною на остаточне обґрунтування доведення — його Кульман розробляє в четвертому розділі своєї праці після теорії рефлексивного остаточного обґрунтування й теорії аргументації, що вони, мабуть, можуть бути побудовані незалежно од тези про комунікативну спільноту. Цим, певна річ, ще не можна стверджувати, що та остання теорія не може бути доведена; слід лише стверджувати, що програма остаточного обґрунтування не є обов'язково з нею пов'язана й збіжна. Окрім того, гадаю, що досі виставлені аргументи трансцендентальної прагматики щодо трансцендентальності інтерсуб'єктивності не є достатніми. Так, приміром, Кульман (op. cit., S. 145 f.), хай і вельми переконливо, спробував довести, що мова, належна окремій особі (Privatsprache), неможлива, бо відповідне висловлювання "А говорить окремою мовою" принципово не може бути доведене. Адже ж бо якби воно було доведене, то окрема мова була б ідентифікована як така й через те в строгому сенсі вже не була б окремою мовою. Маємо цілковито погодитись з Кульманом, що не може існувати висловлювання, яке не вловлювалось би публічною мовою в принципі (воно завжди вже присутнє в думці, коли ми обговорюємо проблему), бо це привело б до сумнівної (inkonsistenten) гіпотези, що існує непізнаване суще. Однак мені видається, що далекосяжна теза Кульмана, "що (ця) комунікативна спільнота сама є умовою на те, що *x* є мовний вислів" (op. cit., S. 168),

¹ Як слушно пише О. Гюффе, трансцендентальна прагматика претендує "не менш як на те, щоб розвинути фундаментальну філософію в спосіб, який би відповідав часові Hoffe O. Kantische Skepsis gegen die transzendente Kommunikationsethik // Kommunikation und Reflexion. — S. 518).

² Як зазначає Апель, методичний соліпсизм — так називає він попередню філософію суб'єкта — з коначністю веде до децисіонізму (Apel K.-O. Sprache als Thema und Medium der transzendentalen Reflexion // Transformation der Philosophie. — Bd 2. — S. 328).

не впливає із цього першого висновку, нехай навіть Кульман і заявляє про те (op. cit., S. 167). Кульман спромігся виключити можливий випадок, коли інтерсуб'єктивна зрозумілість є *тільки акцидентальною, а не якимсь побічним продуктом обов'язкового пізнання істини*, лише завдяки дефініції, заснованій на колі, а не на беззасновковій дефініції мови, згідно з якою про мовний вислів ідеться тільки тоді, коли вже задано відношення до комунікативної спільноти (S. 174).

Коли навіть не брати під сумнів, що пізнання, яке по праву може претендувати на істину, має визнаватися кожною розумною істотою, то це ще не значить, що такий можливий консенсус є критерієм істини. Головна похибка теорії консенсусу полягає, на мою думку, в тім, що вона неправильно розуміє безперечно наявну еквівалентність поміж реченнями "*p* є істинним" і "*p* має бути визнане всіма розумними істотами", інтерпретуючи останнє речення як умову значення, а не як наслідок першого. Навпаки, слід держатися того, що не тому щось є істинне, що його визнає можлива комунікативна спільнота, а навпаки, комунікативна спільнота кінець кінцем визнає щось, бо воно є істинним¹. Як слушно пише Х.М. Баумгартнер, апеляція до майбутнього консенсусу була б тільки тоді критерієм знайдення істини, якби була гарантія, що ідеальна комунікативна спільнота відповідає певним (що вони вже виявились тепер) апіорним умовам раціональної комунікації: "Проте і в цьому разі апеляція до майбутнього була б... зайвою"².

Особливо виразно виявляється ця апорія теорії консенсусу в трансцендентально-прагматичному обґрунтуванні етики. Адже ж бо яким гідним захоплення є неухильне наслідування деонтологічної позиції Канта і Фіхте й яким правильним є прагнення за допомогою рефлексивного обґрунтування уникнути помилки натуралізму, таким помилковим є вчення, до якого приводить трансцендентальна етика. Кульман пояснює лише чотири норми, які в кінцевому підсумку ні до чого не зобов'язують, бо вони зводяться до цілковитого формалізму. Так, наприклад, щодо третьої норми Кульмана: "В усіх випадках, коли твої інтереси могли б зіткнутися з інтересами інших, домагайся розумної

¹ Позаяк кореспондентна теорія істини стосовно критеріїв є пустою, то, на мою думку, береться під сумнів як теорія істини лише когерентна теорія. Когерентність при цьому має охоплювати як внутрішню когерентність, так і зовнішню відповідність емпіричним даним. У завершній теорії мають бути виконані однаковою мірою обидва ці частинні критерії, які в процесі пізнання можуть суперечити один одному.

² Baumgartner H.M. Geltung durch Antizipation? // Kommunikation und Reflexion. — S. 46 — 53.

практичної згідності з ними" (op. cit., S. 208), — можна поставити собі питання: а що ж воно таке *розумна згідність*? Але це не розкривається, ще й більше — норма ця редукується до тавтологічного пояснення (zirkulare Erklärung): "Бути етично розумним — значить говорити розумно один з одним". Однак, що таке є *розумно*? Тут ізнову виявляється, що, коли згодитись із Баумгартнером, проблему значення не можна розв'язати шляхом передхоплення. Адже ж або ми вже тепер знаємо, що є розумним незалежно від висновків комунікативної спільноти, але тоді ми можемо обійтись й без посилань на неї; або ж ми цього не знаємо, але тоді й залучення-до-гри комунікативної спільноти не може просунути нас уперед.

Поняттям *необмеженої* комунікативної спільноти трансцендентальна прагматика, мабуть, хоче запровадити контрафактичний момент, що він має трансцендувати фактичну згідність, якою вона не може з цілковитою підставою вдовольнитися; насправді ж частогусто досить навіть рішення більшості, аби легалізувати (але не легітимізувати) злочин¹. (Не є зрозумілим також у Кульмана, чи достатньо на легітимацію дії простої більшості чи потрібна одна-стайність: тоді, проте, один зловмисник міг би все заблокувати.) Звісно, неважко зрозуміти, що запровадження необмеженої комунікативної спільноти не тільки не дає доступити потрібної нормативної інстанції, а й загалом призводить до її втрати. Оскільки ж ми можемо пізнавати майбутнє невірогідно — і звичайно ж, не апіорі, — то з чого ж ми знатимемо, як необмежена комунікативна спільнота забезпечує рішення, тим паче що вона не має якогось іншого критерію, окрім того, що її рішення є останнім критерієм істини?² До того ж вирішальну роль у конкретному

¹ Не підлягає сумніву, що існують норми, єдиною підставою значущості яких є демократично здійснюваний консенс (отже, такі, за яких легітимація відбувається тільки на підставі методу). Однак останні утворюють, на мою думку, лише третю групу системи норм, яка складається з таких видів: а) категоричні норми, значущість яких є абсолютною (якщо навіть вони не завжди і не скрізь реалізуються); б) імплікативні норми, значущість яких залежить од рамок історичних умов; в) консенсуальні норми, значущість яких установлюється лише шляхом розумного (демократичного) рішення, а зміст рішення формується на підставі доброї волі учасників (Betroffenen).

² Посилання на майбутнє є головним пунктом марксистського обґрунтування норм. А що критика є вельми істотною метою цього настановлення, то фактичність треба полати (überschreiten), та оскільки матеріалістичний принцип робить ідеальну сферу не-осязною, то й підставою на ті норми повинні бути майбутнє — *ще* неіснуюче *буття*; *по-винне*, отже, бути те, що *буде* (das soll eben sein, was sein wird). Звісно, цим незмога уникнути натуралістичного хибного умовиводу, позаяк буття-в-становленні (Sein-Werdende) підпадає під суще (Seiende). До того ж не є зрозумілим, як можна передбачити майбутнє. — І все ж таки марксизм виходить із цієї можливості, тимчасом як прагматика її заперечує, роблячи при цьому критерієм істини невірогідні рішення майбутньої комунікативної спільноти.

дискурсі Кульман віддає інтересам і потребам, що є дивним для деонтологічного підходу, проте з формалізму його позиції випливає, що вона може дістати матеріальний зміст тільки з фактичності. Природно, він не може виключити, що більшість майбутньої комунікативної спільноти в разі осмислення націонал-соціалістичних страхіть відчуватиме надзвичайне радісне піднесення як наслідок задоволення відповідних потреб, що кількістю своєю перевищує кількість жертв, а тим самим виправдовує їх¹.

Крім того, варто сказати, що рішення комунікативної спільноти також і тоді не можна було б завбачити, якби й можна було передбачити майбутнє. Через те що комунікативна спільнота є безконечною, то мав би минути нескінченно тривалий час, щоби з'ясувати думку всіх членів комунікативної спільноти, і не тільки в тому разі, коли була б потрібна одна-стайність, але й коли досить простої більшості. Це є зрозумілим одразу, якщо б і результати голосування не дали певної картини; але навіть у тому разі, якби опитування громадської думки за короткий проміжок часу виявило, що в усій нескінченності завжди лише кожен п'ятий проти, а решта виступає за певну пропозицію, то й тоді настала б патова ситуація, позаяк обидві множини опіній — як нескінченні — були б *рівнозначні*, отож, існувала б рівновага голосів "за" і "проти". Оскільки Кульман загалом утримується від того, аби відхиляти певні потреби нараз як нелегітимні (нелегітимними вони є лише в тому разі, коли не можуть бути встановлені на підставі консенсусу, що, однак, можна виявити тільки по обговоренні), то надалі ніхто не годен мотивувати, від яких саме потреб треба відмовитись, а які розвивати. Отже, в кінцевому підсумку трансцендентально-прагматична етика зводиться до плюралістичного гедонізму, деонтологічний регулятив якого (здатність до консенсусу в необмеженій комунікації) є такий слабкий, що може бути відкинутий як незначущий.

¹ Насправді, як пояснює Кульман, норма "Ти не повинен убивати" не є абсолютно значущою (op. cit., S. 248). Певна річ, це є правильним, що можуть бути нагоди, коли матимуть за справедливе переступити ту норму (необхідна оборона, вбивство тирана); однак за таких нагод треба аргументувати, виходячи відповідно з тієї етики вартостей, що то є звуження сфери застосування норми й воно може бути виправдане необхідністю збереження більш високої вартості (так, наприклад, вбивство кровожерливого тирана є виправдане, аби врятувати життя безвинних жертв). Кульман, проте, не вказує на такий спосіб розв'язання проблеми колізії норм, уважає (op. cit., S. 52), що на легітимацію вбивства цілком достатньо консенсусу (щоправда, консенсусу розумного; але слово лишається пустим, коли воно є недостатньо визначеним).

Викладені повище критичні зауваги щодо трансцендентально-прагматичної теорії істини й обґрунтування етики на перший погляд стосуються її повороту до інтерсуб'єктивності. Тому може видатись, що автор цієї статті пропонує повернутись до кінцевої рефлексивної трансцендентальної філософії суб'єктивності. Однак насправді, на мою думку, апорії, що в них заплуталась трансцендентальна прагматика, є радше наслідком того факту, що вона належить до *кінцевої* (рефлексивної) трансцендентальної філософії, аніж неодмінним результатом трансформації філософії суб'єкта у філософію інтерсуб'єктивності¹. Адже ж бо, за всієї відміни од підходу Фіхте, щодо змістового визначення принципу трансцендентальна прагматика є збіжною з ним у тому, що обґрунтовуюча структура і в неї не є структурою онтологічною. Точнісінько так, як фіхтеанське *Я*, з одного боку, є гарантом усіх вимог істини-і-значення (*Wahrheit-und-Geltungsansprüche*), а з іншого, — як реальна структура самосвідомості — протистоїть *не-Я*, так і ідеальна комунікативна спільнота трансцендентальної прагматики, з одного боку, виконує функцію носія смислу, з іншого ж — є, проте, втіленою в світі структурою: філософською рефлексією, яка критично протистоїть реальній комунікативній спільноті як емпіричній інтерсуб'єктивності, аби привести її у відповідність із ходом історії².

Тож мені видається, що так само як Гегель (слідом за Шеллінгом) подолав кінцеву трансцендентальну філософію Фіхте шляхом розчленування *Я* на логіку, яка лежить в основі буття і мислення, й опосередкований природою дух, точнісінько так й ідеальна комунікативна спільнота, що її встановлює Апелль, має бути, на мою думку, розчлено-

¹ Всупереч цьому я переконаний, що трансцендентальна прагматика як *кінцева* трансцендентальна філософія інтерсуб'єктивності неадекватно досягнула абсолютності інтерсуб'єктивності, а отже, й її характер як *самоцільі*. Навпаки, вона намагалася визначити інтерсуб'єктивність лише як необхідний *засіб* пізнання істини.

² Хоча не можна не визнати аналогії щодо *Я* і *не-Я*, з одного боку, й ідеальної і реальної комунікативної спільноти — з іншого, є, однак, відміна в тому, що лише фіхтеанська класифікація є послідовно диз'юнктивною, тимчасом як трансцендентально-прагматична класифікація виключає природу. Цікаво, що й класифікація знання, запропонована Кульманом: рефлексуюча філософія, пояснюючі природничі науки, розуміючі науки про дух (ор. cit., S. 30), — так само доволі точно відповідає класифікації "Засади теоретичного знання"; "Засади практичної науки". Щоправда, коли у Фіхте критерієм на класифікацію є суб'єкт-об'єктивний зв'язок у його різних видах і способах (у теоретичній науці *не-Я* діє на *Я*, у практичній — *Я* на *не-Я*), Кульман розрізняє науки про природу і науки про дух у згоді з тим поглядом, що перші становлять собою суб'єкт-об'єктивний зв'язок, тимчасом як другі — суб'єкт-суб'єктивний. Фіхте і трансцендентальна прагматика є однакостанні передовсім у тому, що конституційована трансцендентальною філософією ділянка є більш знанням, аніж властиво сферою буття.

вана на абсолютну структуру, яка лежить в основі всього кінцевого буття, й філософську рефлексію, здійснювану в ході історії. Остання, з одного боку, бере участь у пізнанні ідеальної вічної структури (і тим самим напрямлена до надчасових значень), з іншого ж — має завдання дійово сприяти реалізації цієї структури в історичному світі.

Позаяк абсолют не може бути лише чимсь потойбічним, сущим-повинним — а такий погляд є притаманний Апелеві значно більшою мірою, аніж Кантові (й Фіхте), — він має, принаймні як критерій істини, бути застосовним уже тут і тепер. Тому, не впадаючи в протилежну й таку ж саму однобічну позицію Гегеля, згідно з якою абсолют у певній часовій точці має бути вже остаточно пізнаний і реалізований, я тим не менше гадаю, що критика раннім Гегелем фіхтеанського нескінченного поступу (див. повище прим. на с. 78) може бути цілком використана й щодо трансцендентальної прагматики: і до неї також є застосовне у змінній формі судження Гегеля про Фіхтеву систему, що вона, хоча й починається зовсім правомірно зі структури, на якій оперта рефлексивність, однак надалі впадає у пустий формалізм. Точнісінько так, як у Фіхте, згідно з Гегелем, "царству порізненої емпірії й випадковому розмаїттю... протистоїть пусте мислення" (ор. cit., S. 405)¹, так і етика Апеля й Кульмана розпадається на абсолютний логічний принцип і величезну кількість емпіричних інтересів і потреб. Опосередкування обох, мабуть, є можливе лише тоді, коли і в емпіричному світі також виявляються логічні структури, прообрази й сліди такої ж самої абсолютної рефлексивності, отож, коли світ інтерпретується як система стадій, яка реалізує форми розуму на чимдалі вищому рівні (розум тут розуміють не тільки як суб'єктивну здатність мислення).

Та чи не є допущення абсолютного розуму, який лежить в основі світу й до якого ми прилучасмося, коли пізнаємо світ, решткою подоланої метафізики? І чи не повинна саме трансцендентальна філософія протиставити себе цьому допущенню? Як мені видається, насправді це допущення впливає, проте, саме з серйозного прийняття фундаментального настановлення, притаманного кожній рефлексивній трансцендентальній філософії. Якщо вкупі з ним прийняти, що фактично світ є такий, яким ми повинні його мислити (звісно, коли зречтись не-

¹ Цей докір стосується Фіхтевої теорії пізнання. Щодо формалізму в етиці Фіхте порівн.: *Hegel G.W.F.* Op. cit. — S. 414 f.

послідовного розрізнення речей-в-собі і явищ), і якщо, крім того, виходити з думки, щр існують синтетичні судження апіорі, що їх можна рефлексивно остаточно обгрунтувати і що в них щось говорить про дійсність без опертя на досвід¹, то годиться обрати "середній шлях" поміж реалістичною позицією (згідно з якою наші синтетичні речення є цілком запозичені з досвіду) й суб'єктивно-ідеалістичною (згідно з якою наші синтетичні судження апіорі визначають наш досвід, не кажучи нічого, одначе, про речі-в-собі). Той шлях, якомсь загаданий Кантом (KrV В 166 f.) і недосить аргументовано відхилений, — це є шлях об'єктивного ідеалізму, що має фундаментальні структури світу й нашого мислення за збіжні саме тому, що вони є підставами абсолютного мислення. Цей аргумент, який грав велику роль уже в раціоналістичній метафізиці XVII століття й був вирішальним задля нового прориву об'єктивного ідеалізму в 1800 році, лишається, на мою думку, значущим ще й сьогодні². Та коли воно так, то трансцендентальна прагматика як трансформоване фіхтеанство повинна бути переведена в абсолютну трансцендентальну філософію — а отже, у філософію, для якої розум (суб'єктивно чи інтерсуб'єктивно встановлений) є всезагально-онтологічним (allgemein-ontologische) визначенням, яке лежить в основі всього сущого³.

1

Наприклад, гіпотеза логічного позитивізму, що не існує синтетичних суджень апіорі, є хибною, бо вона не є послідовна. Оскільки судження "Не існує (легітимних) речей апіорі" не є, далєбї, ані аналітичним (де суперечність у його запереченні?), ані емпіричним (воно висуває логічно-нормативну вимогу), тут ідеться, виходить, про — хибне — синтетичне речення апіорі.

2

Аби позбавити цей аргумент сили, Кульман декларує: питання, чому світ і мислення є збіжні, — безглузде, і саме тому, що питання, чому це може бути істинним або значущим об'єктивно, поставлено після обгрунтування істинності суджень" (S. 311). Я цілком згодний з Кульманом лише в тому, що існують безглузді питання, а саме: коли вони мають (а) хибні або (б) суперечливі щодо себе засновки; до першої групи належить, якщо навести переконливий аргумент, питання до безвинної людини, чи кинула вона вбивати; до другої — належить питання пізнього Фіхте й пізнього Шеллінга, чому розум існує як абсолютний: бо якщо розум є абсолютний, то він не може Per definitionem мати зовнішньої підстави. Проте зазначене питання не належить до жодної з цих груп — Кульман поплутує радше онтологічну й теоретико-пізнавальну підстави (що їх він за звичай розрізняє, порівн. S. 57, 93); адже ж бо якщо ми знаємо, чому ми маємо бути впевнені, що світ є такий, як ми його маємо мислити, то це, одначе, не дає сказати, чому світ є такий, яким ми маємо його мислити.

3

Див. до цього: Wandschneider D. Die Absolutheit des Logischen und das Sein der Natur. Systematische Überlegungen zum absolut-idealistischen Ansatz Hegels // Zeitschrift für philosophische Forschung. — 1985. — [Bd] 39. — S. 331 — 351. — Певна річ, для такого кроку мало б велике значення об'єднати, на кшталт гегелівської логіки, ще зовсім формальний трансцендентально-прагматичний погляд на абсолютність розуму з проблемою категорій, з якою Апелль досі поводився вкрай несправедливо. Див. з цієї нагоди критику: Hoffe O. Ist die transzendente Vernunftkritik in der Sprachphilosophie aufgehoben? // Philosophisches Jahrbuch, — 1984. — [Bd] 91. — S. 250 — 272. Надто ж див.: S. 269.

Авжеж, це є важливим для абсолютної трансцендентальної філософії — дослідити, чи суб'єктивно ачи інтерсуб'єктивно конституюється принцип об'єктивного розуму (який треба розрізняти з кінечним духом). Аргументи, що їх було використано повище супроти теорії істини, заснованої на консенсусі, стосуються, на мою думку, лише кінцевої трансцендентальної філософії інтерсуб'єктивності; вони, одначе, ще не виключають когерентної істини, генеруючим принципом якої була б не абсолютна суб'єктивність, як у Гегеля, а абсолютна інтерсуб'єктивність. Чи здійснима така трансформація абсолютної, не кінцевої трансцендентальної філософії суб'єктивності у філософію інтерсуб'єктивності — це потребує спеціального дослідження¹.

Переклад з німецької А.М.ЄРМОЛЕНКА

Переклад українською Л.Г.МАЛИШЕВСЬКОЇ

¹ У зв'язку з цим я можу вказати на свою книжку, яка посутньо стосується властиво цього питання: Höffe V. Hegels System. Der Idealismus der Subjektivität und das Problem der Intersubjektivität. — Hamburg, 1987. — 2 Bd.

МЕТОДОЛОГІЯ І МЕТОДИКА СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Ю.Н.Козирєв

КОЗИРЄВ Юліан Миколайович — кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник Інституту соціології Російської Академії наук. Автор низки праць з проблем молоді, а також з питань соціальної структури суспільства, соціології моральної свідомості, соціології освіти.

У нашому журналі публікується вперше.

Соціальна стратифікація в людському вимірі

Термін “стратифікація” запроваджено не тільки в соціологічний, але й загалом у науковий обіг порівняно недавно. А вже його право на існування у нас визнали лише в третьому виданні “Большой Советской Энциклопедии”, яке знайомить читачів зі стратифікацією атмосфери, вод і насіння, а також із “соціальною стратифікацією” (т. 51).

“Философский энциклопедический словарь” (1983), держачись традиції, що встановилася в нашому суспільствознавстві впродовж семи з лишком десятиліть, прямо визначає соціальну стратифікацію як “галузь буржуазної соціології”. Водночас “соціальна стратифікація” дістає номінацію одного “з головних понять” цієї соціології на позначення “системи ознак і критеріїв соціального

МЕТОДОЛОГІЯ СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

розшарування, нерівності в суспільстві, соціальної структури суспільства”. Теорії соціальної стратифікації при цьому схарактеризовано як “протипагу марксистсько-ленінської теорії класів і класової боротьби”, а дослідження з соціальної стратифікації — як такі, що мають “класову, апологетичну напруженість”. Це, певно, мало дискредитувати саму ідею використання цього поняття в деідеологізованому, властиво науковому контексті.

Особливо великий кримінал убачався в тому, що “більшість буржуазних теорій соціальної стратифікації заперечують розкол капіталістичного суспільства на антагоністичні класи — буржуазію й пролетаріат”, що вони “натомість (?) висувають концепції про поділ суспільства на “вищі”, “середні” та “нижчі” класи і страти, число яких, як правило (?), визначається довільно (від 2 до 6)”. Майже як у Чуковського...

У виданому 1988 року “Кратком словаре по социологии” статті про стратифікацію немає. Мабуть, тому, що “на жаль, загальноживаного уявлення про соціальну структуру нашого суспільства поки що не випрацьовано”. Безперечно, центральне питання про те, як воно влаштоване, стратифіковане, “з яких класів, верств і груп складається, як вони функціонують, відтворюються, взаємодіють”, — лишається досі без відповіді¹.

Лишається, отже, без відповіді питання про те, за що ж ми взялися і що стараємось ось уже недовзі сьомий рік “перебудовувати”? Що підлягає перебудові, а що треба будувати наново? Чим, зрештою, відрізняється те “інше суспільство”, в якому ми опинилися по відомих серпневих подіях 1991 року, від того, в якому, як гадали, реалізовано було соціалістичний вибір?

Доводиться визнати, що пошуки відповіді на всі ті питання впродовж тривалого часу були утруднені та й нині стримуються фактичним усуненням з методологічного арсеналу вітчизняної соціології загальнонаукових принципів структурування суспільства як об’єкта пізнання, нехтуванням необхідності адекватного моделювання відносин, які визначають його цілісність і водночас ступінь самостійності (“суверенності”) кожної з його частин, можливості й спрямування їхнього цілісного, а так само й автономного розвою.

У науковому описі будь-якого суспільства, навіть первісного, практика ідентифікації елементів (“частин”), з яких воно складається, їх розрізнення грає визначальну роль. Самий термін “стратифікація” поєднує в собі два латинські слова: *stratum* —

© Ю.М.Козирєв, 1992

© Переклала з російської Л.Г.Малишевська

¹ Див.: Заславская Т.И. Перестройка и социализм // Постигание. Социология. Социальная политика. Экономическая реформа. — М., 1989. — С. 236; 217 — 218.

настил, шар і фасіо — роблю, розкладаю, тобто конструюю певну модель цілісного об'єкта, яка фіксує єдність і різноманітність елементів, що з них він утворений. І, крім того, доходжу висновку про субординацію цих елементів, їхню координацію і ступінь незалежності один від одного.

Епістемологічна стратифікація — то є не більш як прийом, метод структурування об'єкта пізнання. У метеорології й гідрології, зокрема, змістом стратифікації як такого прийому виявляється обчислення вертикальних градієнтів. У першому випадку — температури, що вона, як відомо, буває й “висока”, й “низька”, й “нормальна”, або ж “середня”. У цілковитій згоді з вертикальним розташуванням прикладу — термометра, який цю температуру вимірює. Він може, до речі, мати й горизонтально розташовану шкалу. А це якраз є вповні придатне на політологічний поділ людей на “правих”, “лівих” і “центр”.

У другому випадку визначається градієнт густини води, яка (густина) описується за допомогою тих же самих прикметників. Густина ця, шоправда, є тим вища, чим нижче од поверхні води поміщений прилад, який її вимірює.

В обох випадках використання уявлень про “верх” і “низ”, так само як і про “середину”, для визначення місцезнаходження якісно відмінних один від одного, хоча й пов'язаних один з одним дифузно, шарів (“страт”), є щонайдоречніше й виправдане для дослідника, який перебуває в гравіметричній системі координат і визначає положення “верху” і “низу” на підставі уявлення про положення власного тіла, голова в якого, як і годиться, звичайно буває вище від інших членів. Стратифікація тут править за вимірювальну процедуру, яка дає змогу оцінити стан об'єктів пізнання — атмосфери і вод.

У разі ж, коли йдеться про суспільство, правомірність гравіметричного підходу до описання зв'язків поміж різними його елементами, поділу їх на такі, що перебувають “вгорі”, “внизу” й “посередині”, має бути критично переглянута.

Дослідник-соціолог, на відміну од метеоролога або ж гідролога, поміщений не в гравіметричній, а в соціальній системі координат, де розпізнавати “верх” і “низ” можна лише абсолютизуючи факт ієрархізації суспільства, його поділу на пов'язані зв'язком субординації класи, стани, касті абощо. Отже, абсолютизується факт детермінації діяльності людей, які репрезентують ці спільноти, їхнім місцем у системі відносин власності й влади і нічим іншим. І відповідно, соціолог абстрагується від зв'язку цієї детермінації з місцем тих же самих людей у системі розподілу праці, з їхніми функціональними характеристиками — родом занять, статтю,

віком, станом здоров'я, духовною організацією, яка зовсім не є простим “зліпком” їхнього соціального статусу, особливостей їхнього фізичного стану, психіки та ін.

Поділ суспільства на “верхи” й “низи” ніби звільняє поняття стратифікації од його науково-пізнавального (епістемологічного) змісту, навів онтологізує його. Факт такої онтологізації дістає вияв, зосібна, у практиці вживання терміна “стратифікація суспільства” замість — “соціальна стратифікація”. У рамках цієї практики, що вістала абсолютне поширення, звично нехтують етимологічним зв'язком слова “клас” з політично й ідеологічно цілком нейтральним латинським *classis* — розряд, група. Цей зв'язок дозволяє (й зобов'язує) називати цим словом будь-яку частину суспільства, репрезентовану більш як одним його членом. Зрештою математика допускає існування множин, що складаються й з одного елемента. Строго кажучи, в значенні соціологічному це є правомірним — називати класом будь-яку конкретну кількість індивідів, яка обмежена чисельністю населення відповідної території (а domeжно — чисельністю населення Землі), задовольняє певну умову, а тому репрезентує множину елементів “даного класу” (“типу”, “виду”, “роду”, “розряду” абощо). В цьому розумінні “статус” класу може мати й окремий індивід і людство загалом, коли розглядати його як клас природних об'єктів нарівні з флорою, фауною, ландшафтами, ураганами та ін.

За такого, не обтяженого ідеологічними уподобаннями, “підходу” стратифікація виявляється рутинною пізнавальною процедурою, тотожною класифікації й придатною на статистичне описання необмежено широкого кола об'єктів. У обох випадках йдеться про фасіо, хоча етимологія “класифікації” сягає *classis*, а “стратифікація” — *stratum*.

На додачу обидва ці терміни виявляються синонімами типологізації, методу наукового пізнання, який служить розчленуванню систем об'єктів та їх групуванню за допомогою узагальнених ідеалізованих моделей.

У вітчизняній соціології, саме через ігнорування епістемологічного змісту терміна “стратифікація”, встановилася тенденція гіперкритичного шельмування його як “теорії” (неодмінно в лапках) “соціальної стратифікації”, як одного з понять, що ним послуговуються “буржуазні соціологи” для компрометації “класового підходу” до вивчення суспільства. Ця традиція мирно уживалася, одначе, з визнанням того, що марксизм-ленінізм, визначаючи класовий поділ суспільства як центральний, “надає важливого значення вивченню всієї складної системи соціальної

диференціації (внутрішньокласової, поміж різними групами)¹, “розрізняє класи головні й неголовні і... не заперечує існування в суспільстві нарівні з класами ще й інших соціальних верств і груп... враховує наявність різних груп, верств усередині класів і проміжкових прошарків між ними”, зумовлену тим, що інтереси цих верств, груп або “частково не збігаються”².

Довго гадали й прокламували, що “класові протилежності не можна заслонювати професійними, культурними й іншими відмінностями. Ці суперечності зникають тільки внаслідок... революційного поруйнування підвалин капіталістичного суспільства”³.

Легко завважити, що поміж установленою в нашій соціології з подачі “батька народів” моделлю поділу радянського суспільства на робітників, колгоспників (селян?) та інтелігенцію (службовців?) і старанно продукованими впродовж останніх років нетрадиційними моделями, які визнають існування різних верств, груп або “всередині класів”, навів присутня методологічна спадкоємність. В обох випадках незмінно реалізується логіка гравіметричного протиставлення “вертикального” й “горизонтального” “зрізів” суспільства, “верхів” і “низів”, логіка, яка натуралістично пов’язує еволюцію другого із “зрізів” з внутрішньо- й міжгенераційною соціальною мобільністю. Або — за іншою, вітчизняною лексикою — із “соціальними переміщеннями”, які означають не що інше як переміну місця конкретних індивідів (а через те й репрезентованих ними спільнот) у структурі суспільства і влади, з формуванням “середніх класів”, “еліт”, з виникненням “нових”, “порубіжних”, “маргінальних” груп, з міграціями, перемінами в режимі відтворення генерацій, у розселенні людей, розподілі їх за статтю, віком, станом здоров’я, за національним або конфесійним складом.

Практична невичерпність можливостей стратифікації суспільства за натуральними підставами зрештою змусила “виокремити... такі блоки соціальної диференціації (ще один синонім “стратифікації”. — Ю.К.):

— соціально-класовий (робітничий клас, колгоспне селянство; працівники переважно розумової праці; місто й село; трудові колективи);

¹ Социальная дифференциация // Филос. энцикл. словарь. — 1984. — С. 636.

² Глезерман Г.Е. Классы // Там же. — С. 260 — 261.

³ Там же. — С. 261.

— соціально-етнічний (нації, народності);
— соціально-демографічний (генерації, сім’ї, чоловіки і жінки);
— соціально-територіальний (регіони різного розташування та рівня управління)¹. Створювані подібною “блочною” інтерпретацією будови суспільства методологічні та й просто логічні складнощі долаються такою собі невимушеною вказівкою на те, що всі ті блоки “не функціонують автономно... а мовби проймають один одного: наприклад, робітничий клас має не тільки властиво класові, а й етнічні, демографічні й територіальні характеристики. Аналогічну багатомірність мають всі соціальні групи”². Ці блоки можуть, простіше кажучи, диференціюватися за безліччю зовсім натуральних і зовсім довільно обраних підстав, які позначаються і як “базисні” (соціально-економічні), і як “надбудовні” (такі, що належать до політики, права, ідеології, моралі). При цьому стратифікація суспільства пов’язується з розрізненням класів, соціальних груп і верств (і, певно ж, індивідів, які їх репрезентують) за “ступенем їхньої суспільної активності, правосвідомості, розвиненості комуністичного світогляду, ціннісних орієнтацій та ін.”³.

Розв’язання питання про взаємодію у складі нашого суспільства класів, верств і груп, хоч би якими були підстави їх розрізнення (стратифікації, класифікації, диференціації, типологізації або що), донедавна без зайвих мудрувань пов’язували з оцінками їх впливу один на одного і, природно, їхньої ролі у забезпеченні соціального прогресу. Водночас указували, що “високий рівень об’єднання (?) праці робітників робить вплив на ступінь її усупільнення в інтелігенції”. А та й собі “робить свій, притім вагомий, вплив на робітничий клас. В її образі є чимало такого, що становить велику вартість для робітників... За інтелектуальною насиченістю праці, за рівнем освіти й культури робітники підносяться (!) до становища інтелігенції”⁴.

Відповідно, “з робітничим класом за соціальним становищем зближується колгоспне селянство”⁵.

Оте все і належить доводити: суспільство прямує вперед — до соціальної однорідності, цілковитої рівності, знищення “останніх решток” соціальних відмін, до комунізму...

¹ Развитие социальной структуры общества в СССР. — М., 1985. — С. 66.

² Там же.

³ Там же. — С. 30.

⁴ Там же. — С. 60.

⁵ Там же. — С. 58.

Це є непростим — досліджувати взаємодію соціальних суб'єктів, що їхній склад і мотиваційні підстави їхньої активності не визначено з належною конкретністю. Виставлення мети такої взаємодії як побудови комуністичного суспільства сьогодні вже не може бути підставою на ототожнення цієї взаємодії зі співробітництвом і взаємодопомогою зазначених об'єктів. Протистояння народних фронтів та інтеррухів у різних районах країни, кровопролитні міжнаціональні зіткнення, блокування залізниць, танки на вулицях міст, зростання злочинності, депортації, ремісія політичного вандалізму, зверненого тепер уже на пам'ятники комуністичної епохи, — все це надає соціальній взаємодії статусу боротьби, називати яку класовою навряд чи хтось зважиться.

А справжня проблема полягає в тім, аби віднайти адекватну відповідь на питання, як же зрештою побудоване наше суспільство, що в його будові є таке, що робить неминучими соціальні конфлікти, які раз у раз обертаються трагедіями. Як це пов'язано з його стратифікацією загалом, а не тільки, як нам пропонували думати, з поділом суспільства на класи, стани, каста або що?

І тут уже ніяк не обійдешся без знання того, з яких "елементів" складається наше суспільство, яка є його справжня, а не міфологізована структура.

Це одне є безперечне: користуватися стратифікаційною моделлю "тричленної" організації суспільства, що виставляє його як "союз" робітничого класу, селянства й інтелігенції, — значить дивитися на себе в заздалегідь криве та й до того ж почорніле від часу дзеркало. При цьому ми приречені зазнавати невдачі за невдачею навіть у спробах косметичних перетворень того, що в тім дзеркалі відбивається, повсякчас дивуючись з безглуздості результатів отих перетворень. Діяти, не маючи уявлення про можливі наслідки своєї спотворено відбитої в цьому дзеркалі активності, так само безглуздо.

Як же зрештою прозивається отой Храм, пошуки дороги до якого день у день стають чимраз драматичніші? В якому складі, а радше яким, наше суспільство, хоч би як ми його називали, вступило спочатку в перебудову, а тепер, будемо сподіватися, в епоху вже справді революційних перетворень? Яка, коли держатись традиції, їхня "соціальна база"?

Головна вада соціологічного моделювання будови нашого суспільства — нехтування факту поліформізму його організації, що його й призначена показати стратифікація як пізнавальна процедура. Вона дає змогу створити собі уявлення про суспільство

в багатьох сферах.

Передовсім, питома риса суспільства — розмаїття наявних у ньому відносин власності й влади, зумовленість взаємодії людей у площині економічній їхнім місцем як суб'єктів відносин, з одного боку, індивідуальної (особистої, приватної) власності і, з іншого, — їхнім же місцем суб'єктів відносин власності корпоративної (групової, державної). І в площині політичній — місцем членів суспільства як суб'єктів розпорядчої діяльності (керівництва, контролю) і діяльності виконавської (управління, організації).

Далі, ще розмаїтіші — функціональні характеристики конкретних індивідів, їхнього місця в еволюціонуючій системі поділу праці, тобто професійних статусів учасників суспільного виробництва, статі, віку, місця проживання, національної належності, стану здоров'я та ін.

Врешті, явним є і розмаїття особливостей духовної організації індивідів, їхнього морального стану, ціннісних орієнтацій або, якщо мати на оці властиво соціологічний бік справи (на відміну од етичного й аксіологічного), наших панівних уявлень про достойність власної особистості та особистостей інших.

Кажучи загалом, будь-яке суспільство існує в трьох (а не в одній, як звикли гадати) "іпостасях": економіко-політичній (або, як частіше говорять, — соціальній: класовій, становій, кастовій, клановій та ін.), функціональній (субсоціальній) і духовній, або метасоціальній.

Оте, що досі не освоєний методологічно факт поліморфізму організації будь-якого суспільства, немає розуміння його структури в системі декількох координат — соціальної, субсоціальної та метасоціальної, а також не освоєний факт "полісоціальності" кожного індивіда, факт тотальності, універсальності відносин, що пов'язують людей між собою і з природою, неминуче обмежує евристичні можливості соціологічного опису й аналізу цих відносин. Оце ж саме спричинює односторонність вияснення не тільки справжніх підстав активності учасників соціальної взаємодії, але й самого характеру відносин, які опосередковують їх, поменшує й змогу дати адекватну оцінку тих типів суспільств, що їх характеризують оті відносини.

Абсолютизація "класового підходу автоматично редукує уявлення про справжню будову суспільства до його ідентифікації або з "капіталізмом", або з "соціалізмом" (а фактично — з неофеодалізмом).

Гадаю, така абсолютизація міцно блокувала можливість теоретично досягнути той очевидний факт, що різні суспільства

можуть різнитися (і різняться) одне з одним не тільки своїми економіко-політичними, але й соціально-культурними і духовними підвалинами. В першому випадку їх можна ідентифікувати на субсоціальному рівні за допомогою такого термінологічного новотвору, як “компетенціалізм”, що означає тип суспільства, який характеризує функціональна наготовленість його членів до справді ефективної участі в праці, відтворенні генерацій і здійсненні влади. Або ж за допомогою іншого, альтернативного компетенціалізму, терміна, який у нашій лексичі передається як “бовванізм”, а в латинській — як “ігнарусизм”, від *ignarus* — неук. У другому випадку, на рівні метасоціальному, коли йдеться про стратифікацію за духовною підставою — за допомогою таких, теж альтернативно протиставлених один одному неологізмів, як “консенсуалізм” і “дисенціалізм” (од латинських: *consensio* — однастайність і *dissensio* — незгода, розбіжність).

Як поглянути зблизька, атрибуція суспільних організмів за допомогою таких понять, як “компетенціалізм” — “ігнарусизм”, виявляється такою ж самою ненадійною, на таку ж саму міру відкритою для фальсифікації, як і атрибуція з використанням назв суспільно-економічних формацій. Справа тут полягає не тільки й не так у методологічній неспроможності, однобічності поділу суспільств на капіталістичні й соціалістичні або ж на “культурні” й “некультурні”, а членів цих суспільств — на класи або функціональні групи, — такі поділи є щонайнебезпечніші, коли їх використовують на концептуалізацію політичної боротьби, як засіб зловмисної міфологізації суспільних відносин, яка слугує ідеологічному виправданню націоналізму, шовінізму, релігійного фанатизму, расової сегрегації, різномірних дискримінаційних заходів та “очисних акцій” у широкому діапазоні — від “полювання на відьом” до депортацій, від “регулювання соціального складу студентів” до геноциду. Це зрештою веде до виправдання тоталітаризму як засобу Консервації розокремлюючих суспільство стратифікаційних бар’єрів, як практики обмеження прерогатив індивіда і як логіки заперечення сутнісних сил людини.

Людський вимір запроваджується в практику стратифікації суспільства, в опис і аналіз його будови, бо є очевидним зв’язок між статусними характеристиками людей, їхнім економічним становищем і відношенням до влади; між їхнім ставленням до природи й їхньою духовною організацією, станом їхньої моральної свідомості й рівнем розвитку морального чуття. Цей вимір пов’язаний з людською здатністю (коли мати на оці

соціологічне визначення духовності як детермінуючої підстави діяльності, поведінки, вчинків людей) до рефлексивного — чуттєвого й раціонального — відображення суперечностей свого існування.

То є суперечності, що випливають із факту існування людей водночас як природних індивідів, з одного боку, й індивідів суспільних — з іншого; з факту визнання людьми природної неминучості смерті й водночас заперечення її як гвалтівного регулятора їхніх взаємозв’язків, їхнього існування як соціальних суб’єктів¹.

То є суперечності поміж фактичним, справжнім життєвим місцем людей (які живуть “у времени в плену”) і їхньою вільною від хоч би яких історичних обмежень (“позачасовою”) сутністю, космічним призначенням або, коли хочете, їхньою богообраністю.

То є суперечність поміж становищем тих же самих людей як суб’єктів, піклувальників за загальнолюдські інтереси — подвижників, “солдатів милосердя”, “соціальних робітників” — і їхнім же становищем як суб’єктів найрізномірніших корпоративних інтересів, представників конкретних соціальних спільнот: законслухняних громадян, державних службовців, членів різних “колективів”, “команд”, партій, мафіозних структур, розбійних компаній, молодіжних тусовок абощо.

То є суперечність поміж місцем людей як суб’єктів економічної діяльності (учасників роблення власного життя через працю й чужого — через народження: працівників, членів подружжя, батьків, дітей) і їхнім же місцем як суб’єктів власної діяльності в усіх мислимим її формах — як керівників і виконавців, начальників і підлеглих, голів сімейств і “рядових” членів їх, представників “верхів”, “низів” та ін.

То є суперечність поміж їхнім місцем як споживачів природних ресурсів та їхнім же місцем як людей, відповідальних за збереження й відтворення останніх, за свій і наступних поколінь економічний та екологічний добробут.

То є суперечність, зрештою, яка полягає в необхідності діяти, дбаючи за утвердження своєї власної — особистої й людської —

¹ Інстинктами й емоціями, писав Артур Кестлер, людина гаряче заперечує “абстрактну, але безжальну ідею неіснування свого “Я”. Це одночасне визнання смерті й небажання її відбиває величезний надри в розірваному мозкові людини — надри, що він насичує повітря привидами, відьмами, демонами й іншими — невидимими тварями, в гіршому разі непізнаними, а здебільша недоброзичливими. Їх що б то не було треба вмилювати людськими жертвоприношеннями: священними війнами, спаленням еретиків на вогнищах, бичуваннями й самобичуваннями” (Кестлер А. Человек — ошибка эволюции? // Лит. газета. — 1970. — № 20).

і водночас своєї ж корпоративної (групової) гідності; за реалізацію принципу свободи волі й водночас за додержання різнорідних нормативних вимог; “берегти честь” (наприклад “змолоду”) і діяти “по совісті”.

Вихід з методологічного глухого кута, де опинилася стратифікація суспільства як засіб опису й аналізу його будови, я вбачаю передовсім у тому, щоб кинути спроби його моделювання як ієрархічно організованої й гравіметрично орієнтованої системи; як певної сукупності спільнот, репрезентованих емпіричними індивідами і відкритих для безпосереднього спостереження й статистичного оцінювання. Вони можуть називатися класами, групами, верствами або ж трудовими колективами, етносами або ж етосами, співтовариствами мудреців або ж мешканцями “країни дурнів”. Натомість потрібна конструктивна робота, пов’язана з тим, аби виявити, що ж становить сутність нашого, як утім, і будь-якого іншого суспільства, що в ньому є істотним з погляду можливостей і перспектив нашого індивідуального й колективного розвою, актуалізації наших сутнісних сил, реалізації нами — всіма вкупі й кожним зосібна — нашого людського й космічного потенціалу, “божественного призначення”.

Що ж є істотним для успішного розв’язання завдання стратифікаційного оцінювання будови будь-якого суспільства? Цілком очевидно: шукаючи те істотне, ми не маємо права спинятися на самих лише формальних визначеннях елементів структури цього об’єкта. Ідучи за Гегелем, ми мусимо визнати, що істотні ознаки не можуть бути тільки “значками для розпізнання”. Треба пам’ятати, що “всезагальність полягає в тім, що ми мислимо певну різноманітність під кутом зору однієї й тієї ж самої, в усіх випадках самототожної ознаки”¹. У нашому випадку — ознаки соціальності, взаємодії людей як їхнього співробітництва і конкуренції, взаємовизнання і взаємозаперечення індивідами та репрезентованими ними спільнотами як суб’єктами економічних і політичних відносин, які злучають їх у певну єдність — суспільство.

Реальне генетичне тлумачення стратифікації суспільства, фіксація в рамках відповідних дослідницьких процедур єдності й багатоманіття елементів, які репрезентують його структуру, є можлива тільки за певного рівня нагромадження того багатоманіття. У зв’язку з цим актуальною є переорієнтація ме-

¹ Мареев С.Н. Диалектика логического и исторического и конкретный историзм К.Маркса. — М., 1984. — С. 24.

тодології стратифікації суспільства на те, аби подолати обмеження формально-логічного штибу, які пов’язують практику соціологічного вивчення структури суспільства з жорстким диз’юнктивним розмежуванням її елементів, а також на використання евристичних можливостей, що їх забезпечує застосування у вивченні зв’язків цих елементів логіки сходження від абстрактного до конкретного через роздвоєння єдиного, логіку заперечення заперечення, співвіднесення загального, особливого й одиничного та ін. Або, в безпосередньо вжитковій площині, йдеться про те, аби використати уявлення про стратифікаційну модель суспільства у вигляді п-мірної матриці, перша з координат якої виражає статистичний розподіл членів суспільства між його класами, станами, кастами, жюсами (в Казахстані) та ін., за їхнім місцем в актуальній та історично еволюціонуючій системі економічних і політичних відносин (у системі відносин власності й влади).

Наступна координата показує розподіл тих же самих людей за їхнім місцем у наявній і відповідно еволюціонуючій системі поділу праці, за їхнім локалізованим у часі й просторі місцем у тому утворенні, що було названо вище субсоціальною структурою суспільства. Це є показ людей у новому, іншому, тепер уже не економіко-політичному, а функціональному, соціокультурному вимірі, який, природно, міцно пов’язаний координаційним зв’язком з виміром класовим та ін. — економіко-політичним¹.

І зрештою останньою, третьою за ліком, але, на мій погляд, найважливішою в нинішніх умовах координатою є розподіл людей за результати їхньої ідентифікації як елементів метасоціальної структури суспільства, в якій його будова постає вже в безпосередньо людському, духовному, моральному вимірі. Тут економіко-політичні й функціональні характеристики суспільства загалом, його складових-спільнот і конкретних індивідів виступають у “знятому” (або “оберненому”) вигляді — у вигляді їхнього духовного простору, створюваного людьми і ними ж змінюваного на всіх рівнях суспільної організації — від індивідуального до загальнолюдського, який емпірично виявляє себе як практика реалізації людьми в їхній діяльності, поведінці, вчинках парадигм консенсуалізму й дисенсїалізму.

¹ Саме стратифікація суспільства за функціональною підставою робить нашу матрицю п-мірною, такою, що показує соціум як об’єднання в одному разі чоловіків і жінок, в іншому — представників різних професій, в третьому — міських і сільських мешканців, у четвертому — дітей і дорослих, у п’ятому — людей освічених і не дуже, фіксує його поділ на школярів і студентів, хворих на різні недуги і здорових, одружених і не одружених, атеїстів і віруючих, на представників різних націй, партій, мафіозних структур та ін.

Такі парадигми живлять орієнтацію соціальних суб'єктів у першому разі (коли йдеться про консенсуалізм) на співробітництво, й, отож, на зниження рівня і побільшення проникності отих, що розокремлюють їх, стратифікаційних — класових, станових, кастових, кланових, функціональних та інших — бар'єрів, відповідно, на гармонізацію їхніх відносин з природою. В другому (коли йдеться про дисенсiалізм) — орієнтацію на зміцнення цих бар'єрів, підвищення рівня й обмеження їхньої проникності, на соціальну конфронтацію й екологічний "безкрай".

Людський вимір соціальної стратифікації (на відміну од класового й функціонального) не є пов'язаний з ідентифікацією членів суспільства за їхньою належністю до супротивних або пов'язаних співробітництвом груп. Він виключає можливість подання структури суспільства як статистичної сукупності таких індивідів і зобов'язує звертатися до аналізу їхньої "соціальної якості", змісту їхньої діяльності, поведінки, вчинків, зв'язку отого всього з консенсуалізацією або, навпаки, з дисенсiалізацією соціального процесу, з поступальним розвитком суспільства або з його розпадом, деградацією, з рухом до цивілізованості або до варварства.

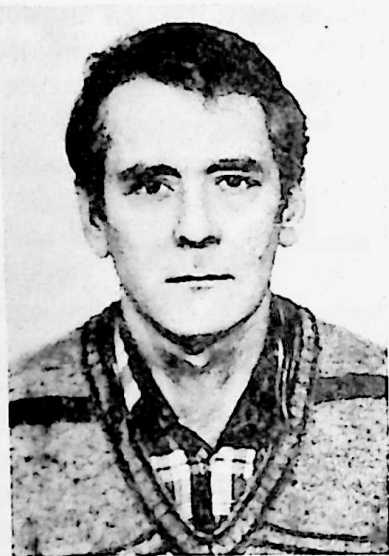
Врешті-решт уявлення про соціальну стратифікацію в людському вимірі виявляється тією методологічною новацією, яка ґрунтується на принципі доповняльності й уможливорює конкретніший суд про будову будь-якого суспільства як об'єкта, що його топика визначена його розташуванням не тільки в економіко-політичному (соціально-класовому, становому та ін.) і функціональному (соціально-культурному, або субстанційному) просторі, а й в людському, духовному, метасоціальному. В практичній площині це дозволяє не пов'язувати еволюцію суспільства (зокрема нашого) з перспективами подальшого руху дорогою "соціалістичного вибору", "реставрації капіталізму" або вдосконалення неофеодалізму. А так само й з реалізацією маніловських проектів перебудови його функціональної (субсоціальної) структури на ґрунті використання "досягнень науково-технічної революції", яка, — це стає чимраз очевиднішим, — є невіддільна од революції у відносинах власності й влади. Такий підхід примушує зосередитись на визначенні й реалізації засобів — удамося до цього слова — консенсуалізації відносин, які злучають людей, і перетворенні їх на відносини конструктивної взаємодії, співробітництва.

Людський вимір соціальної стратифікації сприяє тому, аби переорієнтувати систему виховання, знівечену класовим і

функціональним "підходами", актуалізувати нашу — всіх укупі й кожного зосібно — здатність відчувати, усвідомлювати й розв'язувати суперечності свого існування гідним представників роду Homo sapiens способом, випрацьовувати в ім'я цієї мети адекватні уявлення про наш особистий і загальний (домежно — загальнолюдський) набуток, про необхідність його збереження і примноження, уявлення про нашу гідність — власну й корпоративну, особисту й групову, соціетальну й людську.

Переклад з російської
Л.Г.МАЛИШЕВСЬКОЇ

В.А.Матусевич

МАТУСЕВИЧ Володимир Антонович — кандидат філософських наук, заступник керівника групи соціологічних досліджень Секретаріату Верховної Ради України. Галузь наукових інтересів — соціологія особистості, соціологія громадської думки. Співавтор монографій "Проблеми профориєнтації та профотбора" (К., 1974), "Социальная микросреда и выбор профессии" (К., 1982), "Профессиональное самоопределение и трудовой путь молодежи" (К., 1987). Постійний автор нашого журналу.

Соціальні орієнтації особистості: досвід типології

Ціннісні орієнтації, що складають найвищий рівень диспозиційної структури особистості, інтерпретуються соціологами як орієнтації на цілі життєдіяльності та засоби їх досягнення¹. За цією ознакою стає можливим виділити орієнтації, об'єктом яких виступає сама людина, її соціально значущі якості або способи їх поновлення і розвитку. Не менш важливою особливістю цих орієнтацій є й те, що вони реалізуються у соціальній сфері. Все це й дає підстави визначити їх як соціальні орієнтації.

Визначаючи активність особистості у відтворенні і розвитку своїх соціальних якостей, що забезпечують можливість функціонування людини як головної продуктивної сили суспільства, суб'єкта суспільних відносин, культури і духовного життя, соціальні орієнтації

¹ Див.: Саморегуляція і прогнозування соціального поведіння людини. — Л., 1979. — С.23; Хмелько В.Е. Социальная направленность личности. — К., 1988. — С.50.

тим самим надають завданню їх формування статусу актуальної суспільної проблеми, що зумовлює поглиблений інтерес до їх структури і типів, до з'ясування особливостей їх становлення і функціонування, взаємозв'язку з іншими видами орієнтацій. Досвід такого дослідження й подано у цій статті.

Перше ніж підійти до викладу одержаних результатів, розглянемо ключові вихідні емпіричної інтерпретації предмета дослідження, його науково-методичну базу.

Як показав попередній аналіз¹, уточненню змісту соціальних орієнтацій, з'ясуванню меж і структури створюваної ними множини найбільшою мірою сприяє потенціал особистості, який містить сукупність знань, умінь, навичок, що реалізуються у взаємодії з доокіллям. Диференціація цієї сукупності за характером забезпечуваних взаємодій у свою чергу дозволяє подати потенціал особистості як сукупність елементів психофізіологічної, професійно-трудової, громадсько-політичної, сімейно-побутової, культурної і творчої потенцій. Будучи вираженими у відповідних людських якостях, вищезгадані потенції дають таку структурну модель особистості:

стан здоров'я, рівень фізичного і психічного розвитку, працездатність;

знання, вміння, навички, що характеризують особистість як суб'єкта професійно-трудової, громадсько-політичної і сімейно-побутової діяльності;

культура особистості: різнобічність знань, ерудиція, кругозір, навички професійної і непрофесійної творчості.

Зазначені якості особистості як мети діяльності, а також способи відновлення і розвитку цих якостей як засобу досягнення цілей і склали предметне поле дослідження соціальних орієнтацій, а тим самим і "будівельний матеріал" для їх типології.

За метод групування багатовимірних спостережень респондентів з властивими їм наборами соціальних орієнтацій правила емпірична або "природна" типологія. Засобом її конкретної реалізації було обрано один із варіантів багатовимірної класифікації — кластерний аналіз², бо він, дозволяючи провести класифікацію одночасно за великою

¹ Матеріали цього аналізу, які репрезентують методологічний розділ програми соціологічного дослідження соціальних орієнтацій, наведені у статті: Матусевич В.А. Орієнтації особистості на класне відношення і розвиток як предмет дослідження // Філософська і соціологічна думка. — 1990. — № 5. — С.76 — 84.

² Про специфіку кластерного аналізу див.: Кластерний аналіз // Словарь прикладной социологии. — Минск, 1984. — С.52 — 54; Айвазян С.А., Бежаева З.И., Старобров О.В. Классификация многомерных наблюдений. — М., 1974.

кількістю ознак, забезпечує диференціацію множини на однорідні кластери (групи), в результаті чого відмінності між об'єктами одного кластеру виявляються значно меншими, ніж між об'єктами різних кластерів.

Багатовимірна класифікація респондентів здійснювалась у просторі 36 ознак — орієнтацій, що охоплюють основні аспекти спрямованості особистості на відновлення і розвиток своїх соціально значущих потенцій. В результаті 1206 респондентів, які потрапили до вибірки, розподілились по шести групах з властивими їм типами соціальних орієнтацій. Перш ніж почати опис цих типів, розглянемо їх статусні і демографічні характеристики.

Таблиця 1

Типи соціальних орієнтацій і соціально-демографічні характеристики молоді, %

Тип орієнтацій	Соціальний статус				Стать		Вік			Одружені
	учні ПТУ	студенти	робітники	спеціалісти	чол.	жін.	до 20 років	21 — 25 років	26 — 30 років	
I / = 248/	41,2	20,3	23,7	14,2	63,4	36,6	56,5	22,0	21,5	18,2
II / = 236/	30,8	19,2	24,3	26,7	79,7	20,3	39,1	32,3	28,6	39,8
III / = 207/	39,6	13,6	33,8	13,0	37,1	62,9	55,3	31,6	13,1	26,2
IV / = 170/	27,6	38,8	14,8	18,8	80,0	20,0	38,8	44,7	16,5	31,5
V / = 131/	17,0	27,0	22,5	33,5	27,1	72,9	44,1	37,8	18,1	34,1
VI / = 214/	13,5	16,0	33,6	36,9	15,4	84,6	37,9	33,7	28,4	29,5
Усього: 1206	29,3	22,5	24,4	23,8	52,0	48,0	45,8	33,5	20,7	29,2

Примітка: відмінності між типами за соціальним статусом, статтю, сімейним станом респондентів, що їх складають, значущі на рівні 0,1 % ($p=0,1$).

* Сума відповідей менше 100, оскільки частина респондентів не відповіла на дане запитання.

Як бачимо, типи репрезентовані досить наповненими групами респондентів, що забезпечує припустимий рівень помилки репрезентативності і правомірність їх зіставлення за всім набором ознак¹.

Однією з особливостей першого типу є переважання у його складі

¹ Для одержаних у результаті кластеризації груп помилка репрезентативності з імовірністю 0,954 не буде перевищувати 6 — 8 % (див.: Нозль Е. Массовые опросы. Введение в демокопию. — М., 1978. — С.136).

учнів ПТУ чоловічої статі віком менше 20 років. Вони і визначають його соціально-демографічний портрет. Інші категорії молоді хоча і входять до цього типу, але їх частка менше, ніж у середньому по вибірці. Звідси і найменший процент одружених. Характерною є більша частка учнів (61,5%), багатьом з яких ще належить пройти дійсну службу в армії.

Найзбалансованішим за соціальною структурою є другий тип. Репрезентація всіх категорій респондентів майже відповідає їх часткам у вибірці. Кожен третій тут — учень ПТУ, кожен четвертий — молодий робітник або спеціаліст, кожен п'ятий — студент. Співвідношення учнів і працюючих 1:1. За демографічними характеристиками цей тип можна назвати "чоловічим", оскільки чотири п'ятих його складу — чоловіки, і "дорослим" — 60,9% респондентів — понад 20 років, а половині з них — понад 25. Тут і найвищий процент одружених (38,9%).

Третій тип, будучи контрарним першому за статтю — на дві третини складається з жінок, досить близький йому за іншими характеристиками. У них практично співпадають кількість осіб віком менше 20 років, а також співвідношення учнів ПТУ і спеціалістів. Водночас третій і перший типи "наймолодші" за віковою структурою, що, звичайно, підвищує частку працюючих до 47% (42% в першому). Сімейних у третьому типі хоча й менше, ніж в інших, проте більше, ніж у першому (26,2% проти 18,2%). Зазначені особливості, а також переважання в його складі учнів ПТУ і молодих робітників (73,4%) — студенти і спеціалісти загалом складають лише 26,6%, — є визначальними для третього типу.

Четвертий тип цікавий поєднанням, з першого погляду, суперечливих характеристик. З одного боку, за віковою структурою і сімейним станом він належить до "дорослого" типу, бо у ньому 61,2% осіб старші 20 років і 31,5% одружених. З іншого боку, тут найвищий процент учнів (66,4%), у тому числі 38,8% студентів, частка яких вище, ніж в інших типах, у 1,5 — 3 рази. Проте, якщо врахувати, що 80% представників четвертого типу — чоловіки, причому кожен другий з них віком 21 — 25 років, то суть даного типу стає зрозумілою: його ядро складають молоді люди, які відслужили дійсну службу в армії і повернулись для продовження навчання в ПТУ і вузах.

Добре виражені соціально-демографічні особливості п'ятого типу. Тут переважають жінки віком 18 — 20, 23 — 25 років з вищою і незакінченою вищою освітою. Представництво робітників і учнів ПТУ не досягає й 40%, що значно нижче, ніж в інших типах. Процент сімейних

один із найвищих у вибірці, хоча за часткою осіб старше 20 років ця група посідає 4-те місце.

Шостий тип за низкою своїх характеристик є антиподом четвертого. В його складі 84,6% жінок, натомість як у четвертому — 80% чоловіків. У шостому найвища частка працюючих (70,5%), а в четвертому — учнів (68,4%). Іншими словами, якщо соціально-демографічною домінантою четвертого типу є чоловіки, які навчаються, то шостого — жінки, які працюють. За цією характеристикою ближче всього до шостого п'ятий тип, що в ньому, як і у шостому, майже такий самий високий процент спеціалістів. Різниця між ними в тому, що найбільш наповненою статусною групою в шостому типі є робітники, а в п'ятому — студенти.

Суттєвим доповненням до наведених вище характеристик типів можуть служити дані про соціальне походження і соціально-поселенський статус опитаних.

Так, більшість представників третього типу (71%) походять із робітничих сімей і тільки 19,7% із сімей спеціалістів. Значно вирізняється третій тип і за ознакою "місце народження". 43% респондентів народились у сільській місцевості і, таким чином, є жителями міста в першому поколінні.

Найбільш близький до третього четвертий тип. Частка сільських мігрантів наближається до 42%, але вихідців із робітничих сімей 52,2%, тобто майже на 20% менше.

Найурбанізованішим є п'ятий тип. Частка нащадних жителів міста сягає 80%, в тому числі осіб, які народились у Києві, — 56,6%. Більше, ніж в інших групах, тут і вихідців із сімей спеціалістів — 56,6%.

Другий і шостий типи схожі за ступенем урбанізованості їх представників. Частка сільських мігрантів у них становить відповідно 27,5% і 25,8%. Не набагато менше в них і народжених у сім'ях спеціалістів — 47,6% і 47,9%.

Перший тип за своїми параметрами займає проміжне місце. Частка вихідців із робітничих сімей (53,9%) у ньому менше, ніж у третьому, але більше, ніж у п'ятому типі. За ступенем урбанізованості (31,9% народжених у сільській місцевості) він поступається п'ятому і шостому типам, але переважає над третім і четвертим¹.

¹ Відмінності між типами за ступенем урбанізованості та соціальним походженням респондентів, що їх складають, значущі на рівні 0,1%.

Характеристики типів, які ми розглянули, відбилися на їх соціальних орієнтаціях.

Так, четвертий тип, який, як уже було зазначено, на три чверті складається із учнів, тобто молодих людей, чия життєдіяльність зумовлена завданням їх професійного і соціального становлення, по праву можна назвати різнобічно активним. У рамках освоєння професійно-виробничих ролей це виявляється в орієнтаціях на найвищі рівні кваліфікації (вуз, аспірантура). Даний тип займає тут перше місце. Він же перший за кількістю тих, хто регулярно вивчає спеціальну літературу (53,5%). У ставленні до відновлення і розвитку свого громадсько-політичного потенціалу активність представників четвертого типу дещо знижується (4-те місце — 29,5%), третє місце посідає по читанню громадсько-політичної літератури (45,8%). Четвертий тип за орієнтаціями на соціокультурний розвиток особистості поступається лише п'ятому і шостому типам у читанні художньої літератури і відвіданні театрів. Певна недооцінка значущості свого емоційного та естетичного розвитку простежується і стосовно різних видів художньої творчості (3 — 4-те місця). Досить активні вони і в засвоєнні сімейно-побутових ролей, що, втім, легко можна пояснити, оскільки 60% із них старші 20 років, а третина одружені. Надають перевагу активному проведенню вільного часу, відпустки або вакацій — у будзагоні, туристичному поході або займаються господарчими справами. Стосовно орієнтацій на матеріальні умови і передумови життєдіяльності, то у випадках, коли йдеться про зарібок, дачу, автомобіль, — їх рівень вищий, ніж у представників інших типів.

Виняток становить другий тип, для якого цей вид орієнтацій є конститууючою ознакою. Із 11 емпірично фіксованих орієнтацій даного виду в семи випадках домінують представники другого типу, а в чотирьох їх частка залишається вище середньої. Іншим структуроутворюючим чинником виступають орієнтації на розвиток виробничо-трудового потенціалу. 64,3% респондентів, які входять до складу даного типу, вважають вищу освіту для себе достатньою, а 7,7% хотіли б навчатися в аспірантурі. Високою є їхня позиція в орієнтації на інші форми підвищення кваліфікації, а також на заняття раціоналізаторством та винахідництвом. На тлі цієї активності особливо помітна індиферентність до відновлення і розвитку інших сторін потенціалу особистості: не вище четвертого-п'ятого місця.

Як приклад однобічності соціальних орієнтацій, вже за іншою спря-

мованістю, може правити шостий тип. Переважно “жіночий”, “працюючий”, “урбанізований”, він вирізняється серед інших типів громадсько-політичною активністю. 40% респондентів займають вибірні посади в громадських організаціях за місцем роботи або навчання, 50% регулярно читають політичну літературу. Меншою мірою його представники активні в засвоєнні сімейно-побутових ролей, окремих, що не потребують ініціативи та діяльної участі, формах індивідуального і публічно-видовищного вжитку культури і рекреації. У той же час частка їх орієнтацій на розвиток трудового потенціалу, творчих здібностей суттєво поступається не тільки розглянутим вище, але й аналогічним орієнтаціям інших типів.

Більш збалансовану структуру соціальних орієнтацій має п'ятий тип. Подібний до шостого за соціально-демографічними показниками, він має низку схожих з ним позицій в структурі орієнтацій: порівняно високий рівень активності в засвоєнні громадсько-політичних і сімейно-побутових ролей, у культурному розвитку особистості та її рекреації поєднується з відносно нерозвиненою системою настанов на заняття фізичною культурою і спортом. Разом із тим п'ятий тип має й свою специфіку. За часткою орієнтованих на вищі форми кваліфікації, заняття художньою творчістю, використання предметів багатострокового вжитку він посідає друге місце, а в ряді випадків (упорядковане житло, одяг із шкіри та хутра) — перше. Загалом, поцінуючи структуру соціальних орієнтацій п'ятого типу, його можна назвати помірно розвиненим з деяким наголосом на розвиток свого громадсько-політичного і соціокультурного потенціалу, а також матеріальних умов життєдіяльності.

Перший тип тяжіє до другого і четвертого. Причому, якщо в орієнтаціях на освоєння професійно-виробничих, громадсько-політичних ролей, розвиток творчих здібностей він ближчий до другого типу, то за спрямуванням на заробітну плату, предмети багатострокового вжитку він більше помірний і наближається до четвертого. На інші види орієнтацій, судячи з усього, впливають його соціально-демографічні особливості. Найнижча за вибіркою частка одружених (18,2%), напевно, зумовила й відповідний рівень активності в сімейно-побутовій сфері, і, навпаки, найвищий процент тих, кому менше 20 років, зумовив найвищу активність у царині культури, заняттях фізичною культурою і спортом. Ураховуючи ці характеристики, перший тип можна інтерпретувати як такий, що розвивається, трансформується з часом у другий та четвертий типи.

Помітно відрізняється від інших третій тип. Властива йому нерозвиненість соціальних орієнтацій виявляється в усіх найважливіших аспектах формування особистості, але особливо контрастно стосовно відтворення і розвитку її професійно-трудоного і політичного потенціалів (у 1,5 — 2 рази нижче середнього), розвитку і психофізіологічного відтворення особистості і лише деякою мірою вирівнюється стосовно сімейно-побутової діяльності. Невибagliвість вирізняє й орієнтації представників даного типу на матеріальні умови життєдіяльності, що дає підстави назвати третій тип різнобічно пасивним¹.

Як бачимо, виокремлені типи досить чітко відображають відмінності в структурі соціальних орієнтацій респондентів і добре узгоджуються з їхніми демографічними і статусними характеристиками. Все це може служити достатньою підставою для використання одержаної типології при вивченні зв'язку соціальних орієнтацій з іншими видами диспозицій, зокрема для з'ясування їх ролі у формуванні ставлення молоді до актуальних проблем економічного, політичного і соціального розвитку суспільства². Емпіричними референтами цих проблем послужили 18 тем, які широко обговорюються на сторінках преси, у передачах радіо і телебачення і, звичайно, відповідають найбільш важливим аспектам реформи різних сфер суспільства. Після селекції сім тем було виключено із аналізу, оскільки відмінності у ставленні до них з боку респондентів виявилися статистично незначущими, а ті, що залишились, розподілилися за трьома напрямками суспільних перетворень таким чином.

Економічна реформа: перехід до нових методів господарювання; вибірність керівників підприємств, трудових колективів; виникнення нових форм власності і трудової діяльності.

Реформа політичної системи: розширення прав і свобод людини, вдосконалення законодавства; боротьба з бюрократизмом, формалізмом, адмініструванням.

Соціальні перетворення і процеси: питання соціальної справедливості; розвиток національних відносин; боротьба з пияцтвом і алкоголізмом; боротьба з наркоманією.

Як інтегруючий показник розглядався інтерес не до окремих проблем і явищ, а до перебігу реформ загалом.

¹ Відмінності між соціальними орієнтаціями шести типів значущі в межах 5%-ного рівня.

² Ставлення до цієї або іншої проблеми чи процесу визначалось за ступенем інтересу, виявленого до них з боку респондентів.

Таблиця 2

Інтерес до суспільних перетворень і типологічні особливості
соціальних орієнтацій молоді, % *

Перетворення, що викликають підвищений інтерес	Типи соціальних орієнтацій						Рівні значу- щості від- мінностей
	I	II	III	IV	V	VI	
Економічні							
Перехід на нові методи господарювання	51,6	52,1	39,4	63,5	51,2	47,2	0,01 %
Вибірність керівників, трудоу колективів	46,0	38,3	36,9	52,4	40,3	42,5	5 %
Індивідуальні і кооперативні фор- ми трудової діяльності	39,3	46,6	30,1	48,4	36,4	28,0	1 %
Політичні							
Розширення прав і свобод, удоско- налення законодавства	61,3	61,9	55,6	67,1	58,9	65,1	5 %
Боротьба з бюрократизмом, фор- малізмом, адмініструванням	61,7	70,8	50,5	71,8	69,0	70,3	0,1 %
Соціальні							
Питання соціальної справедливості	51,6	55,9	46,4	65,9	62,0	52,3	1 %
Розвиток національних відносин	30,0	24,6	26,6	39,9	32,0	29,0	1 %
Боротьба з пияцтвом і алкоголізмом	48,8	43,6	52,6	48,8	48,1	54,2	5 %
Боротьба з наркоманією	73,8	66,9	78,3	68,8	65,1	69,6	5 %

* Сума процентів перевищує 100, оскільки респондент міг відмітити більше, ніж один варіант відповіді.

У контексті ставлення молоді до економічних проблем особливо виділяється інтерес до нових методів господарювання. Загалом більше половини опитаних виявили підвищений інтерес до впровадження господарчого розрахунку і переходу на самоокупність. Напевно, це викликано тим, що ці перетворення досить зримо відображають залежність матеріального достатку працівника від результатів його праці. Разом із тим типологічні відмінності соціальних орієнтацій позначаються і тут. Найбільш чітко це виявляється при зіставленні третього і четвертого типів. Різниця між ними в частках тих, хто виявляє інтерес до нових методів господарювання, перевищує 24 % та розводить їх по полярних позиціях. Такий розподіл, а він зберігається і щодо інших проблем, перебуває у цілковитій відповідності до ставлення представників цих типів до свого соціального розвитку, в тому числі професійного.

Ближче всіх до четвертого другий і перший типи, що так само добре узгоджуються з властивими їм високими позиціями орієнтацій на розвиток трудового потенціалу особистості.

Привертає увагу ставлення до економічних перетворень представників п'ятого і шостого типів. Маючи схожу соціально-демографічну структуру, вони помітно відрізняються за структурою соціальних орієнтацій. У п'ятого типу більший інтерес до кваліфікаційного зростання, нових методів господарювання, впровадження кооперативної та індивідуальної форм трудової діяльності. Водночас наявність у складі шостого типу більшої кількості спеціалістів-керівників, напевно, зумовила й більший інтерес до проблеми виборності керівників підприємств.

Залежність інтересу від типологічних особливостей простежується у ставленні молоді до політичних проблем.

Найважливішою метою реформи політичної системи є вдосконалення законодавства як основи охорони прав людини. Не випадковий тому і підвищений інтерес до цієї реформи, який виявляють представники четвертого й шостого типів, що відрізняються найбільш розвинутою структурою орієнтацій на розвиток громадсько-політичного потенціалу особистості. Не набагато відстають від них молоді люди із першого і другого типів, що загалом відповідає рівню їх політичної активності. Ця ж тенденція прозирає і в розподілі інтересу до боротьби з бюрократизмом і адмініструванням. Такий збіг можна пояснити, якщо врахувати щільний зв'язок цієї проблеми з попередньою.

Типологічні особливості орієнтацій молоді накладаються на її ставлення до соціальних перетворень.

Розподіл інтересу до проблеми соціальної справедливості показує, що вона сприймається більшістю опитаних однобічно, як проблема вдосконалення розподілу, особливо у тих типів, для яких характерна і найбільш розвинена структура орієнтацій на матеріальні умови і передумови відтворення і розвитку особистості.

При досить низькому рівні інтересу, виявленого до національних відносин, що треба розглядати як наслідок тривалого замовчування існуючих тут проблем, важко твердити з упевненістю про його зв'язок з громадсько-політичною спрямованістю респондентів, можна лише відзначити деяку сполученість її змін з показниками інтересу до національних проблем.

Зовсім інший характер має розподіл інтересу до боротьби з пияцтвом, наркоманією, як такими, що перебувають на периферії суспільних процесів. Проблеми ці визначаються зовнішніми чинниками, наприклад, громадським резонансом на ці проблеми, підвищеною увагою до них засобів масової інформації тощо, і безпосередньо не пов'язані з соціальними орієнтаціями молоді.

На закінчення розглянемо інтерес молоді до реформ загалом. Одержаний розподіл не виявив відхилень від встановлених раніше тенденцій — за часткою тих, хто виявив підвищений інтерес, домінують представники четвертого (63,5%), першого (51,2%) і третього (49,6%) типів¹. Не виключено, що в даному випадку такий розподіл (усі три типи мають збалансовану, хоча й на різних рівнях активності, структуру соціальних орієнтацій) значною мірою зумовлений інтегративним характером об'єкта інтересу, що вимагає відповідно й різнобічного сприйняття і ставлення.

Поціновуючи одержані результати, слід визнати, що, можливо, не всі аспекти досліджуваної проблеми були розкриті досить повно й вірогідно. Проте наявні дані і проведений аналіз дають підстави для деяких висновків і узагальнень. Насамперед можна констатувати, що соціальні орієнтації, як складова диспозиційної структури особистості, мають відносну автономію і специфічний зміст. Характеризуючи ставлення індивіда до відтворення і розвитку свого потенціалу особистості, вони є підставою оціночного ставлення до тих процесів і явищ, які можуть бути засобом його розвитку або умовами його самореалізації. Оскільки останні забезпечуються не тільки в соціальній сфері, остільки й виникають передумови впливу соціальних орієнтацій на формування ставлення індивіда до інших (економічних, політичних та ін.) процесів і явищ. Цю особливість соціальних орієнтацій необхідно враховувати у дослідженнях диспозиційної структури.

Переклад з російської Л.С.Кутюріної

¹ Відмінності між типами соціальних орієнтацій за цим показником значущі на рівні 0,1%.

СУЧАСНА ЗАРУБІЖНА СОЦІОЛОГІЯ

В.В.Танчер

ТАНЧЕР Віктор Володимирович — доктор філософських наук, завідувач відділу історії зарубіжної та вітчизняної соціологічної думки Інституту соціології АН України. Спеціаліст у галузі історії соціології й сучасних соціологічних теорій. Постійний автор нашого часопису; веде рубрики "Сучасна зарубіжна соціологія" та "Майстри світової соціології".

Дж.Александр і "теоретичне будівництво" в соціології США

Останнє десятиріччя позначене поживанням аналітичних досліджень у соціологічних теоріях США. Період гострого обопільного критицизму, запеклої боротьби неспівставних концептуальних узагальнень і парадигм (60 — 70-ті роки) заступили спроби прояснити підвалини соціологічного пізнання, синтезувати продуктивні ідеї та підходи. Ця робота кваліфікується як "теоретичне будівництво", і одним з лідерів theory building є професор Каліфорнійського університету в Лос-Анжелесі Джефрі Александер¹.

Розвиток соціологічної теорії здійснюється у декілька способів. Перший орієнтований на потвердження гіпотез дослідницькою практикою й пов'язаний з узагальненнями, які формуються у процесі сходження від часткового до загального, універсального. Другий є невіддільним від історико-психологічних

¹ См.: Turner J. Can Sociology Be a Cumulative Science? // Theory Building in Sociology. — CA, 1989. — Vol. 3. — P. 8.

© В.В.Танчер, 1992

© Переклад з російської М.А.Добровольського, 1992

розвідок і полягає у концептуальній "добудові" відомих теоретичних конструкцій, прикладанні їх до нових умов та об'єктів, у використанні досягнень минулого для розв'язання проблем сучасності. Розвиток теорії шляхом нового "прочитання" (реінтерпретації) класичної спадщини забезпечує найбільший приріст знань у даній науковій галузі¹. І, нарешті, третій спосіб передбачає "чисту" теоретичну творчість, яка не стримується парадигмальними рамцями і має, як правило, досить обмежене оперття у соціальній реальності.

Наукова творчість Дж.Александера виявляє щасливе сполучення всіх згаданих способів розвитку теорії. За оцінкою відомого аналітика (й співредактора Александера по видавничій серії "Теоретичне будівництво в соціології") Джонатана Тернера, його колега демонструє яскравий приклад адекватного теоретичного конструювання².

Дж.Александр виразно заявив про себе у царині метатеоретизування (аналог поширеного у нас поняття "загальнотеоретична соціологія"), тобто аналізу фундаментальних проблем соціологічного пізнання. Він зосередив свої зусилля на визначенні стратегій, які мають передувати розглядові соціальних прогнозів, виявленні базових універсальностей соціального світу й мові їхнього опису, на уточненні цілей соціологічного дослідження. Теоретизування такого рівня включає також осмислення ролі традиційних гносеологічних антиномій (ідеалізм і матеріалізм, індукція і дедукція, каузальність і асоціативність, суб'єктивізм і об'єктивізм) у дослідженні суспільних явищ.

Звернення до цих проблем не часто зустрінеш серед американських соціологів. Александр не без підстав вважається одним із лідерів метатеоретизування. Крім того, він активний послідовник Т.Парсонса у створенні універсальної теорії соціальних систем, структури соціальної дії та аналітичного функціоналізму. "Неофункціоналізм", "Дія та її середовище: до нового синтезу" — такі назви тих праць Александера, в яких розвинуто принципи структурних досліджень, а також розглянуті головні чинники й базові одиниці структурних змін у суспільстві (політичні інститути, соціальні організації, культурні ідеали тощо)³.

Дж.Александр — яскравий представник "середньої" генерації американських соціологів, яка слідом за "класиками" виходить на авансцену соціологічної науки у США. Справляє враження широта інтересів ученого. Досить згадати підзаголовки чотирьох томів його дослідження "Теоретична логіка в соціології": "Позитивізм, пресупозиції та сучасні дискусії", "Антиномії класичної думки: Маркс і Дюркгейм", "Класична спроба синтезу. Макс Вебер", "Сучасна реконструкція класичної думки. Талкотл Парсонс" (1982 — 1983)⁴. У цих працях подано аналіз фундаментальних теоретико-методологічних проблем соціологічного пізнання.

Пропонована стаття концептуально узагальнює зусилля Дж.Александера, спрямовані на синтезування досягнень "теоретичного будівництва" останніх років.

¹ Див.: Inkeles A. The Sociological Contribution to Advances in the Social Science // The Social Science Journal. — 1983. — Vol. 20. — № 3. — P. 27 — 44.

² Див.: Turner J. The Structure of Sociological Theory. — Chicago, 1986. — P. 9.

³ Див.: Alexander J. Neofunctionalism. — Beverly Hills, CA, 1985; Alexander J. Action and Its Environments: Towards a New Synthesis. — New York, 1988.

⁴ Alexander J. Positivism, Presuppositions, and Current Controversies. — Berkeley, 1982; Alexander J. The Antinomies of Classical Thought: Marx and Durkheim. — Berkeley, 1982; Alexander J. The Classical Attempt at Synthesis: Max Weber. — Berkeley, 1983; Alexander J. The Modern Reconstruction of Classical Thought: Talcott Parsons. — Berkeley, 1983.

Дж.Александр

Нові теоретичні напрями в соціології

Нинішній етап у розвитку соціологічної теорії — переломний. Відважна генерація молодих дослідників, що колись кинула виклик функціоналізмові, досягла середнього віку. Полеміка з "функціоналістами" була повчальною й плідною, проте з часом все очевиднішою ставала її теоретична обмеженість. Соціологія потрапила в кризу, яка завершилася народженням постфункціоналізму. Тепер, коли й цей період закінчується, очевидною стає не криза, а роздоріжжя.

Представники двох принципово відмінних течій одночасно вели наступ на твердині функціоналізму, що панував у повоєнній теорії. З одного боку, позначені печаткою радикалізму школи мікротеоретизування обстоювали випадковість соціального ладу й вирішальне значення консенсусу сторін, які домовляються. З іншого боку, розвинуті школи макротеоретизування підкреслювали роль структур прищепу в детермінації колективних та індивідуальних дій. Ці течії докорінно змінили характер загальної теоретичної дискусії й підпорядкували собі дослідницьку практику на середньому рівні. Проте, незважаючи на тимчасовий тріумф, певність себе і наступальний запал згаданих теоретичних підходів почали вичерпуватись. Вони втратили життєздатність через свою односторонність; це припущення є засадничим для пропонованої праці. В усіх центрах соціології Заходу — у Великобританії та Франції, у Німеччині й Сполучених Штатах — на порядок денний висувається не полемічне теоретизування, а систематичне. Не випадково нова генерація соціологів-теоретиків дійшла висновку про те, що ані мікро-, ані макротеорія, якщо розглядати кожен окремо, не може бути визнана задовільною; дія й структура мають однакову доповнюваність.

© Дж. Александр, 1992

© Переклад з англійської П.В.Федорченка, 1992

© Переклад на українську М.А.Добровольського, 1992

Мета моєї праці — дати аналітичну реконструкцію цього зрушення у розвитку загальної теорії, а це потребує, напевне, обґрунтування самої *ідеї загальної теорії*. Надзвичайна вага теоретизування безвідносно до певних емпіричних проблем або окремих предметних галузей, на мою думку, не підлягає сумніву. Так, саме загальне теоретизування визначило й сформувало згадані мною напрями. Викристалізовані у вільних дискусіях, вони не залишилися атрибутом “чистої теорії”, а, навпаки, поширилися на всі емпіричні галузі соціології. Однак значущість і навіть істинність загальної теорії постійно піддаються сумніву. Як відбиток глибоко вкоріненої упередженості емпірицистів, скептицизм утруднює розуміння специфіки досить широких теоретичних течій та раціональне обговорення питання про напрями в соціології. Очевидно, що захист ідеї загальної теорії має передувати розв’язанню будь-якого ґрунтовного дослідницького завдання.

Цей захист я буду здійснювати у контексті роз’яснення особливої природи соціальних наук. На мій погляд, їхнє призначення не зводиться лише до прогнозу й пояснення: так само значущі й більш загальні методи дискурсу, характерні для теоретичних побудов. Цьому дискурсу властиві не стільки критерії емпіризму, скільки інші критерії; я відтворюю розвиток мікро- й макрореакцій на функціоналістську традицію й поціную їх на підставі критеріїв істинності, сформульованих мною для “пресупозиційного” рівня дискурсу. Визначивши теоретичні дії, що виникають як реакція на невдачі мікро- й макротечій, я окреслю в загальних рисах загальні принципи того, якою може бути нова синтетична модель взаємозв’язку дії та структури.

Соціологія як дискурс і пояснення

Захист ідеї загальної теорії передбачає таку констатацію: для того, щоб бути науково значущим, соціологічне доведення не потребує негайного пояснювального ефекту. Погодяться чи не погодяться з цим твердженням учені-соціологи, залежить, по-перше, від того, чи розглядають вони свою дисципліну як форму природознавства, яка перебуває у процесі становлення, і, по-друге, від того, як вони розуміють походження природничих наук. Той, хто виступає проти узагальненого доведення, не тільки вбачає в соціології одну з природничих наук, а й розглядає останні як антифілософську, емпірично-спостережну й суто пояснювальну діяльність, якій властивий пропозиційний смисл. Проте й ті, хто прагне взаконити узагальнений доказ у соціології, можуть апелювати до природознавства, посилячись на уявлення, яке імпліцитно міститься в кунівській теорії

наукових революцій, — уявлення про те, що неемпіричні й філософські припущення незрідка істотно впливають на практику природничих наук. Саме цього підходу на захист узагальненого доказу я дотримувався в своїй першій книзі “Позитивізм, пресупозиції та сучасні дискусії”¹.

Утім, аргументація, розгорнута у відповідь на претензії позитивізму, пов’язані з його вузькопояснювальною функцією, виявилася не дуже ефективною. З іншого боку, ідея узагальненого доказу сприяла витонченішому розумінню природи науки суспільствознавцями. В результаті у таборі емпірицистів почали терпиміше ставитися до загального теоретизування².

Проте, зробивши акцент на суб’єктивно-особистісних аспектах природознавства, постпозитивісти не спромоглися дати задовільне тлумачення фактові власної відносної об’єктивності й різким успіхам у поясненні явищ. Ця невдача, схоже, поставила під сумнів узагальнений доказ у соціальній науці, який вони обстоювали. Існування природничонаукової герменевтики, незаперечне, і коли вже елемент суб’єктивності не завадив нагромадженню фактичних даних, достатніх для того, щоб сформулювати закони, що мають певний пояснювальний ефект, — здається логічним застосувати емпіричні критерії і в царині соціальних наук. А проте такий висновок не виправданий. В соціально-наукових дискусіях окрім критерію успіху, пов’язаного з пояснювальним ефектом, застосовуються також інші критерії. Це стосується, зокрема, й широкого використання аргументів, які не мають безпосереднього відношення до пояснення даного предмету. Таким чином, отождествлення соціальних наук з інтерпретативними природничими науками є хибним за своєю суттю, і захист узагальненого доказу в соціальних науках не можна виводити з кунівського перевизначення природничих наук³. І ті й ті мають бути чітко диференційовані; той факт, що спільним для них є інтерпретативна епістемологія, слугує початком, а не завершенням доведення.

¹ Alexander J. Positivism, Presuppositions, and Current Controversies. — Berkeley, 1982.

² Як приклад можна навести останні праці Г.Крепса (Kreps G. Disaster and the Social Order: Definition and Taxonomy // Sociological Theory. — 1985. — 3. — P. 49 — 64; Kreps G. Classical Themes, Structural Sociology, and Disaster Research // Sociology of Disasters. — Goprizia, 1987). Поклавши за мету обґрунтувати дослідження катастроф, він змушений вдатися до загального теоретизування й ескепікувати свої припущення на рівні пресупозицій.

³ Зрозуміло, сам Т.Кун твердив би, що його перевизначення природничих наук не позбавляє їх порівняно об’єктивного й кумулятивного характеру і що соціальні науки рідко сягали аналогічних кондицій. (Див.: Kuhn T. The Structure of Scientific Revolutions. — Chicago, 1970.)

До того ж час визнати, що наукова герменевтика здатна виступати у різних видах дослідницької діяльності. Це дозволяє зрозуміти пріоритет узагальнюючого мислення в соціальних науках порівняно з природничими, а також дає можливість формалізувати й експлікувати іманентні узагальненому доведенню критерія істини. Подолати емпірицизм — не означає визнати релятивізм іраціоналістського спрямування.

Я вважаю, що можливість сприймати науку як герменевтичну діяльність не зумовлює розуміння специфіки предметної галузі тієї чи тієї конкретної дисципліни, її зарахування до емпіричних або теоретичних. Навіть відверті постпозитивісти визнали, що сучасні природничі науки здатні вилучити зі своїх об'єктів дослідження суб'єктивні "куп'я зору", що лежать у їхній основі. Чому природознавцям під силу таке вилучення, а суспільствознавцям — ні? Зовсім не тому, що перші більшою мірою обмежені раціональними нормами й методиками. Певно, розподіл наукової активності залежить від того, що саме вважають раціоналісти-практики інтелектуально проблематичним. Оскільки серед природознавців зазвичай відсутні розходження з приводу принципів, на яких ґрунтується їхній союз, у центрі уваги опиняються більш значущі для них емпіричні проблеми; це дозволяє "нормальній" (в кунівському розумінні) науці нормально розвиватися й розв'язувати свої завдання. На взаємозв'язок емпіричної специфічності науки й загальної згоди вчених вказує Ю.Хабермас: "Істинна вартість сучасної науки полягає... не у встановленні істини, а в методі досягнення добровільного й постійного консенсусу"¹.

Надемпіричні проблеми лише тоді виявляють себе, коли відсутня згода щодо засадничих припущень, що розвивають науку ("криза парадигм"). Тоді, на думку Т.Куна, звертаються до філософії й до дискусій про засадничі принципи. У період нормального розвитку науки неемпіричні характеристики приховані, й тому питання про правильність умоглядних гіпотез розв'язуються або залученням порівняно приступних чуттєвих даних, або створенням релевантних теорій. Інша картина у сфері соціальних наук, де передпосилкові припущення відіграють роль значно активнішу; "криза парадигми" (криза, породжувана незгодою дослідників щодо корінних питань теорії) є їхнім нормальним станом².

¹ Habermas J. Knowledge and Human Interests. — Boston, 1971. — P. 91.

² На ґрунті соціології кунівський радикалізм виявляється надмірним: заклик до здійснення революції в дисципліні, яка й без того перебуває у стані перманентних теоретичних переворотів, є зайвими. (Див.: Friedrichs R. A Sociology of Sociology. — New York, 1970.)

Проте не варто поринати в релятивізм і заперечувати можливість досягнення раціонального знання за межами емпіричної концепції об'єктивності, так само як здатність соціальних наук формулювати закони, що мають достатній пояснювальний ефект, і висувати значущі прогнози¹. Цілком можливе здобування узагальненого знання про світ на підставі спірних точок зору² і підтвердження законів за допомогою глибоко відмінних вихідних установок.

Слід застерегти, що в соціальних науках малоімовірним є досягнення принципової згоди дослідників у питанні про природу емпіричного знання, вже не кажучи про закони. Загальна дискусія охоплює весь діапазон неемпіричних припущень, конкуруючих точок зору.

Позитивісти можуть заперечити, мабуть, що різниця у підходах є не джерелом відмінностей між природничими науками й соціальними, а їхнім результатом; що коли б соціологи дотримувалися природничонаукової строгості й точності, незгоду б владнали³. Це твердження розуміють геть неправильно. Розходження у поглядах мають пізнавальну й ціннісну природу.

Об'єкти науки перебувають поза людським розумом; їхні емпіричні аналоги можуть бути верифіковані за допомогою міжособистісного спілкування. Об'єктами дослідження соціальної науки є або розумові стани, або умови, складовою яких вони (стани) є. Не виключена можливість підміни розумового стану певного об'єкту дослідження розумовим станом ученого. Такою є інтерпретація принципу невизначеності Гейзенберга для соціальних наук.

Відсутність згоди вчених навіть у питанні щодо позначення об'єктів дослідження коріниться в яскраво вираженій поцінвальності соціального пізнання. На відміну від природничих наук соціальні виявляють симбіоз поцінування-опису: опис несе ідеологічне навантаження. Як назвати суспільство — "капіталістичним" чи "індустріальним"? Що має місце — "про-

¹ Д.Варнер і Дж.Бергер (Wagner D., Berger J. Do Sociological Theories Grow? // American Journal of Sociology. — 1984. — 90. — P. 697 — 728) а також Д.Варнер (Wagner D. The Growth of Sociological Theories. — Beverly Hills, CA, 1984), безперечно, мають рацію, підкреслюючи схожість між науковим прогресом у точних і гуманітарних науках. Проте, протиставляючи дослідницькі програми, що спираються на пояснення, програми, визначені як "орієнтуєчі стратегії", вони недооцінюють дискурсивно-логічні властивості доведення в соціальних науках і, отже, випускають з поля зору релятивізм, притаманний "прогресу" у цій галузі знання.

² Пор.: Wagner D. Op. cit.

³ Див., наприклад: Wallace W. Principles of Scientific Sociology. — Chicago, 1983.

летаризація", "індивідуалізація" чи "атомізація"? Будь-яка з цих характеристик може правити за ілюстрацію ідеї А.Гідденса про "подвійну герменевтику" (інтерпретація реальності може завдавати зворотного впливу на соціальне життя)¹.

Унаслідок емпіричних і теоретичних розходжень між дослідниками соціальна наука розпадається на напрями і школи. Існування цих угруповань, пов'язаних спільністю інтересів і цілей, — не лише прояв наукової незгоди з тих або тих питань, а і її ґрунт. Багато хто з теоретиків соціальної науки (наприклад, Г.Рітцер²), убачають у конфлікті між школами показник здорової дисципліни, а не сприймають його як неминуче зло.

Отже, якщо стисло резюмувати сказане, стане очевидно, чому *дискурс (а не просто пояснення) є відмінною рисою соціального пізнання*. Кажучи про дискурс, я маю на увазі способи аргументації, витонченіші ніж ті, до яких звичайно вдаються у науковій дискусії. Останні спираються на емпіричний доказ, індуктивну й дедуктивну логіку, пояснення за допомогою законів і на методи, за допомогою яких ці закони можуть верифікуватися або фальсифікуватися. Дискурс, навпаки, є формально-логічним. Він зосереджений на процесі аргументації, а не на результатах безпосереднього досвіду, і стає необхідним тоді, коли немає ясності у питанні про істину. Дискурс діє силою доводів, а не за допомогою прогнозів. Його переконливість ґрунтується на таких властивостях, як логічна послідовність і розширення меж дослідження, здатність глибоко прозирати в суть тлумачення, доречність, риторична сила і естетична витонченість доведення.

М.Фуко називав раціональні види діяльності (зокрема науку) і політичну практику "дискурсами", щоб дезавувувати їхній суто емпіричний, індуктивний статус³.

Соціологія також є сферою дискурсу; в соціальних науках взагалі існують різні його *типи*. Соціально-науковий дискурс спрямований на пошук істини, виходить з уявлень про раціональну природу істини і способи її досягнення і більшою мірою вільний у питанні стосунків з владою, ніж про це твердив "пізній" Фуко.

У своїх висновках я спираюсь на ідеї Ю.Хабермаса, котрий розглядає дискурс як складову зусилля, що його роблять учасники спілкування з метою надати комунікації зміст, який відповідав би її призначенню⁴. Хоч Хабермас і недооцінює властиву ко-

мунікації (а тим паче дії) іраціональність, він правильно вказав спосіб концептуалізації її *раціональних* інтенцій. Наполегливі спроби розшуку адекватних способів аргументації та критеріїв переконливого potwierдження кидають світло на те, як можуть поєднуватися і поєднуються раціональні припущення і над-емпіричні докази. Соціально-науковий дискурс займає проміжне становище між раціоналізованим дискурсом Хабермаса і довільним дискурсом Фуко.

Домінування дискурсу зумовлює *мультивалентний* характер соціально-наукової теорії, яка, отже, не може бути підпорядкована логіці природничих наук. У відповідь на це позитивісти силкуються або поставити теорію в привілейоване становище порівняно з тим, що вони зневажливо звуть "метатеорією"¹, або взагалі підмінити теорію "поясненням", яке розуміють вельми обмежено², що схоже на втечу від аналізу соціальних наук, а не на прагнення досягти їхню природу.

Надпотужна детермінація на підставі теорії і надслабка детермінація на підставі факту

Спосіб існування дискурсу пояснює наявність надпотужної детермінації соціальної науки на підставі теорії і надслабкої — на підставі того, що звуть *фактом*. Оскільки між головними компонентами соціальної науки (визначеннями, поняттями, моделями або "фактами") не існує однозначного взаємозв'язку, то він відсутній і в тлумаченні універсальних тверджень різного рівня. Наприклад, зі здатності встановити емпіричні параметри двох змінних кореляцій аж ніяк не впливає можливість довести або спростувати дану залежність у загальному вигляді. Причина полягає в ідеологічних розбіжностях між вченими, які по-різному операционалізують ті або ті судження.

Розглянемо одну з вартих уваги недавніх спроб сходження від емпіричних даних до загальної теорії.

Прагнучи апробувати свою нову теорію, П.Блау висуває судження про так звану теорему величини (поняття, згідно з яким змінна величина — розмір групи — визначає характер позагрупових стосунків³.

¹ Див.: Turner J. Review: The Theory of Structuration // American Journal of Sociology. — 1986. — 91. — P. 969 - 977.

² Stinchcombe A. Constructing Social Theories. — Baltimore, 1968.

³ Blau P., Blum T., Schwartz J. Heterogeneity and Inter marriage // American Sociological Review. — 1982. — 47. — P. 46.

¹ Див.: Giddens A. New Rules of Sociological Method. — New York, 1976.

² Див.: Ritzer G. Sociology: A Multi-Paradigm Science. — Boston, 1975.

³ Див.: Foucault M. The Order of Things. — London, 1970.

⁴ Див., наприклад: Habermas J. Reason and the Rationalization of Society. The Theory of Communicative Action. — Vol. 1. — Boston, 1984.

Спираючись на дані, що фіксують не лише розмір групи, а і її частку у шлюбах серед людей різної расової, національної та іншої приналежності, він твердить, що взаємозв'язок, який виявляється між кількістю шлюбів і розміром групи, підтверджує теорему величини. Чому? Тому що, за даними, "розмір групи і кількість одружених поза групою співвідносяться обернено пропорційно"¹. Проте шлюб поза групою — це даність, яка насправді не операціоналізує "позагрупові стосунки". Це лише один тип позагрупових стосунків поряд з багатьма іншими, причому саме той тип, для якого значущим є аж ніяк не чинник розміру групи. Позагрупові стосунки не мають остаточно окресленого об'єкту позначення; кореляція між тим, що береться за індикатор, і розміром групи, не може підтверджувати істинність загального судження про зв'язок між розміром групи і характером позагрупових стосунків. Тобто очевидна невідповідність емпіричних даних Блау його теоретичним побудовам. Можна навести приклади надпотужної детермінації на підставі "теорії емпіричних фактів".

Так, свого часу палкі суперечки викликало ототожнення М. Вебером духу капіталізму зі змістом діяльності англійських підприємців XVII — XVIII століть². Проте якщо італійські буржуа ранніх міст-держав справді сприймаються як носії очевидних ознак капіталізму³, то веберівська кореляція (капіталісти — пуритани) хибує на обмеженість і не підкріплює його концепцію. Теоретична орієнтація на протестантську етику відбилася на добірї Вебером емпіричних даних.

У відомій монографії Н. Смелсера "Соціальні зміни у промисловій революції"⁴ також спостерігається розбіжність між теоретичними посилками і їхнім фактуальним підтвердженням. Смелсер твердить, що саме зміна ролей у сім'ї спричинила рух англійських робітників 20-х років XIX сторіччя. Проте наведені ним архівні джерела⁵ свідчать про те, що значні зрушення у структурі сім'ї відбулися не раніше, ніж через одне-два десятиріччя по тому, як позначилися суперечності промислового розвитку. Дослідницький інтерес Смелсера до проблем сім'ї зумовив надпотужну детермінацію емпіричних даних, проте детермінація його теоретичних викладок архівними матеріалами є слабкою.

¹ Ibid. — P. 47.

² Див.: Weber M. The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism. — New York, 1958. (Original work published 1904 — 1905).

³ Див.: Trevor-Roper H.R. Religion, the Reformation and Social Change // Historical Studies. — 1965. — 4. — P. 18 — 45.

⁴ Smelser N. Social Change in the Industrial Revolution. — Berkeley, 1959.

⁵ Ibid. — P. 188 — 199.

Праця Т. Скокпол "Держава і соціальні революції"¹ реалізує інший спосіб надпотужної детермінації. Автор висуває "об'єктивну, а не суб'єктивну точку зору" на революцію, яка полягає у наданні статусу каузальної значущості лише "інституціонально детермінованим ситуаціям і відносинам поміж групами"². Єдине апріорі, що його визнає Скокпол, — примат компаративного методу в дослідженні феномену революції³. При цьому виявляється, проте, що "в деяких випадках політична культура і правові норми мають важливе значення"⁴ і що "потрібно враховувати чинник політичного керівництва і природу ідеології"⁵. Отже, стає очевидною теоретична надпотужна детермінація наведених Скокпол даних.

Емпірична надслабка детермінація на підставі теорії і теоретична надпотужна детермінація на підставі даних йдуть пліч-о-пліч. Соціальна наука полемічна за своєю природою: будь-який емпіричний висновок можна спростувати посиланням на понад-емпіричні міркування, і будь-яке загальне твердження — піддати сумніву на підставі "непояснених емпіричних даних".

Удатися до подібних доказів — означає втратити в дискурс, а не запропонувати пояснення. Дискурс не чужий претензіям на істину⁶ і не обмежений критерієм емпіричної обґрунтованості. Критерії істинності, які докладаються до дискурсу, виходять за межі емпіричної адекватності і поширюються на природу й результати припущень, зумовлення й адекватність моделей, наслідки ідеологій, метаімплікації методів і коннотації визначень. Претензії на істинність можна розглядати як спробу раціоналізувати і систематизувати те, що зазвичай є лише складністю соціального аналізу і соціального життя, яку осягають інтуїтивно. Зіткнення думок навколо інтерпретативних і каузальних методологій, утилітарних і нормативних концепцій дії, принципове протистояння рівноважних і конфліктних моделей суспільства, радикальних і консервативних теорій зміни — все це має дискурсивно-логічну, а не пояснювальну природу і внаочнює спроби соціологів виокремити критерії поцінування істини в різних неемпіричних сферах.

¹ Skocpol T. States and Social Revolutions. — New York, 1979.

² Ibid. — P. 18.

³ Ibid. — P. 33 — 40.

⁴ Ibid. — P. 62, 138.

⁵ Ibid. — P. 161 — 173.

⁶ Див.: Seidman S. Beyond Presentism and Historicism: Understanding the History of Social Science // Sociological Inquiry. — 1983. — 53. — P. 79 — 94.

У наступнім розділі я покажу, що головні тенденції новітньої історії соціології можна інтерпретувати у запропонованому мною ракурсі і що досягнутий рівень розвитку мусить поціновуватись насамперед у дискурсивно-логічних термінах.

*Переклад з англійської
П.В.ФЕДОРЧЕНКА*

*Переклад українською
М.А.ДОБРОВОЛЬСЬКОГО*

(Закінчення в наступному числі)

РЕТРОСПЕКТИВА

Б.О.Кістяковський

Проблема і завдання соціально-наукового пізнання¹

III

Наукова криза особливо яскраво розкривається у царині соціально-наукового пізнання, яке цікавить нас тут спеціально, бо ми займемося його логікою і методологією. Невдоволеність соціально-науковим знанням є наслідком повної невпевненості в його достовірності. В цій сфері нібито й немає нічого об'єктивного, міцно встановленого, неспростовно доведеного. Можна подумати, що все соціально-наукове знання складається з низки суперечливих думок, теорій і побудов. Кожному надається можливість згідно зі своїм смаком вибирати з них ті, які йому більше подобаються. Загального й об'єктивного критерію для того, щоб вибрати ту чи ту теорію, мабуть, не існує. Багато хто прямо твердить, що треба обрати собі якийсь соціальний ідеал і відповідно до нього розв'язувати всі соціально-наукові питання. В кращому випадку пропонують обрати групові ідеали або ідеали більшості. Але згідно з цим часто вже прямо висловлюється думка, що не тільки немає, а й не може бути об'єктивних істин у соціальних науках, а існують лише істини групові й класові. Нарешті, доходять навіть до класифікації соціально-наукових істин за тими суспільними групами, інтереси яких вони відображають, і мовлять про буржуазну і пролетарську науки, про буржуазну і пролетарську точну зору.

Цей занепадницький настрій у соціальних науках постав після періоду могутнього піднесення в цій сфері знання. Ще порівняно недавно здавалося, що соціальні науки вийшли на шлях міцних і безперечних завоювань. Піднесення в розвитку соціально-наукового знання

¹ Закінчення. Початок у № 1 за 1992 рік..

© Переклад із російської Т.С.Громової

стало помітним із половини минулого століття. Спершу на нього зробили визначальний вплив успіхи природничих наук; зокрема здавалося, що нові відкриття і нові теорії біології допомагають розібратися і в соціальних явищах і можуть бути науковим ґрунтом для їх вивчення і випрацювання. В соціальному світі не тільки боролися за існування, природний добір, перемогу і переживання найсильнішого, пристосування та ін., але й вважали, що ці начала визначають усе соціальне життя і весь соціальний розвиток. Прихильники цього напрямку твердили, що вони нарешті відкрили природничо-наукові методи дослідження соціальних явищ. Насправді це не було відкриттям нових якихось істинно-наукових методів в дослідженні соціальних явищ, а доволі грубим і примітивним перенесенням понять, випрацьованих в одній науковій галузі, в іншу, їй чужу галузь, цебто перенесення природничо-наукових понять у соціальні науки. Завершення цей напрям дістав в органічній теорії суспільства. Прибічники органічної теорії суспільства думали, що коли б удалося довести, що суспільство є організм, то соціальні науки приводили б до таких самих точних і достовірних результатів, як природознавство. Але й вони не наважилися просто ототожнювати поняття суспільства і організму та проводили між ними лишень аналогію. Звичайно, всі ці спроби наблизити поняття суспільства і поняття організму приречені були на невдачу. Тепер майже зовсім щез інтерес до таких теорій. Однак сам цей науковий напрям далеко ще не спростований і не зжитий. Щоправда, від грубого перенесення природничо-наукових понять у соціальні науки серйозні вчені відмовилися. Але чимало природничо-наукових понять продовжують робити методологічно неправомірний вплив на творення соціально-наукових понять. Так само й причинне пояснення соціальних явищ часто неправильно розуміється, а іноді навіть зміщується з установленням якихось "природних" причин соціального процесу. Значення цих методологічних відхилень або неправомірних впливів природознавства на соціальні науки може бути з'ясовано тільки у зв'язку з дослідженням питання про творення соціально-наукових понять, а також у часі розгляду проблеми про застосування причинного пояснення до соціальних наук.

Приблизно одночасно з цим напрямом у середині минулого століття зародилася і друга спроба науково-систематичного пояснення соціальних явищ - економічний матеріалізм. Проте поширення і визнання економічний матеріалізм дістав лише в останній чверті XIX століття. З методологічного погляду економічний матеріалізм стоїть незрівнянно вище від натуралістичного напрямку в дослідженні

соціальних явищ. Він прагне з надр соціально-наукового знання конструювати пояснення соціального процесу і соціального розвитку. Головні поняття економічний матеріалізм бере з політичної економії, і таким чином він оперує переважно з поняттями соціально-науковими. Загалом він становить суто соціально-наукову побудову. Тільки в небагатьох випадках природничо-наукові поняття відіграють у ній неналежну, методологічно неправомірну роль. Ці формально-логічні й методологічні переваги економічного матеріалізму доповнюються і перевагами предметного характеру. Він звернув увагу на чимало соціальних явищ і відносин, які раніше не помічали. Завдяки його висвітленню ці явища постали перед поглядом наукових досліджень як справжні відкриття. З огляду на це зрозуміло, чому економічний матеріалізм так довго завойовував собі масу послідовників, і багато хто був переконаний у його безумовній науковій істинності.

Але тепер ця теорія зазнає важкої кризи і наближається до свого нового занепаду. Ми не можемо тут спинитися на тому, як вона тепер розуміється представниками соціалістичних партій. Зазначимо лише те, що в цих колах вона набула тепер зовсім іншого значення, ніж мала раніше. Тоді як колись уважалося, що економічний матеріалізм становить об'єктивно-наукову теорію соціального розвитку, істинність якої має визнати всякий неупереджений дослідник, котрий забажає сумлінно з нею познайомитися, тепер уже прямо твердять, що економічний матеріалізм належить до розряду класових, пролетарських істин, а тому засвоїти його і правильно зрозуміти може тільки той, хто стане на класову точку зору пролетаріату. Отже, для цих кіл економічний матеріалізм перетворився в систему розмірковувань, що має виправдовувати їхню віру в здійснення їх ідеалу. А віра в її апологетику, хоч би яким був зміст цієї віри, — чи це віра у царство небесне, чи в земний рай, — не підлягає обговоренню та оцінці з боку наукового знання.

Але і в наукових колах значення економічного матеріалізму поціновується тепер зовсім інакше, ніж раніше. З цього погляду особливий інтерес для нас становлять роздуми В.Зомбарта, одного з найвідоміших академічних оборонців теоретичних побудов К.Маркса. У своїх статтях, написаних із приводу 25-річчя з дня смерті К.Маркса, які він випустив і окремою книжкою під заголовком "Життєва справа К.Маркса", він спробував визначити, що являють собою теоретичні побудови К.Маркса з погляду сучасного стану соціальних наук. Висновки, до яких він прийшов при цьому, вкрай несподівані. Заперечуючи

проти висловленого Ф.Енгельсом у передмові до другого тому "Капіталу" порівняння формульованого К.Марксом закону нагромадження додаткової вартості з відкритим Лавуаз'є законом горіння, В.Зомбарт мовить: "Якщо б справді захотіли оцінювати велич К.Маркса з цієї точки зору і визнати за ним значення для соціальної науки лишень остільки, оскільки він формулював незмінно діючі закони, то довелось б, звичайно, дійти зовсім іншого висновку, ніж дійшов Ф.Енгельс, а саме, що він дуже мало зробив. Бо який же закон, установлений К.Марксом, можна навести, який би ми визнавали ще тепер правильним так само, як, наприклад, закон горіння?"¹. Щоб відповісти на це питання, В.Зомбарт обговорює значення встановлених К.Марксом законів цінності матеріалістичного розуміння історії та соціального розвитку і вважає, що в кращому випадку вони лишень евристичні принципи. Але він гадає, що в К.Маркса взагалі немає чого шукати законів, подібних до природничо-наукових, бо соціальні науки непорівнянні з природознавством. Наведемо його власні слова: "Я заперечую, — каже він, — проти порівняння між Лавуаз'є і Марксом не стільки тому, щоб у ньому містилася помилка щодо предметів порівняння, скільки тому, що воно принципово б'є мимо цілі. Адже зовсім не личить проводити якесь порівняння між науковим витвором соціального дослідника і працями природознавця"². Свій погляд на повну протилежність природничих і соціальних наук В.Зомбарт обґрунтовує, встановлюючи своє власне розуміння характеру і завдань кожної із цих двох груп наук. На його думку, "дві великі сфери, на які розпадається наука, складаються з вивчення природи та вивчення людини, різницю між ними можна також позначити, як дослідження тіл і дослідження душ, бо під вивченням людини маються на увазі, звісно, ті науки, предметом яких є людська душа, тоді як людське тіло, безперечно, є предмет природничо-наукового дослідження"³. Характеризуючи кожну з цих форм розгляду, В.Зомбарт твердить, що "пізнавати природу — це означає описувати її, зводити спостережувані явища до формул, використовувати причини, про сутність яких ми нічого не знаємо. Пізнавати людину і її дії — це означає пояснювати, тлумачити на підставі особистих переживань, показувати підстави, про які ми з самих себе черпаємо дані, і які ми, отже, знаємо. Інакше кажучи, дійсне знання існує тільки в царині гуманітарних наук, тоді як те, що ми називаємо пізнанням природи, ста-

новить не що інше, як опис явищ, про внутрішній зв'язок яких ми нічого не знаємо"¹.

Однак те, що В.Зомбарт називає дійсним знанням, має цілком своєрідний характер і не володіє тими рисами, які ми звикли поціновувати в науковому знанні. От що він мовить про гуманітарні науки: "Тут кожен твір має особистий характер, хоча б це був характер нездари, як це здебільшого буває. Але великі творіння являють собою вищою мірою особисті твори, як Мойсея Мікель Анжело і Фіделіо Бетховена. Тому вони не займають місця в якійсь шерезі серед інших наукових здобутків. Вони стоять самі по собі біля інших. Вони починають спочатку і висвітлюють певну сферу знання. Не може бути й мови про якесь нагромадження об'єктивного пізнання, коли не враховувати фактичний матеріал: також не можна говорити про дальшу розробку його. Історія науки про людину здається нам не більше, як сукупністю послідовних і одночасних особистих творінь, які потім час від часу кристалізуються в певні манери, що називаються "методами" і навколо яких виникає часто доволі неплідна боротьба думок. Це вже недалеко уми оволодівають тією чи тією манерою свого вчителя і сперечаються за неї, як буцімто річ у тім, на підставі якого методу бачать, проте, як важливо тільки, щоб дослідник мав очі, щоб бачити, вуха, щоб чути, і рот, щоб добре висловлювати"². Своє розуміння характеру гуманітарних наук В.Зомбарт ілюструє і прикладами. На його думку, "ніхто, звичайно, не захоче твердити, що наука історії зробила якийсь крок уперед від Фукідида до Тацита, до Макиавеллі, до Момзену, що наше знання життя народів за три тисячі років скількись "збільшилося", не беручи до уваги незначних дрібниць. Або ніхто не буде мовити, що наука про державу скільки-небудь посунута "вперед" з часу Арістотеля або Монтеск'є"³.

Установивши такий критерій для визначення ролі соціальних наук, В.Зомбарт застосовує його потім до оцінки зробленого К.Марксом для пізнання соціального світу. Він гадає, що з цього погляду і політико-економічні побудови К.Маркса, і теорія економічного матеріалізму становить неабиякий інтерес. На завершення він підкреслює: "Нехай із творінь К.Маркса скоро не буде витримувати критики жодне теоретичне положення; проте воно стоятиме перед нашими очима, велике і величне і "його краса насолоджуватиме нас. Бо те, що робить його ве-

¹ Там же. — С. 39.

² Там же. — С. 46.

³ Там же. — С. 47.

¹ Sombart Werner. Das Lebenswerk von Karl Marx, Iena, 1909. — S. 34.

² Там же. — С. 36.

³ Там же. — С. 37.

ликим, це єдиний свого роду вияв піднесеної над усяким нормальним мірилом особистості, яка поєднує ясновидючий зір із могутньою силою зображення і пристрастним запалом душі”¹.

Не можна йти далі у розчиненні соціально-наукового знання в суб’єктивних уявленнях, аніж пішов В.Зомбарт у вищевикладеному визначенні характеру цього знання. Як прагматисти проповідують надання суб’єктивізму повного простору і всіх прав у науковому знанні взагалі, так зокрема його теорія соціально-наукового знання по суті призводить до запровадження необмеженого суб’єктивізму в цій спеціальній сфері знання. Єдиними об’єктивними елементами в соціально-науковому знанні В.Зомбарт, очевидно, визнає тільки художню інтуїцію і художню здатність відтворення. Щоправда, він сам тільки натякає на те, що в його розумінні сутність соціально-наукового знання має художній характер. Дуже можливо, що інтуїція і хист відтворення, що мають діло з соціально-науковим матеріалом, не цілком збігаються з суто художніми інтуїцією і творчістю. Але в них багато спільного, бо як усяка інтуїція, незалежно від того, в якому вигляді та в якій сфері вона виявляється, завжди підсвідома, невизначена і непередавана. Не можна навчитися інтуїції і хисту відтворення. Цілком можливо встановити правила і прийоми, які допомагали б послуговуватися ними. Зрозуміло, що і в історичному розвої людства не могло відбуватися ніякого вдосконалення і поступу в них. Тому оскільки ми бачитимемо в історичних і соціально-наукових творах тільки інтуїцію і хист відтворення, остільки ні про який поступ у цих ділянках знання не може бути й мови. Але з цього погляду і у філософії, і в математиці, та навіть у природознавстві не могло відбуватися вдосконалення та поступу. Адже і в природознавстві інтуїція відіграє величезну роль, особливо у відкритті нових наукових істин; і тут вона зовсім невизначена, не підпорядкована правилам і не може бути навмисне та планомірно засвоєна. Звичайно, і всі природничо-наукові відкриття, наприклад, відкриття Коперника, Кеплера, Ньютона, Лавуаз’є та ін., розглядувані, як процеси знаходження істини, мають строго індивідуальний і особистий характер. Так само способи передавання цих відкриттів іншим, цебто повідомлення про них їхніми авторами в тих або тих творах і викладення доказів на користь їх, завжди також цілком індивідуальні. Але самі ці відкриття мають об’єктивне значення і тому вони стали загальним науковим здобутком, а методи їх обґрунтування і доведення випрацьовані згідно з загальними правилами логіки й методології. Так само і соціально-наукові твори Монтеस्क’є, Руссо, Конта,

¹ Там же. — С. 59.

Маркса та ін. безумовно індивідуальні. Але в них є чимало і цілком об’єктивних наукових елементів. Останні мають розглядатися не тільки як геніальні інтуїтивні прозріння, а й випрацьовуватися згідно з загальнообов’язковими прийомами логіки й методології. Ігнорування або навіть заперечення В.Зомбартом об’єктивних елементів у соціально-науковому знанні становить, безперечно, ту велику істотну помилку, якої він припускається у своєму визначенні природи цього знання. Але саме можливість такої великої та істотної помилки з боку одного з найвідоміших сучасних представників соціальних наук надзвичайно характерна, як показник тієї глибокої кризи, якої ці науки зазнають тепер. Отож, перед нами в наявності серйозна і повсюдна наукова криза.

IV

Але хоч би якою гострою була ця наукова криза, вона не така вже й небезпечна, як може здатися з першого погляду. Насамперед вона аж ніяк не стосується природознавства в його суто науковому значенні. Скептицизм у цій ділянці нині неможливий. Він був поширений у давнину і панував ще в XVIII столітті, але сьогодні він остаточно канув у минуле. Завоювання природничих наук такі великі, такі важливі й такі беззаперечні, що скептичне ставлення до них не має під собою ніякого ґрунту. Тому й сучасна криза не стільки суто наукова, скільки гносеологічна. Виражаючи це конкретніше, ми, наприклад, ніскільки не сумніваємося в загальнозначущості природничо-наукових законів і спокійно можемо обґрутовувати ними всі наші теоретичні й практичні побудови та розрахунки. Але саме поняття природничо-наукового закону далеко не чітке і навіть більше того, воно з багатьох поглядів суперечливе.

Філософи і гносеологи, аналізуючи наше знання, дійшли переконання, що з цього неусувні психологічні елементи, бо і саме об’єктивне наукове знання становить певне психічне переживання. Навіть науково-філософська система Г.Когена, який ставив собі спеціальне завдання побудувати строго об’єктивне наукове знання, не цілком вільна від психологічних елементів¹. Проблема психологізму і непокоїть сучасну наукову совість. Але вона виникає тільки тоді, коли ми досліджуємо засновки математичного і природничо-наукового знання і хочемо звести їх у цільну систему. Тому її усвідомлюють тільки філософи, вони б’ють її у сполох і розпалюють тривогу. Звичайно, ця тривога робить свою ко-

¹ Пор.: Яковенко Б. Теоретическая философия Германа Когена. “Логос”, 1910. — Кн. I. — С. 199 та ін.

рисну справу, бо коли навіть проблема психологізму не буде остаточно розв'язана теоретично, то вона має бути зжита хоча практично. Але природознавці можуть спокійно продовжувати свою суто наукову роботу і провадити свої відкриття, аж ніяк не зачіпаючи цю проблему і взагалі питання про гносеологічні передумови природознавства.

Зовсім інший стан ми спостерігаємо в соціальних науках. Тут, як ми бачимо на прикладі В.Зомбарта, натрапляємо на заперечення можливості самого об'єктивно-наукового знання в цій сфері. Отож, це не тільки гносеологічна, а суто наукова криза, що полягає у повній невпевненості в об'єктивній значущості результатів соціально-наукових досліджень. Однак якщо ми з'ясуємо собі, які причини впливають на несталість соціально-наукового знання, то побачимо, що об'єктивність цього знання набагато більше гарантована, аніж це здається з першого погляду. Причин оцих дві. Перша причина полягає в тому, що соціальна наука подосі ще не відособилася і не мансипувалася від соціальної філософії. Друга причина невпевненості в об'єктивності соціально-наукового знання полягає в пануванні в соціальних науках цілком особливого різновиду психологізму.

Що стосується залежності соціальної науки від соціальної філософії, то соціальна наука опинилася тепер приблизно в тому самому становищі, в якому було природознавство на початку XIX століття, коли над ним панувала натурфілософія. Щоправда, питання про звільнення соціальної науки від соціальної філософії набагато складніше, ніж питання про звільнення природознавства від натурфілософії. Тут це злиття здається більш природним і правомірним. Соціальні науки мають справу з людиною не тільки як із продуктом природи, а і як з витвором культури; вони досліджують і явища, що виникають унаслідок духовних прагнень людини, її здібності до поціновування її ідеалів. Уся ця духовна діяльність людини сама по собі, безперечно, становить предмет філософії, хоча б і наукової. Звичайно, і її результати мають почасти підлягати філософському розглядові, а це і спричинюється до того, що не проводиться межа між соціальною наукою і соціальною філософією. Навіть позитивісти різних напрямів, незважаючи на те, що в їхньому розумінні філософія не відрізняється від найзагальніших висновків науки, здійснюють це злиття соціальної науки з соціальною філософією. Ним пройнята соціальна система Конта, воно лежить в основі побудов соціологів-натуралістів, нарешті, в особливо яскравій формі воно реалізується в економічному матеріалізмі. Тим більше

схильні до цього злиття соціальної науки з соціальною філософією філософи-ідеалісти, які зокрема недостатньо критично ставляться до своїх суто наукових побудов. Так, воно принципово обстоюється Р.Штаммлером і втілене в усій його системі, хоча в нього можна надібати й протилежні заяви. Вельми яскравим вираженням його є уже згадана книга С.Бердяєва "Філософія господарства". Насамперед це не "філософія господарства", а "філософія культурної діяльності людини". Через те що в усій його книзі культурно-творчий принцип, на мою думку, цілком недоречно замінений господарським принципом, то філософська частина її набула такого вигляду, як нібито вона ближче до соціальної науки, ніж це відповідає суті справи. З другого боку, соціально-наукова частина книги С.Булгакова занадто коротка, схематична і сумарна. До того ж у ній більше висунуті елементи наукового знання, що свідчать скоріше про слабкість і малоцінність його, аніж про його протилежні властивості. Звичайно, автор не поплутує соціальної філософії з соціальною наукою; він її строго розрізняє. Але водночас він їх зливає в єдине знання, і при цьому соціальній філософії дається лєвова пайка, а соціальній науці доводиться задовольнятися лише крихтами. Неможливо, певна річ, заперечувати науковій користі й від таких побудов. Безперечні факти свідчать, наприклад, про те, що соціальна система Р.Штаммлера, незважаючи на всю її неспроможність, була поштовхом і для багатьох досліджень і звернула увагу на такий бік питання, яким раніше нехтували. Особливо багато є свіжих і живих думок також і в книзі С.Булгакова.

Але все це не виводить соціальні науки з того паралічного стану, в якому вони перебувають. Щоб припинилася криза, якої зазнали соціальні науки, має бути *насамперед знищено їх рабство перед соціальною філософією*. Соціальні науки повинні бути виведені на широку дорогу суто наукового знання, по якій уже давно йдуть науки природничі. Для цього насамперед їх потрібно відмежувати від соціальної філософії подібно до того, як природничі науки відокремлені від натурфілософії. Мабуть тут ця межа пройде по іншій лінії, аніж там; від натурфілософії. Мабуть тут ця межа пройде по іншій лінії, аніж там; дуже ймовірно, що соціальним наукам як таким буде надана вужча сфера, ніж відповідна сфера природознавства. Але ця сфера таки існує. І надзвичайно важко ствердити її як справжню науку, а не лише у вигляді зібрання матеріалів і думок.

Друга причина суто наукової кризи, якої зазнали соціальні науки, менш істотна і більш минула. Вона полягає, як уже зазначалося, в пануванні психологізму в соціальних науках. Тут проблема психологізму також ускладнена. Не тільки саме соціальне знання, як і всяке знання,

психологічне, але й об'єкт його — людина мається тут на увазі насамперед як психічна істота. Тому і виникло припущення, що весь матеріал соціальних наук міститься в психічних процесах або має бути зведений до них. Зародок цього соціально-наукового психоаналізу дався взнаки вже в німецькому науковому напрямі, що поставив своїм завданням дослідження “народної психології” (Völkerpsychologie) і створеному свого часу Лацарусом і Штейнталем. Потім провісником його став, безперечно, філософ В.Вундт, хоча він і не так далеко пішов, як сучасні його прихильники, які не визнали себе у більшості випадків послідовниками В.Вундта. Захоплення соціально-науковим психологізмом останнім часом надзвичайно велике. Яскравий продукт захоплення становить вищевикладена теоретична побудова В.Зомбарта. В нас цей психологізм у найбільш крайніх його виявах проводиться Л.І.Петражицьким.

Сам по собі психологізм не становив би небезпеки для утвердження об'єктивізму соціально-наукового знання. Він був би певним, може, особливо однобічним науковим напрямом поряд з іншими. Звичайно, усунення всяких матеріально-субстанціальних елементів із соціальних наук позбавляє їх стійкості. Але головна небезпека психологізму для соціальних наук у близькості психології до філософії. До того ж психологізм призводить до гіршої форми філософії, саме до соліпсизму. Однак психологізм дуже легко може бути подоланим у соціальних науках. Для цього потрібний тільки більш ретельний і неупереджений аналіз соціальних явищ, не звідних до психологічних процесів. Паралельно з цим треба точніше встановити, що може давати як теоретична, так і описова психологія для пізнання соціальних явищ.

V

Соціальні науки можуть бути утверджені як об'єктивне наукове знання тільки тоді, коли буде усвідомлена їх істинна логічна і методологічна природа. Ця логічна і методологічна природа соціальних наук не є шось, що має бути заново відкрито, придумано або декретовано соціальним наукам, а те, що вже міститься в них. Як у всіх логічних і методологічних дослідженнях треба виходити з наявного стану науки, так і в цьому разі відправною точкою мусять бути ті теоретичні знання, які вже нагромаджені в соціальних науках. Але ці теоретичні знання доконче потрібно піддати суворій критиці й аналізу.

Здійснити цю критику й аналіз уже випрацьованих соціально-наукових теорій можна тільки, дослідивши прийоми мислення, що засто-

совуються у їх побудові. Краще за все можна розглянути, які прийоми мислення застосовуються і повинні застосовуватися в соціальних науках, якщо розподілити всі виниклі при цьому питання між невеликою кількістю головних проблем. Таких головних проблем логіки й методології соціальних наук три.

Насамперед це питання про те, як утворювати соціально-наукові поняття. Це питання не можна зводити до відношення між загальним і окремим у соціально-науковому знанні, до чого звичайно зводиться значення понять. Властивість соціально-наукового матеріалу така, що важливе питання в утворенні понять полягає тут в одержанні тих найпростіших елементів, із яких повинні складатися поняття. Всяке поняття складається з ознак, а ознаки мають бути хоча б відносно прості. Але предмети соціально-наукового дослідження вищою мірою складні й розмаїті. Логічне й методологічне завдання і полягає в тому, щоб показати, як здобуваються ті найпростіші ознаки соціальних явищ, які можуть бути комбіновані у справді наукові поняття. З цього погляду і повинні бути критично проаналізовані насамперед найголовніші соціально-наукові поняття. Такими є поняття суспільства, держави, права, господарства та ін.

Друга не менш важлива проблема логіки і методології суспільних наук полягає в тому, наскільки застосовне причинне пояснення до соціальних явищ. Інакше кажучи, в яких формах і різновидах причинні співвідношення можуть слугувати для розуміння послідовності соціальних явищ? Звичайно, питання про причинності й закономірності, про мнозначність причин та ін. набувають своєрідного значення в застосуванні до соціально-наукового матеріалу. Але особливий інтерес викликає тут питання про визначення меж між установленням, з одного боку, загальних, а з другого — індивідуальних причинних співвідношень.

Кінець кінцем третя соціально-наукова логічна і методологічна проблема полягає у визначенні ролі та значення норм у соціальному житті. Що норми певним чином формують соціальне життя, не підлягає сумніву. Але в чому розкривається їх вплив на соціальні групування, і в якому відношенні перебуває цей вплив до дії причинних співвідношень — ці питання мають бути проаналізовані логічно і методологічно. У зв'язку з питанням про роль норм у соціальному житті варто зачепити й проблему оцінок і значень цілей для того чи того ходу соціального процесу.

Уся решта питань логіки й методології соціальних наук так чи так увіходять у ці три головні логічні й методологічні проблеми. Дві перші

з них повинні ставитися і розв'язуватися цілком незалежно від соціальної філософії. Навпаки, це — проблеми спільні для соціальних і природничих наук. У кожній із цих наукових сфер вони лише набувають особливої модифікації. Тільки третя проблема має потребу і в соціально-філософському розгляді.

Усебічне розуміння логічних і методологічних прийомів та засобів, що перебувають у розпорядженні соціальних наук, спричинить, безперечно, встановлення наукової об'єктивності, здобутих ними знань. Це шлях, що приводить до самосвідомості науки. А самосвідомість не лише в людей, а й у наук сприяє їх самоповазі. Тоді припиниться і рабська залежність соціальної науки від соціальної філософії.

Переклад із російської Т.С.ГРОМОВОЇ

ДАЛІ БУДЕ?

Е.Фромм

Психоаналіз і дзен-буддизм¹

IV. Природа свідомого, репресії² та де-репресії

Раніше, у розділі I я намагався окреслити ідеї людини і людської екзистенції, які є засадничими щодо цілей гуманістичного психоаналізу. Але психоаналіз поділяє ці спільні ідеї з іншими гуманістичними філософськими або релігійними концепціями. Ми маємо зараз перейти до опису специфічного підходу, засобами якого психоаналіз прагне досягти своєї мети.

Найхарактернішим елементом у психоаналітичному підході є, безперечно, його спроба *перетворити несвідоме у свідоме* або, за словами Фрейда, трансформувати Ід в Его. Проте хоча це формулювання здається простим і ясним, насправді це не так. Тут відразу постає декілька питань: що таке несвідоме? як несвідоме стає свідомим? і якщо таке відбувається, то що воно значить?

Передусім, ми маємо врахувати, що терміни "свідоме" і "несвідоме" вживаються у декількох різних значеннях. В одному значенні, яке можна назвати функціональним, "свідоме" і "несвідоме" стосуються суб'єктивного стану людини. Коли ми говоримо, що вона усвідомлює той або той психічний зміст, то це значить, що вона утямлює свої почуття, бажання, судження тощо. Несвідоме в тому ж розумінні належить до стану розуму, в якому суб'єкт (особистість) не здає собі справи

¹ Початок публікації див. у № 1 за 1992 р.

² Термін "репресія" (repression) у Фромма відповідає українському терміну "витиснення", вживаному в інтерпретаціях психоаналізу.

© Переклад з англійської В.О.Курганського, О.М.Соболь, 1992

щодо своїх внутрішніх переживань; якби він зовсім не давав собі справи щодо жодного зі своїх переживань, включаючи сенсорні, то він якраз би являв собою суб'єкт, який саме є *несвідомим*. Говорити, що суб'єкт усвідомлює певні почуття і т.п., означає, що він є *істотою свідомою*, щодо цих почуттів, говорити, що певні його почуття є несвідомими, означає, що він є *істотою несвідомою* щодо змісту цих почуттів. Ми повинні пам'ятати, що термін "несвідоме" свідчить не про відсутність будь-якого прагнення, почуття, бажання, страху і т.п., а лише про несправозданність цих прагнень.

Від щойно описаного вживання термінів "свідоме" і "несвідоме" у функціональному аспекті суттєво відрізняється інше вживання, коли свідоме і несвідоме в особистості та пов'язаний з ними психічний зміст певним чином локалізовані. В такому разі слова "свідоме" і "несвідоме" вживають як іменники. Тут *свідоме* є *однією частиною особистості* зі специфічним змістом, а *несвідоме* є другою частиною особистості з іншим специфічним змістом. З погляду Фрейда, несвідоме за своєю суттю є вмістищем ірраціонального. У вченні Юнга це значення здається майже перевернутим; несвідоме за своєю суттю є вмістищем найглибших джерел мудрості, тоді як свідоме є інтелектуальною частиною особистості. За такої точки зору на свідоме і несвідоме останнє подібне до підвалу будинку, в якому накопичується все, чому немає місця у вищих структурах; "підвал" Фрейда містить головним чином людські вади, юнгівський "підвал" містить головним чином людську мудрість.

Як підкреслював Х.С.Салліван, вживання терміну "несвідоме" в локальному розумінні є невдалим і збіднює уявлення про психічні факти. Я повинен додати, що коли сьогодні переважає радше субстантивна, ніж функціональна концепція, то це відповідає загальній тенденції, притаманній сучасній західній культурі, — осягати що завгодно в термінах речей, які ми *маємо*, а не в термінах *буття*. Ми *маємо* проблему тривоги, ми *маємо* безсоння, ми *маємо* депресію, ми *маємо* психоаналітика — так само, як ми *маємо* машину, дім або дитину. В такому ж дусі ми *маємо* "несвідоме". Не випадково більшість людей вживає слово "підсвідоме" замість "несвідоме". Вони роблять це, очевидно, через те, що "підсвідоме" краще пасує до локальної концепції; я можу сказати "Я не усвідомлюю" те чи інше, але я не можу сказати, що я "підсвідомий" щодо цього.

Існує ще й інше вживання терміну "свідоме", яке інколи призводить до плутанини. Свідомість ототожнюється з рефлектуючим інтелектом, несвідоме — з нерелективним переживанням. Звичайно, не може бути заперечення проти такого вживання термінів "свідоме" і "несвідоме" за умови, що їх значення чіткі і не змішується з двома іншими значеннями. Однак таке вживання мені не здається вдалим; інтелектуальна рефлексія, звичайно, є завжди усвідомленою, але не все усвідомлюване є інтелектуальною рефлексією. Якщо я дивлюсь на людину, я *усвідомлюю* людину, я усвідомлюю все, що відбувається всередині мене стосовно цієї людини, але ця свідомість ідентична інтелектуальній рефлексії лише в тому випадку, якщо я відокремлюю себе самого від неї завдяки суб'єктно-об'єктній дистанції. Це також вірно і в тому випадку, коли я усвідомлюю своє дихання, що жодною мірою не збігається із *думанням про* своє дихання; дійсно, як тільки я починаю думати *про* своє дихання, я більше його не усвідомлюю. Це також вірно щодо моїх дій, які визначають моє відношення до світу. Про це ще йтиметься пізніше.

Вирішивши говорити про несвідоме і свідоме як стани усвідомлення та неусвідомлення, а не як "частини" особистості або специфічні змісти, ми маємо тепер розглянути питання про те, що перешкоджає нашим переживанням досягти усвідомлення, тобто стати свідомими.

Але перш ніж ми почнемо обговорювати це питання, виникає інше, на яке ми мусимо відповісти в першу чергу. Якщо ми говоримо про свідоме і несвідоме в психоаналітичному контексті, то припускається, що свідомість є більшою цінністю, ніж несвідоме. Якби це було не так, то чому б ми прагнули розширити царину свідомості? Однак цілком очевидно, що свідомість як така позбавлена самостійної цінності; насправді, більшість із того, що люди мають у своєму свідомому розумі, є фікцією та оманю. Це відбувається здебільшого не через те, що люди *нездатні* побачити істину, а внаслідок впливу суспільства. Більша частина людської історії (за винятком деяких первісних суспільств) характеризується тим, що незначна меншість керувала та експлуатувала більшість своїх співвітчизників. З цією метою меншість звичайно вдавалася до сили, але однієї сили ще замало. Врешті-решт треба, щоб більшість добровільно визнавала цю експлуатацію — а це можливо лише тоді, коли розум насичений всілякою оманю та фікціями, які виправдовують та пояснюють для них панування меншості. Але це не

єдина причина, чому більшість уявлень людей про самих себе, про інших, про суспільство тощо є фікцією. Кожне суспільство у своєму історичному розвитку скуте власною потребою вижити в тій специфічній формі, яку воно набуває у своєму розвитку, і це виживання звичайно досягається завдяки ігноруванню більш загальних людських цілей, спільних для всіх людей. Ця суперечність між суспільними та загальнолюдськими цілями, також призводить до того, що фабрикуються (в соціальному масштабі) всілякі фікції та ілюзії, функція яких полягає у запереченні та раціоналізації дихотомії між цілями людства і цілями конкретного суспільства.

Отже, треба зазначити, що зміст свідомості є здебільшого фіктивним та оманливим і належним чином не відбиває реальності. Тому свідомість як така аж ніяк не є бажаною. Тільки коли прихована реальність (те, що є несвідомим) виявляється і вже не є прихованою (тобто стає усвідомленою), можна досягти чогось вартого. До обговорення цього ми пізніше повернемося. А зараз я хочу лише підкреслити, що більшість з того, що існує в нашій свідомості, є "хибною свідомістю" і що саме суспільство головним чином наповнює нас цими фікціями та уявними поняттями.

Але вплив суспільства полягає не лише в тому, щоб насичувати фікціями нашу свідомість, а й у тому щоб запобігати усвідомленню дійсності. Подальша розробка цього моменту веде нас прямо до центральної проблеми, яка стосується того, як виникає витиснення (repression), або несвідоме.

Тварина усвідомлює предмети навколо себе, і це, за виразом Р.М.Бьюка, ми можемо назвати "простою свідомістю". Структура людського мозку, більшого і складнішого, ніж у тварини, виходить за межі цієї простої свідомості і є підвалиною *самосвідомості*, усвідомлення себе суб'єктом своїх переживань. Але, мабуть, через свою величезну складність¹ усвідомлення у людини відбувається різними можливими способами, і щоб якимось переживання стало усвідомленим, його треба досягнути в категоріях, які формують свідому думку. Деякі з категорій, такі як простір і час, можуть бути універсальними і утворювати категорії сприйняття, спільні для всіх.

¹ Мене дуже стимулювало до роздумів особисте спілкування з д-ром Уільямом Вульфом щодо неврологічної основи свідомості.

Інші, такі як каузальність, можуть бути прийнятними для багатьох, але не для всіх форм людського свідомого сприйняття. Інші категорії не є такими загальними і відрізняються в кожній культурі. Як би там не було, переживання може бути усвідомлене лише за умови, коли його можна сприйняти, співвіднести і впорядкувати у термінах концептуальної системи¹ та її категорій. Ця система сама по собі є результатом соціальної еволюції. Кожне суспільство через свою життєву практику та певний спосіб співвіднесення, відчуття та осягнення розвиває систему категорій, які детермінують форми усвідомлення. Як і раніше, ця система працює як *соціально зумовлений фільтр* і переживання не усвідомлюються, доки вони не пройдуть крізь цей фільтр. Питання, далі, полягає в тому, щоб конкретніше збагнути, як діє цей "соціальний фільтр" і як виходить, що він дозволяє певним переживанням пройти крізь себе, в той час як іншим шлях до усвідомлення заблоковано.

Передусім слід взяти до уваги, що чимало переживань не є такими, що їх можна легко сприймати у свідомості. Біль, мабуть, належить до тих переживань, які найкраще піддаються свідомому сприйняттю; сексуальне бажання, голод і т.ін. також легко сприймаються; цілком очевидно, що всі відчуття, що стосуються індивідуального чи групового виживання, легко усвідомлювати. Але коли йдеться про більш витончені або складні переживання, такі, як *споглядання бутона троянди рано вранці із краплиною роси на ньому, коли повітря ще прохолодне, сонце тільки-но встає і заспівають пташки* — це переживання, яке в деяких культурах легко усвідомлюється (наприклад, в Японії), в той час як в сучасній західній культурі те ж саме переживання здебільшого не досягає стану усвідомлення, тому що воно не досить "важливе" або "сповнене подіями", щоб його помітили.

Чи можуть витончені емоційні переживання усвідомлюватися, залежить від того, якою мірою такі переживання практикуються в даній культурі. Для багатьох емоційних переживань у деяких мовах немає

¹ Таку ж ідею висловив Е. Шахтел (у блискучій статті "Memory and Childhood Amnesia" в журналі "Psychiatry", vol. X, № 1, 1947) стосовно амнезії в дитячій пам'яті. Як свідчить назва, його цікавить більш вузька проблема дитячої амнезії і відмінності між категоріями ("схематизмами", schemas), що їх вживають діти і дорослі. Він робить висновок, що "несумісність ранніх дитячих переживань з категоріями і самою організацією пам'яті дорослої людини великою мірою пояснюється... конвенціоналізацією пам'яті дорослої людини". На мою думку, те, що він говорить про пам'ять дитини і дорослої людини, є істинною, але ми подибуємо категоріальні відмінності не лише на рівні дитинства та дорослого стану, але й відмінності між різними культурами. Більше того, проблема стосується не тільки пам'яті, але й свідомості в цілому.

необхідних слів, водночас як інші мови містять багато слів, що передають ці почуття. Наприклад, в англійській мові одне слово "любов" (love) охоплює різні форми переживань від симпатії до еротичної пристрасті, братньої або ж материнської любові. Якщо різні емоційні переживання не висловлюються різноманітними словами, то їх майже неможливо усвідомити, і навпаки. Загалом можна сказати, що переживання рідко усвідомлюється, якщо у мові для нього не знаходиться необхідного слова.

Але це лише один аспект фільтруючої функції мови. Різні мови відрізняються не лише різноманітністю слів, що позначають певні емоційні переживання, але й синтаксисом, своєю граматиною і кореним значенням слів. Мова в цілому містить в собі ставлення до життя, є застиглим виразом певного способу переживання життя¹.

Ось декілька прикладів. Є мови, в яких дієслівна форма "йде дощ" відмінюється по різному в залежності від того, чи кажу я, що йде дощ, під який я попав і змок, чи дивлюсь я на нього зсередини оселі, чи хтось мені сказав, що йде дощ. Цілком очевидно, що акцент у мові на різних джерелах переживання факту (в даному разі — дощу) глибоко впливає на спосіб, у який люди переживають факти. (В нашій сучасній культурі, наприклад, коли наголошується на суто інтелектуальному боці знання, немає великої різниці, яким чином мені стає відомим факт, чи то із безпосереднього досвіду, чи опосередковано, чи то з чуток). У давньоєврейській мові головний принцип відмінювання полягає в тому, щоб визначити чи є дія dokonanoю (perfect) або nedokonanoю (imperfect), а те, коли все це відбувається — у минулому, тепер, чи в майбутньому, висловлюється лише допоміжними засобами. У латині обидва принципи (час та dokonanість) вживаються разом, тоді як в англійській мові ми переважно орієнтуємося через визначення часу. Знову ж таки, само собою зрозуміло, що ця різниця у відмінюванні виявляє різницю в переживанні².

Ще один приклад можна навести щодо різного вживання дієслів та іменників у різних мовах або навіть серед різних людей, що розмовля-

¹ Див. про самотні внесок Бенджаміна Уорфа в його "Collected Papers on Metalinguistics" (Washington, D.C., Foreign Service Institute, 1952).

² Значення цієї різниці стає цілком очевидним в англійському та німецькому перекладах Старого Заповіту; коли в давньоєврейському тексті застосовується dokonаний час для виразу такого емоційного переживання, як любов у значенні "я полюбив", то перекладач нерідко не розуміє цього і пише "я любив".

ють однією мовою. Іменник належить до "речі", дієсловостосується активності. Зростаюча кількість людей віддає перевагу способу мислення, спрямованого на володіння речами, замість того, щоб бути або діяти; отже, вони віддають перевагу іменникам перед дієсловами.

Мова своїми словами, граматиною, синтаксисом, усім духом, утіленим у ній, визначає, як ми переживаємо і які переживання проникають у нашу свідомість.

Другим аспектом фільтру, що робить можливим усвідомлення, є логіка, яка спрямовує мислення людей у певній культурі. Подібно до того, як люди вважають, що їх мова є "природною" і що інші мови лише вживають різні слова для позначення того ж самого, вони також вважають, що правила, які детермінують належний спосіб мислення, є природними та універсальними; що нелогічне в одній культурній системі є нелогічним у будь-якій іншій, тому що воно суперечить "природній" логіці. Наочним прикладом щодо цього є відмінності між аристотелівською і парадоксальною логікою.

Аристотелівська логіка ґрунтується на законі тотожності, який свідчить, що $A \in A$, на законі суперечності ($A \notin \neg A$) і законі виключеного третього ($A \in \text{або } B, \text{або } \neg B$) Аристотель стверджував: "Одна й та ж сама річ не може водночас належати і не належати до тієї самої речі і в тому самому відношенні... Це, отже, є найвизначенішим серед усіх принципів"¹.

На відміну від аристотелівської логіки існує те, що можна назвати парадоксальною логікою, яка припускає, що A і $\neg A$ не виключають одне одного як предикати X . Парадоксальна логіка переважала в китайській та індійській думці, у гераклітовій філософії, потім, під назвою діалектики, у вченнях Гегеля і Маркса. Загальний принцип парадоксальної логіки був чітко описаний Лао-Цзи: "Слова, які є достотно істинними, здаються парадоксальними"², а також Чжуань Цзи: "То, що одне, є одне. Те, що є не-одне — також одне".

Оскільки людина живе в культурі, в якій правильність аристотелівської логіки не піддається сумніву, для неї виключно важко (якщо не зовсім неможливо) усвідомити переживання, що суперечать

¹ Аристотель. Метафізика. (1005b 20). (Цит. за: Aristotle's Metaphysics, transl. by R. Hope. — Columbia Univ. Press, New York, 1952).

² Lao-Tse "The Tao Teh King", "The Sacred Books of the East", ed. by F. Max Mueller, Vol. XXXIX (Oxford University Press, London, 1927, p. 120).

аристотелівській логіці, а отже, з точки зору його культури є безглузди-ми. Яскравим прикладом є фрейдівська концепція амбівалентності, згідно з якою можна до однієї людини одночасно відчувати любов і не-нависть. Таке переживання з точки зору парадоксальної логіки є цілком “логічним”, а з точки зору аристотелівської логіки позбавлене сенсу. В результаті для більшості людей виключно важко усвідомлювати амбівалентні почуття. Якщо вони усвідомлюють лю-бов, то не можуть усвідомлювати ненависть — адже було б повним без-глуздом мати два суперечливих почуття водночас до однієї й тієї самої людини¹.

Третій аспект фільтра окрім мови і логіки стосується змісту пережи-вань. Кожне суспільство не припускає, щоб деякі думки і почуття обмірковувалися, відчувалися і висловлювалися. Існують речі, яких не тільки “не роблять”, але й “не уявляють собі”. Наприклад, у племені воїнів, члени якого живуть за рахунок вбивства та пограбування чу-жоплеменників, можна подібати індивіда, який раптом відчуває зміну у своєму ставленні до вбивства та пограбування. Проте ма-ловірогідно, що він буде усвідомлювати це відчуття, допоки воно лиша-тиметься несумісним з почуттями цілого племені; усвідомити це не-сумісне почуття означає небезпеку відчути свою повну ізоляцію та за-знати остракізму. Отже у людини з таким неприйнятним почуттям радше утвориться психосоматичний симптом блювання, аніж це по-чуття досягне його свідомості.

Зовсім протилежне можна спостерігати у члена миролюбного, зем-леробського племені, котрий відчуває потяг до вбивства та грабунку членів інших груп. Він також, мабуть, не дозволить собі усвідомити свого потягу, і замість цього в нього розвинеться якийсь симптом — на-приклад, глибокого страху. Ще один приклад: у наших великих містах має бути чимало крамарів, що стикаються з бідним покупцем, який конче потребує, скажімо, придбати костюм, але не має потрібної суми, аби купити щось і найдешевше. Серед цих крамарів можна відшукати й декілька таких, чий природний потяг спрямований на те, щоб віддати такому покупцеві костюм за ту ціну, яку той спроможний заплатити. Але чи багато з тих крамарів дозволять собі усвідомити такий потяг? Я

¹ Більш докладний розгляд цієї проблеми див. в моїй праці: *The Art of Loving*. — New York, 1956, p. 72ff.

вважаю, що дуже мало. Більшість придушить його, і серед них ми б по-дибали людей з агресивною поведінкою щодо покупця, яка приховує цей несвідомий потяг, або ж це виявиться у їхніх сновидіннях наступної ночі.

Стверджуючи тезу, що психічний зміст, несумісний з тим, що соціально дозволено, не допускається у царину усвідомлення, ми вису-ваємо ще два питання. Чому певний зміст несумісний з даним суспільством? І далі, чому індивід так боїться усвідомлення такого за-бороненого змісту?

Стосовно першого питання я повинен звернутися до поняття “соціальний характер”. Будь-яке суспільство, для свого виживання мусить формувати характер своїх членів таким чином, щоб вони *бажа-ли робити те, що вони повинні робити*; їх соціальна функція має суб’єктивізуватися і перетворитися на щось таке, до чого вони відчувають потяг, а не лише усвідомлення того, що вони зобов’язані це зробити. Суспільство не може допустити відхилення від цього зразку, інакше цей “соціальний характер” втратить узгодженість і тривкість, люди будуть діяти не так, як очікується, і виживання цього суспільства в даній формі опиниться під загрозою. Суспільства, звичайно, відрізняються щодо міри жорсткості, з якою вони нав’язують свій соціальний характер і стежать за різними табу, що захищають цей соціальний характер. Але в усіх суспільствах є табу, порушення яких призводить до остракізму.

Друге питання полягає в тому, чому індивід настільки боїться небез-пеки остракізму, що не дозволяє самому собі усвідомити “заборонені” потяги. Щоб відповісти на це питання, потребується посилення на більш повні формулювання, висловлені в інших моїх працях¹. Коротше кажучи, щоб не збожеволіти, людина повинна якимось чином співвіднести себе з іншими. Повна неспіввіднесеність ставить її на межу безумства. Тоді як, будучи твариною, вона понад усе боїться смерті, будучи людиною, вона понад усе боїться повної самотності. Цей страх більшою мірою, ніж, як вважав Фрейд, страх кастрації, є ефективним чинником, який не дозволяє усвідомлювати заборонені почуття і дум-ки.

¹ Опис цієї концепції див. у моїх працях: *Escape of Freedom*. — New York, 1941; *The Sane Society*. — New York, 1955.

Тоді ми доходимо висновку, що свідоме і несвідоме соціально зумовлені. Я усвідомлюю всі мої потреби і думки, яким дозволено пройти через потроєний фільтр (соціально зумовлених) мови, логіки і табу (соціального характеру). Переживання, які не можуть пройти через фільтр, залишаються за межами усвідомленого, тобто вони залишаються неусвідомленими¹.

В зв'язку з наголосом на соціальній природі несвідомого, слід зробити два застереження. Перше, досить очевидне, полягає в тому, що на додаток до соціального табу існують індивідуальні обробки цих табу, які відрізняються залежно від сім'ї; дитина, що буває налякана можливістю бути "покинutoю" своїми батьками, якщо вона усвідомлюватиме переживання, які особисто для них є табу, буде також, на додаток до звичайного соціально зумовленого витиснення, гатувати ті почуття, які її власний різновид фільтру не допускає до свідомості. З іншого боку, батьки з більшою внутрішньою відкритістю та меншою схильністю до витиснення спробують свій власний вплив спрямувати на те, аби зробити соціальні фільтри (і Суперого) менш вузькими і непроникними.

Інше застереження стосується більш складного явища. Ми притамуємо не лише усвідомлення тих прагнень, які несумісні з соціальними зразками мислення, але ми прагнемо також угамувати ті бажання, які несумісні з принципом побудови і розвитком цілісного людського буття, несумісні з "гуманістичною свідомістю", з тим голосом всередині нас, який промовляє в ім'я повного розвитку нашої особистості.

Деструктивні імпульси, або імпульс регресії до материнського черева, або до смерті, прагнення поглинати тих, що до близькості з ними я прагну, — усі ці і багато інших регресивних імпульсів можуть бути або не бути сумісними з соціальним характером, але вони в жодному разі несумісні з невід'ємними цілями еволюції людської природи. Коли дитина хоче, щоб її бавили, це нормально, це відповідає тій стадії еволюції, на якій дитина перебуває в цей час. Якщо ж у дорослого виявляються такі самі бажання, то це означає, що він хворий; через те, що він керується не лише минулим, але й тими цілями, що притаманні йому в його цілісності, то він відчуває розбіжність між тим, яким він є, і тим,

¹ Цей аналіз свідомості приводить до того ж висновку, до якого дійшов Карл Маркс, коли стверджував, що суспільне буття визначає людську свідомість (Zur Kritik der Politischen Oekonomie. — Berlin, Dietz, 1924, p. LV).

яким він мусить бути; модус "мусить" ужито тут не в значенні морального примусу, а в значенні іманентної еволюційної мети, що закладена в хромосомах, з яких він розвивається, — подібно до того, як і його майбутня фізична будова, колір його очей тощо вже "присутні" в хромосомах.

Якщо людина втрачає контакт з соціальною групою, в якій живе, вона починає боятися повної ізоляції, і через цей страх вона не наважиться думати про те, що "немислимо". Але людина також боїться бути повністю ізольованою від загальнолюдського, яке їй притаманне і представлене в її свідомості. Бути зовсім нелюдською для неї також жахливо, хоча, як свідчить історія, це менше жахає її, ніж сама можливість зазнати соціального ostracismu в тому разі, коли ціле суспільство визнаватиме нелюдські норми поведінки. Чим більше суспільство наближається до людських норм життя, тим меншим є конфлікт між ізоляцією від суспільства і від людства. Чим відчутнішим є конфлікт між соціальними і загальнолюдськими цілями, тим більше індивід розривається між двома небезпечними полюсами ізоляції. Навряд чи є потреба додавати, що чим більшою мірою особистість — за своїм власним інтелектуальним і духовним розвитком — відчуває свою солідарність із загальнолюдським, тим більш толерантною буде вона щодо соціального ostracismu, і навпаки. Здатність діяти у відповідності із своїм сумлінням значною мірою залежить від того, наскільки людині вдасться перерости межі власного суспільства і стати громадянином світу, "космополітом".

Індивід не може дозволити собі усвідомлювати ті думки або почуття, які несумісні із зразками його культури, і, отже, він змушений їх придушувати. Звідси, формально кажучи, те, що є несвідомим, і те, що є усвідомленим, залежить (не беручи до уваги індивідуальні, сімейно зумовлені елементи та вплив гуманістичної свідомості) від устрою суспільства та від зразків почуттів і думок, які воно продукує. Що стосується змісту несвідомого, то тут неможливе жодне узагальнення. Але одну констатацію можна зробити: воно завжди репрезентує цілісну людину з усіма її потенціями до темного і світлого; воно завжди містить підстави для тих різних відповідей, що їх людина спроможна давати на те запитання, яке ставить перед нею її існування. У крайньому разі, коли йдеться про найбільш регресивні культури, схильні до повернення до тваринного існування, саме це бажання є домінуючим і

усвідомленим, тоді як всі прагнення, що виходять за цей горизонт, при-
тамовуються. В культурі, яка рухається від регресивних до духовно-
прогресивних цілей, сили, що репрезентують темне начало, є
несвідомими. Але людині будь-якої культури властиві
найрізноманітніші потенції; вона є й архаїчною людиною, і хижим
звірем, і каннібалом, і ідоловірцем, і водночас вона є істотою зі здат-
ностями розуму, любові та справедливості. Отже, несвідоме за своїм
змістом не є ані добрим, ані злим, ані раціональним, ані
іrrаціональним; воно є і тим, і іншим; воно є всім тим, що й є людським.
Несвідоме — це вся людина мінус та її частина, яка відповідає
суспільству. Свідоме репрезентує соціальну людину, випадкові обме-
ження, що встановлюються історичною ситуацією, в яку закинута
індивіда. Несвідоме репрезентує універсальну людину, цілісну люди-
ну, що сягає своїми коріннями Космосу; воно репрезентує в ній росли-
ну, тварину, дух; воно репрезентує її минуле, від самих витоків людсь-
кого існування, і воно репрезентує її майбутнє, той день, коли людина
стане повноцінною людиною і коли природа буде гуманізована
відповідно до того, як людина буде “натуралізована”.

Що ж мається на оці, коли ми, визначаючи свідоме і несвідоме у ви-
щезначений спосіб, говоримо про *перехід несвідомого в усвідомлене*,
про подолання витиснення (de-repression)?

У концепції Фрейда перехід несвідомого в усвідомлене мав обмеже-
ну функцію, насамперед тому, що передбачалось, що несвідоме скла-
дається головним чином з витиснених, інстинктивних бажань,
оскільки вони є несумісними з цивілізованим життям. Він розглядав
такі поодинокі інстинктивні бажання, як потяг до кровозмішення,
страх кастрації, заздрість до пеніса тощо, усвідомлення яких, як він
уважав, затамовано в історії окремого індивіда. Припускалось, що
усвідомлення затамованих імпульсів веде до їх приборкування пере-
можним Его. Якщо ми відмовимося від обмежень фрейдівської кон-
цепції несвідомого і будемо дотримуватися вищенаведеної концепції, то
тоді фрейдівська мета — трансформація несвідомого у свідоме (“Ід” в
“Его”) — набуває ширшого і більш глибокого смислу. Перетворення
несвідомого на свідоме *перетворює саму ідею універсальності людини*
на ідею живого переживання цієї універсальності; це й є гу-
маністичним досвідом переживання.

Фрейд ясно бачив, як затамоване стикається з особистісним смислом

реальності і як вивільнення затамованого веде до нового розуміння ре-
альності. Фрейд назвав спотворюючий ефект несвідомих імпульсів
“перенесенням” (“transference”). Пізніше Х.С.Салліван назвав те ж
саме явище “паратаксічним перекрученням” (“parataxic distortion”).
Фрейд виявив, спочатку у ставленні пацієнта до аналітика, що пацієнт
не бачить аналітика *таким, яким він є*, а бачить як проєкцію його
(пацієнта) власних очікувань, бажань і турбот, сформованих у досвіді
його спілкування із значущими людьми його дитинства. Лише коли
пацієнт стикається зі своїм несвідомим, він може подолати перекру-
чення, що їх він сам і породжує, і побачити особистість аналітика (так
само як і особистість свого батька або матері) такою, якою вона є.

Фрейд виявив тут той факт, що ми бачимо реальність перекрученою.
Ми впевнені, що бачимо людину такою, якою вона є, тоді як насправді
ми бачимо, не усвідомлюючи цього, проєкцію нашого уявлення про
людину. Фрейд убачав тут не лише спотворюючий вплив перенесення,
але й багато інших перекручуючих впливів витиснення. Оскільки лю-
дина керується імпульсами, які є незбагненими для неї і суперечать її
свідомому мисленню (яке репрезентує вимоги соціальної реальності),
то вона може переносити свої власні неусвідомлені потяги на іншу лю-
дину і, не усвідомлюючи їх у самій собі, — з обуренням — вбачати їх в
інших (“проєкція”). Або вона може вигадувати раціональні причини
для тих імпульсів, які самі по собі мають зовсім інші витoki. Цю свідому
аргументацію, що є псевдопоясненням цілей, справжні мотиви яких
неусвідомлюються, Фрейд назвав “раціоналізацією”. Чи то ми маємо
справу з перенесенням, чи то з проєкцією, чи то з раціоналізацією,
більша частина того, що людина усвідомлює, є фікцією — тоді як те, що
вона придушувала (тобто — несвідоме), є реальним.

Беручи до уваги те, що було сказано вище про можливість ослаблен-
ня впливу суспільства, і крім того враховуючи нашу ширшу концепцію
утворення несвідомого, ми дістаємо нову концепцію несвідомого —
свідомого. Ми можемо почати з твердження, що пересічна людина, яка
вважає себе такою, що все усвідомлює, насправді наполовину спить.
Під “наполовину спить” я маю на оці те, що її контакт з реальністю є
досить неповним; більша частина того, що вона вважає реальністю (на-
вколо або всередині себе), є набором фікцій, утворених її власним ро-
зумом. Вона усвідомлює реальність лише тією мірою, якою це потребує
її соціальне функціонування. Вона усвідомлює своїх побратимів через

потребу у співробітництві з ними; вона усвідомлює матеріальну і соціальну реальність оскільки їй потрібно її усвідомлювати для того, щоб маніпулювати нею. Вона усвідомлює реальність тією мірою, якою мета виживання робить таке усвідомлення необхідним. (На противагу цьому в стані сну усвідомлення зовнішньої реальності припиняється, хоча легко відновлюється в разі необхідності, у випадку ж божевілля повне усвідомлення зовнішньої реальності відсутнє і не відновлюється навіть у разі крайньої потреби.) Свідомість пересічної людини є головним чином "хибною свідомістю", що складається з фікцій та ілюзій, тоді як саме те, що не усвідомлюється, є реальністю. Отже, ми можемо провести розрізнення між тим, щодо чого людина є свідомою, і тим, щодо чого людина *стає* свідомою. Вона є свідомою головним чином стосовно фікцій; вона може *стати* свідомою стосовно реальності, яка прихована за цими фікціями.

Існує й інший аспект несвідомого, який походить від тих передумов, які обговорювалися раніше. Оскільки свідоме репрезентує лише оціально задані зразки переживання, що їх не так багато, а несвідоме репрезентує все багатство і глибину універсальної людини, то стан витиснення фактично призводить до того, що моє Я, як випадкова, соціальна особа, є відокремленим від мене, як цілісної людської особистості. Я чужий самому собі й тією ж мірою будь-хто інший чужий мені. Я відрізаний від широкої сфери людських переживань і залишаюсь фрагментом людини, калікою, котрий переживає лише незначну частину з того, що є найсправжнім у ньому та в інших людях.

До цього ми обговорювали лише спотворювальну функцію витиснення; тепер треба згадати інший аспект, який призводить не до спотворення, а до утворення нереального переживання шляхом *мозкової діяльності* (церебрації). Мається на увазі той факт, що я вважаю, що бачу — але я тільки *бачу слова*; я вважаю, що я відчуваю, але я тільки *думаю про відчуття*. Особистість, у якої все зводиться до мозкової діяльності, є відчуженою особистістю, людиною в печері, яка, як в алегорії Платона, бачить лише тіні і помилково вважає їх безпосередньою реальністю.

Цей процес церебрації пов'язаний з двозначністю мови. Як тільки я висловив щось словами, виникає відчуження, і повноцінне переживання відразу заступається словом. Повноцінне переживання насправді існує тільки до того моменту, поки його не виражено в мові. Цей загаль-

ний процес церебрації в сучасній культурі, мабуть, більш поширений і інтенсивний, ніж це було в будь-який інший період історії. Саме внаслідок зростаючого наголосу на інтелектуальному знанні, що є передумовою наукових і технічних досягнень, і в зв'язку з цим — на пиємності та на освіті, слова все більше і більше заступають переживання. Проте особистість, про яку йдеться, не усвідомлює цього. Людина думає, що вона щось бачить; вона думає, що вона щось відчуває; проте у неї немає жодних переживань, є лише пам'ять і думка. Коли вона думає, що *вона* осягає реальність, то насправді це здійснює лише її розумове Я, тоді як вона сама, як цілісна людина, її очі, її руки, її голова, її серце, її череву, нічого не осягають, *вона* просто не бере участі в переживаннях, які вважає *своїми*.

Що ж тоді відбувається в процесі перетворення несвідомого на свідоме? Щоб краще відповісти на це питання, ми повинні переформулювати його. Не існує такої речі, як "свідоме", і немає такої речі, як "несвідоме". Існують ступені свідомого-усвідомлюваного і несвідомого-неусвідомлюваного. Тоді наше питання, мабуть, буде таким: що відбувається, коли я починаю усвідомлювати те, що я не усвідомлював до цього? Згідно з тим, що було сказано раніше, загальна відповідь полягає в тому, що кожен крок у цьому процесі є кроком до розуміння фіктивного, нереального характеру нашої "нормальної" свідомості. Почати усвідомлювати те, що є несвідомим, і таким чином розширити свою свідомість означає увійти в контакт з реальністю і — в цьому розумінні — з істиною (інтелектуально і емоційно). Розширити свідомість означає прокинутися, підняти завісу, вийти з печери, внести світло в темряву.

Мабуть, саме це переживання дзен-буддисти називають "просвітленням"?

Хоча згодом я повернуся до цього питання, зараз я хочу обговорити дещо детальніше те, що має вирішальне значення для психоаналізу, а саме: *природу осяяння (insight) і знання*, які впливають на трансформацію несвідомого у свідоме¹. Нема сумніву, що в перші роки своїх психоаналітичних досліджень Фрейд поділяв конвенціональне раціоналістичне переконання, що знання — це інтелектуальне, теоре-

¹ У нас нема слова, щоб виразити цю трансформацію. Можна було б сказати "обернення витиснення" (reversion of repression) або, більш конкретно, "пробудження"; я ж пропоную термін "розблокування" (de-repression).

тичне знання. Він думав, що досить пояснити пацієтові, чому певні процеси мають місце, і розказати йому, що аналітик виявив у його несвідомому. Припускалось, що це інтелектуальне знання, назване "інтерпретацією", спричиниться до змін у стані пацієнта. Але невдовзі Фрейд та й інші аналітики були змушені збагнути істинність твердження Спінози, згідно з яким *інтелектуальне* знання сприяє змінам лише тоді, коли воно є також *емоційним* знанням. З'ясувалося, що інтелектуальне знання як таке не продукують ніяких змін, хіба що в тому розумінні, що завдяки інтелектуальному досягненню своїх несвідомих бажань, людина здатна краще контролювати їх, — проте це скоріше є метою традиційної етики, аніж психоаналізу. Оскільки пацієнт залишається стороннім науковим спостерігачем, маючи себе за об'єкт свого дослідження, то він не досягає свого несвідомого, хіба що в думках про нього; він не *переживає* значно ширшої та глибшої реальності всередині себе. Відкриття несвідомого є якраз *не* інтелектуальним актом, а чуттєвим переживанням, яке надто важко, та навряд чи взагалі можливо, виразити словами. Це не означає, що обдумування і розмірковування не можуть передувати акту виявлення несвідомого, але сам цей акт завжди є *тотальним* переживанням. Воно є тотальним в тому розумінні, що це є переживанням цілісної людини; це є переживанням, яке характеризується своєю спонтанністю і несподіваністю. Очі людини раптом відкриваються; сама людина і весь світ постають у новому світлі, з нової точки зору. Звичайно цьому переживанню передує неабиякий неспокій, тоді як після нього з'являється нове відчуття — сили і впевненості. Процес відкриття несвідомого може бути описаний як послідовність переживань, що постійно поширюються, поглиблюються і виходять за межі теоретичного, інтелектуального знання.

Важливість такого роду знання, що ґрунтується на переживанні, фактично полягає в тому, що воно виходить за межі того типу знання і усвідомлення, коли інтелектуальний суб'єкт розглядає самого себе як об'єкт, а отже, воно долає західну раціоналістичну концепцію пізнання. (Винятки в західній традиції, коли мова йде про засноване на переживанні знання, можна подібати у Спінози, в його найвищій формі знання — інтуїції, в інтелектуальній інтуїції Фіхте, або в творчій свідомості Бергсона. Усі ці категорії інтуїції долають суб'єкт-об'єктний розкол знання. Важливість такого роду переживань стосовно проблем

дзен-буддизму буде з'ясовано пізніше, коли йтиметься про дзен).

В цьому короткому нарисі суттєвих елементів психоаналізу потрібно згадати ще один момент, а саме: *роль психоаналітика*. Спочатку вона не відрізнялась від ролі будь-якого лікаря, що "лікував" пацієнта. Але пізніше ситуація радикальним чином змінилася. Фрейд визнав, що аналітика самого треба аналізувати, тобто піддати тому ж процесу дослідження, якому згодом має підлягати його пацієнт. Ця необхідність в аналізі самого аналітика пояснювалася тим, що аналітикові потрібно позбавитись своїх власних забобів, невротичних тенденцій тощо. Але це пояснення здається недостатнім, виходячи з власних поглядів Фрейда, якщо ми згадаємо наведене вище твердження Фрейда, що аналітик мусить бути "взірцем", "вчителем", бути здатним будувати стосунки між собою і пацієнтом на підставі "любви до істини", що виключає різного роду "обман та облуду". Фрейд намагався осмислити тут той момент, що аналітик має таку функцію, яка виходить за межі функції лікаря у його ставленні до пацієнта. Проте він ще не змінює свою фундаментальну концепцію, згідно з якою аналітик є стороннім спостерігачем, а пацієнт є його *об'єктом* спостереження. В історії психоаналізу ця концепція стороннього спостерігача модифікувалися з двох боків. По-перше, з боку Ференці, який в останні роки свого життя постулював, що для аналітика недостатньо спостерігати та інтерпретувати; він повинен бути здатним полюбити пацієнта великою любов'ю, якої пацієнт потребує як дитя, але ніколи ще не відчував. Ференці мав на увазі, не те, що аналітик має відчувати еротичну любов до свого пацієнта, скоріше йшлося про материнську або батьківську любов, або, в більш загальному плані, про піклування люблячої істоти¹. Х.С.Салліван підійшов до того ж пункту з іншого боку. Він вважав, що аналітик повинен мати установку не стороннього спостерігача, а *співчуваючого спостерігача*, у такий спосіб намагаючись подолати ортодоксальну ідею відстороненої позиції аналітика. На мою думку, Салліван відійшов не дуже далеко, і можна віддати перевагу визначенню ролі аналітика як *спостерігача* *співучасника*, ніж *співчуваючого спостерігача*. Але й навіть вираз "співучасник" не повністю виражає те, що тут мається на увазі; "брати участь" все ще

¹ Див.: S. Ferenczi. Collected Papers, ed. by Clara Thompson (Basic Books, Inc.); а також блискуче дослідження ідей Ференці в: Izette de Forest. The Leaven of Love (New York, Harper, 1954).

означає бути ззовні. Пізнання іншої людини вимагає перебування всередині неї, тобто — *бути* нею. Аналітик розуміє пацієнта лише настільки, наскільки він переживає в самому собі те, що переживає пацієнт, інакше він буде мати лише інтелектуальне знання *про* пацієнта, але ніколи не буде достотно знати, що переживає пацієнт, і не буде здатним передати йому, що він поділяє і розуміє його (пацієнта) переживання. У цьому продуктивному зв'язку між аналітиком і пацієнтом, в цьому акті буття, коли він повністю сповнений пацієнтом, цілковито вікритий і відповідальний за нього, просякнутий ним, в цій сутнісній спорідненості полягає одна з найважливіших умов психоаналітичного розуміння і лікування¹. Аналітик мусить стати пацієнтом, але водночас він мусить залишатися самим собою; він повинен забути, що він лікар, і водночас він повинен залишатися таким, що усвідомлює це. Лише тоді, коли він зможе прийняти цей парадокс, він зможе дати авторитетну для пацієнта "інтерпретацію", оскільки вона укорінена в його власному переживанні. Аналітик аналізує пацієнта, але пацієнт також аналізує аналітика, оскільки аналітик, поділяючи з ним його несвідоме, не може не виявляти своє власне несвідоме. Отже, аналітик не лише лікує пацієнта, але й пацієнт лікує його. Він не лише розуміє пацієнта, але, як правило, і пацієнт розуміє його. Коли ця стадія досягається, то досягається солідарність і спілкування.

Ці відносини з пацієнтом повинні бути реалістичними і вільними від усякої сентиментальності. Ані аналітик, ані будь-яка інша людина не можуть "врятувати" іншу людську істоту. Він може діяти як поводитир, або як повитуха; він може показувати дорогу, усувати перешкоди, а іноді надавати деяку пряму допомогу, але він ніколи не зможе зробити для пацієнта того, що лише пацієнт може зробити сам для себе. Він має цілком однозначно показати це пацієнтові, і не лише на словах, а й усією своєю поведінкою. Він також повинен наголосити, що він усвідомлює ту реальну ситуацію у відносинах, яка навіть більш обмежена, ніж ті стосунки, що звичайно виникають між двома особами. Оскільки він (аналітик) повинен жити своїм життям і слугувати одночасно декільком пацієнтам, то існують обмеження в просторі і часі. Але не існує жодних обмежень в момент зустрічі пацієнта з аналітиком. Ко-

¹ Див. мою статтю: "The Limitations and Dangers of Psychology", надруковану в "Religion and Culture", ed. by W. Leibrich (New York, Harper, 1959.)

ли під час аналітичного сеансу відбувається ця зустріч, коли двоє розмовляють один з одним, тоді в світі не існує нічого більш важливого, ніж їхня розмова — як для пацієнта, так і для аналітика. Аналітик, спільно працюючи з пацієнтом упродовж кількох років, справді виходить за межі умовної ролі лікаря; він стає вчителем, моделлю, можливо мистром, за умови, що він ніколи не розглядатиме самого себе як аналітика, допоки він не досягне повного самоусвідомлення і свободи, допоки він не подолає своє власне відчуження та ізоляваність. Дидактичний аналіз аналітика є не кінцем, а початком безперервного процесу самопізнання, тобто дедалі повнішим пробудженням.

Переклад з англійської О.М.СОБОЛЬ, В.О.КУРГАНСЬКОГО

(Далі буде)

С.В.Синяков, Є.Ф.Сластенко

СИНЯКОВ Сергій Васильович — кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Нижгородського державного університету. Галузь наукових інтересів — методологія соціального пізнання, філософія науки. Опублікував низку статей з даної проблематики. У нашому часописі друкується вперше.

СЛАСТЕНКО Євген Федорович — кандидат філософських наук, завідувач кафедри філософії Київського інституту інженерів цивільної авіації. Галузь наукових інтересів — проблеми духовної культури, національних відносин, традицій, історії релігії та атеїзму. Опублікував понад 90 наукових і навчально-методичних праць, у тім числі книги "Интернационализация духовной культуры — закономерность развития социалистических наций" (Київ, 1980), "Интернационализм духовной культуры социалистического общества и кризис его буржуазно-националистических фальсификаций" (Київ, 1984, у співавт.), "Идеологическая борьба и молодежь" (Київ, 1986, у співавт.), "Коммунистическое мировоззрение: закономерность становления и основные элементы" (Київ, 1986, у співавт.). У нашому часописі раніше не друкувався.

Про один феномен світогляду суспільствознавця

У переломні періоди історичного розвитку, доби соціально-політичних криз, коли зазнає краху традиційна ідеологія, розгортаються радикальні зміни у царині духовного життя, виявляються протиріччя у світогляді й відбувається перегляд

© С.В.Синяков, Є.Ф.Сластенко, 1992

© Переклад з російської В.П.Недашківського, 1992

цінностей, ідеалів і цілей розвою людини й суспільства.

У нашій дні далеко не останню роль у цьому процесі відіграли криза марксизму-ленінізму як державної ідеології, неспроможність його офіційної версії, що являє собою сукупність закам'янілих догм. Питання про ставлення до марксистського теоретичного спадку стало предметом щонайзапекліших наукових і політичних дискусій. Ніколи раніше у науковій та публіцистичній пресі не було стільки різних, часом протилежних точок зору щодо місця та історичної долі марксистських ідей у нашому суспільстві.

Серед широкого загалу посилюється негативне, скептичне ставлення до суспільствознавців, яким дедалі частіше закидають усілякі гріхи у минулому й у сучасному. Багатьох наших професорів та академиків звинувачують у тому, що раніше вони ідеологічно запаморочували людей, апологетично захищали будь-які, найабсурдніші ухвали й рішення партпарату. Викликає настороженість навіть те, що якась частина з них (професорів та академиків) раптово відмовилася від своїх колишніх переконань, — утім, як і те, що решта — чи то через професійну обмеженість, чи то через догматизм, чи то через інерцію мислення — продовжує лишатися найконсервативнішою суспільною групою. До цього варто додати ще й не перебуті суто наукові претензії до змісту друкованої продукції представників суспільних наук.

Як на наш погляд, необхідно, по-перше, зважувати не лише на ідеологічні, але й на науково-професійні претензії; по-друге, спробувати розібратися у причинах відсутності належного рівня новизни у соціальних дослідженнях, нестачі оригінальних думок, нових ідей у суспільних науках. Ми вважаємо, що тут може зародити виявлення протиріч у структурі світогляду суспільствознавця, вивчення феномена роздвоєності світоглядної свідомості.

Об'єктом нашого аналізу є світогляд не "суспільствознавців-фундаменталістів" з їхньою монолітно-цілісною свідомістю, з усталеним образом канонізованої філософської теорії, не здатних на сумніви, на критичний аналіз; не тих, яким уже давно байдуже, як і що викладати або писати; не тих, хто давно вже вирішив "для себе" всі когнітивні та аксіологічні питання й посів певну філософсько-теоретичну позицію. У центрі нашої уваги світогляд тих, хто у шуканнях і сумнівах, хто достатньо рефлексивний та самокритичний.

Під гіпсологічною структурою світоглядної свідомості ми розуміємо складне утворення, сформоване в результаті синтезу різних форм соціального, гуманітарного, філософського та природничонаукового знання. Підсумком такого поєднання можуть стати: категоріальна структура соціального мислення; картина соціальної дійсності; дослідницькі програми в тих чи тих суспільних науках; ідеали та норми соціального дослідження. Головне протиріччя у гіпсологічній структурі світоглядної свідомості вченого-суспільствознавця утворюється, як на наш погляд, відношенням між традиціями й новаціями (традиційними теоретико-пізнавальними схемами, засобами дослідження та новими концептуальними й аксіологічними принципами пізнання). Перший рівень або шар у структурі світогляду, назвемо його умовно консервативним, зовні видається всталеним, стабільним синтезом знань і переконань і експлікується у вигляді звичних теоретичних схем, успадкованих концепцій та ідеалів пізнання. Його породжують передаваний від зійшлих і нинішньої генерації дослідників науковий досвід і безпосередні умови існування, функціонування науки в суспільстві. Традиційній формі у змісті світогляду суспільствознавця виступає у категоріальній, поняттєвій формі й, як правило, спирається на попередні досягнення соціальних наук, має певну логічну доказовість. Другий рівень або шар, назвемо його умовно радикальним, виявляється у вигляді нових ідеалів, понять, цінностей, що тільки-но формуються, й часто виражається за допомогою стихійних, несистематизованих ідеологічних,

політичних, філософських, моральних та інших уявлень про соціальне сучасне та історичне минуле.

У зв'язку із запропонованим баченням гносеологічної структури світогляду виникає низка питань, що вимагають спеціального розгляду.

Відзначимо передовсім, що йдеться не про два різні світогляди, а про два рівні (шари) єдиного, цілісного світогляду вченого. Крім того, взаємовідносини зазначених рівнів мають характер двобічної детермінації, оскільки консервативний шар забезпечує використання арсеналу традиційних методів і теорій, а радикальний — формує новий пізнавальний інтерес, спектр цілей і завдань, досягнення яких прагне вчений. Нові дослідницькі програми у соціальних науках вимагають оновлення теоретико-методологічних принципів, у межах яких можуть дістати обґрунтування нові ідеї, що неаблаганно підштовхує вченого до зміни пізнавальних засобів. У залежності від конкретного наукового інтересу співвідношення між цими рівнями змінюється, проте певний розрив зберігається завжди.

Розвиток суспільствознавчих знань у нашій країні, складні й суперечливі ситуації, в яких опинилися суспільні науки, переконливо свідчать, що політико-ідеологічна обстановка, заломлена крізь життєву позицію вчених, була багатоаспектною першопричиною виникнення й функціонування найрізніших теоретичних ідей та уявлень і без її аналізу їх не можна зрозуміти.

Наприклад, у період становлення радянської політичної економії у центрі дискусій перебувала проблема об'єктивності економічних законів соціалізму. Щодо питання про характер і сутність "головного економічного закону соціалізму" постали дві протилежні теоретичні концепції — "об'єктивістська" та "суб'єктивістська". Вплив на пізнавальну діяльність чинників соціального порядку тут безперечний — у теоретичних конструкціях "головного економічного закону соціалізму" безпосередньо відбилися особливості соціально-економічного ладу СРСР. У самому характері радянської економіки 20-х років суперечливо поєднувалися різні господарські уклади й форми власності: опріч державної власності існували різноманітні форми кооперації, ринкові відносини тощо. Вони живили дві основні концепції закону, створювали передпосилки для його принципово різних витлумачень.

Одне з його тлумачень виходило з тези про те, що головний закон радянського господарства має бути об'єктивним (М.Кондратьєв, Н.Макаров, Д.Літошенко, І.Смілга, Г.Сокольников). Таким законом, на їхню думку, мав бути закон вартості, й тому належало посилювати плановість за допомогою пристосування до цього закону, щоби полегшити йому можливість виявити себе. Тлумачення закону вартості як головного економічного закону доби "соціалістичного будівництва" світоглядно спиралося на елементи державного капіталізму, кооперативної, акціонерної та приватної власності у той період.

Соціальні витоки другої концепції, яка заперечувала об'єктивний характер "економічних законів соціалізму" (можливо, сьогодні таке заперечення не видаватиметься читачеві безглуздом і смішним!), треба шукати в економічних перетвореннях 1929 — 1932 років, що привели країну на поріг економічної катастрофи, не кажучи вже про загибель від голоду й репресалій мільйонів людей. Гносеологічним джерелом суб'єктивізму в теорії й методології політекономії було перебільшення ролі людської волі й свідомості як регуляторів економічного розвитку. Волонтаристські уявлення про характер економічного розвитку за соціалізму (А.Кон, А.Стецький, Б.Борилін, І.Ланідус, К.Островітинов) були, до речі, зовсім недалеко від істини й спиралися на поширення директивно-адміністративних методів управління, суб'єктивізм і волонтаризм в економічних рішеннях і діях, тобто економічна реальність тієї доби дістала своє відповідне вираження.

Сьогодні, коли ми маємо справу з ще суперечливішою економічною й політичною дійсністю, ніж у період непу, представники суспільних наук опи-

няються у складній інтелектуальній та психологічній обстановці. Тривалий час, упродовж кількох генерацій, у суспільстві панували жорсткі догматичні поняття про ідеали, соціологічні та історичні схеми, прийняття або заперечення яких структурувало світогляд. Нині ж, коли у світоглядну свідомість суспільствознавців проникають нові ідеї й принципи, вони часто не стикаються зі звичними теоретичними уявленнями про суспільство та його історію. "Минула доба, — пише Д.С.Фурман, — ...не сприяла систематичній позитивній історико-філософській праці, й до перебудови ми дійшли з дуже виразним незадоволенням нашою суспільною системою, більш-менш ясними суспільно-політичними ідеями (демократія, ринок та ін.) й практично без яких-небудь спроб систематичного історико-філософського обґрунтування цих ідей"¹. Не можна також стверджувати, що такі ідеї з'явилися у світогляді багатьох учених тільки тепер. Навпаки, навіть у найчорніші періоди панування авторитарної системи, деспотичної влади партійної та державної номенклатури деякі вчені продовжували випрацювати своє, особливе ставлення до суспільства й до власного становища в ньому. З іншого боку, в період демократизації й гласності, значного послаблення ідеологічного контролю за працею суспільствознавців, світоглядні орієнтації вчених, як і колись, можуть визначатися не тільки ідейними міркуваннями, але й усілякими прагматичними, кон'юнктурними, кар'єристськими чинниками. Врешті-решт їхня світоглядна позиція стосовно суспільних явищ, вибір ними моральних норм, оцінка власних можливостей, зміст прийнятного для себе способу думок визначаються усвідомленням політичних і соціальних умов, за яких вони існують. І хоча нині ми спостерігаємо масове поширення нових для вчених-суспільствознавців соціальних цінностей, які змінюють громадську позицію дослідників, проте говорити про зникнення феномена роздвоєності світоглядної свідомості суспільствознавця ще зарано. Та й чи зникне він будь-коли взагалі? Адже поряд із власне науковими (професійними) чинниками дослідницької праці лишаються й лишатимуться чинники "соціального замовлення" — у будь-якому разі, доти, доки існуватиме сам "замовник" — владні структури, політичний і господарський істеблішмент.

Уся праця вченого-суспільствознавця просувається в межах готових схем, усталених концепцій, які спрямовують і регулюють дослідження, проте водночас обмежують свободу його думки, його творчі можливості. До традиційних у світогляді радянських суспільствознавців можна зарахувати такі уявлення: про схему п'яти формацій, яка окреслює місце нашого суспільства в історії, сучасну добу як кінець боротьби двох систем; про закони історії, що "неаблаганно працюють" на нас; про суспільний прогрес, соціальні революції, класові конфлікти тощо. Розбудована на цих поняттях соціальна картина світу, ідеологізовані норми й принципи опису, пояснення й оцінки соціальних фактів, категоріальна структура мислення (продуктивні сили, виробничі відносини, базис і надбудова, класова структура суспільства, суспільно-економічна формація, суспільне буття й суспільна свідомість), методологічні принципи (матеріалістичне розуміння історії, визначальна роль суспільно-економічних відносин, комуністична партійність і класова зумовленість суспільних явищ) формували теоретичну традицію суспільствознавства.

Динамічний сучасний шар у структурі світогляду вченого падає його роботі нових імпульсів, впливає на проблематику досліджень і наперед визначає вектор майбутніх висновків досліджень. Він є немовби ембріональним середо-

¹ Фурман Д.Е. Наши тревоги и всемирная история // Вопросы философии. — 1990. — № 11. — С.44.

вищем, в якому формуються оригінальні наукові думки. Найважливішим компонентом радикального шару в структурі світогляду вченого-суспільствознавця можуть бути нові уявлення про суттєвий зміст соціального розвитку, нові ідеали й цінності як вирішальні життєві цілі. Оновлена картина соціальної дійсності, що формується в свідомості вченого, сприяє постановці нових цілей дослідження, на ґрунті узагальнення яких утворюються нові науково-дослідницькі програми. До змісту цього рівня світоглядної свідомості треба зарахувати достатньо нові для цілої нашої суспільної свідомості моральні, політичні, філософські, соціологічні, економічні та інші ідеї — приміром, принцип пріоритету загальнолюдських цінностей щодо класових, державних, національних тощо, уявлення про людське життя, вільну індивідуальність як головну цінність, про незалежність і гідність людської особистості, духовну й громадянську свободу людини, її невід'ємні права. Сюди ж належать і ідеологія конвергенції двох світових систем, ліберально-демократичні принципи політичного й економічного устрою, ідеї техногенної цивілізації, альтернативна філософська концепція свободи, цивілізаційний та культурологічний підходи до вивчення суспільства й історії, філософсько-світоглядний плюралізм тощо.

Слід відзначити, що феномен роздвоєності світоглядної свідомості вчених з'явився аж ніяк не в роки перебудови, а значно раніше — ще у 20 — 30-ті роки, коли формувалася бюрократична організація науки, а держава почала використовувати політичні засоби тиску на вчених. Добре відомі політичні кампанії у період сталінського свавілля або ідеологічні втручання у працю суспільствознавців і філософів доби застою, коли вільний перебіг дискусій припинявся, а демократичне обговорення й боротьба наукових думок підмінялися папуженням учених, навішуванням політичних ярликів. Ідеологічні заборони серйозних досліджень, дурисвітство, котре розквітло замість них, призвели до того, що були втрачені пріоритети, які були раніше у низці галузей суспільствознавства. На десятиріччя був затриманий розвиток логіки й психології, філософської антропології, соціальної психології, соціології й політології, історичної науки та соціальної філософії. Брежнєвська й постбрежнєвська бюрократія в основу внутрішньої політики поклала придушення будь-якого вільногодумства й будь-якої самодіяльності. Проте наука — природний осередок свободи, оскільки справді наукове мислення наперед передбачає численність думок і підходів до вирішення проблем. Звідси й неперервний конфлікт між наукою й бюрократією, інтелектуальними потребами й обмеженнями, що їх накладає бюрократична система. Духовним, психологічним результатом такого конфлікту й стало доведення роздвоєності світоглядної свідомості суспільствознавця до драматичної межі.

Умови, за яких в останні десятиріччя працювали наші суспільствознавці, особливо економісти, історики, філософи й соціологи, були дуже непростими. Сформувалася каста суспільствознавців-кон'юнктуристиків, за діяльність якої суспільна наука досі розплачується втратою довіри й престижу. Марксистська ідеологія панувала в соціальних науках понад півстоліття. Вона нав'язувалася суспільствознавцям, хоча, до речі, далеко не всі вчені стали конформістами. Багато хто реагував на політичний та ідеологічний тиск переключенням у своїй праці на інші проблеми. Ця практика стала свого роду пасивною формою опору диктатові — невидимою, "внутрішньою" еміграцією в царини, більш-менш віддалені від ідеологічного контролю партії й держави. Історики тікали від актуальних проблем сучасного розвитку в медієвістику, етнографію, археологію, палеографію. Філософи вдавалися до досліджень теоретичних проблем природознавства, методологічних проблем науки або питань філології, естетики, логіки; іноді займалися виключно історико-філософськими дослідженнями. Показовою щодо цього є доля

О.Ф.Лосева, М.М.Бахтіна та багатьох інших учених, творча біографія котрих істотно змінилася в результаті такої переорієнтації. Проте й сьогодні, за умов відродження свободи дискусій і можливостей демократичного розвитку суспільних наук, феномен роздвоєності світоглядної свідомості вчених не тільки не зникає, але зберігається й наповнюється новим змістом.

Учений-суспільствознавець, який сформувався у бюрократичній культурі, нерідко продовжує керуватися примітивними, механістичними уявленнями про суспільство, що дістає своє вираження в схематизації соціального розвитку, спрощених тлумаченнях прогресу й законів суспільства. "У нашій літературі, — відзначає Е.Ю.Соловйов, — це була тенденція до гіпостазування законів відповідності як властивості спостережуваного світу й до винаходження незліченної кількості законів"¹. Особливо грішили таким винахідництвом політична економія соціалізму, теорія наукового комунізму, деякі напрями історичного матеріалізму, що спеціалізувалися на вивченні соціальних процесів, співвідношення об'єктивного й суб'єктивного в історичному розвитку, механізмів дії соціальних законів. Жага винахідництва суспільних законів не була випадковою — таке прагнення всадишувалося розумінням предмета й завдань філософії як науки про найзагальніші закони розвитку природи, суспільства й мислення. А якщо філософія в такому сциєнтистсько-об'єктивістському тлумаченні проголошувалася наукою, то вона зобов'язана, подібно до інших конкретних наук (хімії, механіки, електродинаміки, економічної теорії тощо), які описують за допомогою законів різні царини явищ, знаходити свої об'єктивні закони дійсності. Насправді ж відбувалося не відкриття законів соціального життя, а нав'язування економічних ж відбувалося не відкриття законів соціального життя, а нав'язування економічних і моральних принципів та ідеалів як "об'єктивних" законів дійсності. Досить згадати "головний економічний закон соціалізму", який, нерідко навіть у початковому сталінському формулюванні, все ще продовжує мандрувати з лекції до лекції.

Якщо раніше в суспільних науках сформувався неправильний теоретичний образ суспільства, в якому ми живемо, що дістав своє втілення в концепції "розвиненого соціалізму", то тепер така модель узагалі відсутня. У попередні роки помилкова картина поступу сучасної цивілізації створювала відповідне ідеологічне й теоретичне "тло", формувала специфічні ціннісні орієнтації дослідників на критику сучасного капіталістичного суспільства, західної цивілізації й західних цінностей. Нестримна апологія "реального соціалізму", ігнорування загальнолюдських цінностей та норм цивілізованого життя (права людини, демократія та ін.) змінилися розгубленістю, конфузом або цілковито нескритичним ставленням до головних принципів організації життя західного суспільства. Причиною цьому є врешті-решт той самий догматичний стиль мислення, звичка до засвоєних норм праці, що дістає свій відбиток у всій структурі соціального дослідження — від постановки проблем до їхнього теоретичного вирішення. Якщо раніше пізнавальним ідеалом дослідження була несуперечність звичним теоретичним схемам, догмам міфологізованого марксизму, абстрактним схоластичним конструкціям або керівним вказівкам директивних документів (але не несуперечність самим фактам соціальної дійсності), то нині в намаганні не суперечити емпірично спостережуваним фактам суспільствознавці нерідко взагалі заперечують будь-яку цінність нагромадженого теоретичного знання. Наявність критика відриву теорії від практики може призвести до усунення будь-якої дистанції між ними. Забуття цього обертається ігноруванням специфіки

¹ Философское сознание: драматизм обновления. — М., 1991. — С.80.

В.П.Загороднюк

Целеполагание в практике, культуре, познании

Київ: Наукова думка, 1991. — 172 с.

Філософське осмислення проблеми цілепокладання у контексті взаємоперетину практичної діяльності людини, культури й пізнання має давню традицію. Достатньо згадати вчення Арістотеля про цільове спричинення. Звичайно ж, у нього ми не знаходимо постановки проблеми у чистому вигляді: всі три зрізи аналізу перебувають тут у синкретичній єдності, неявно присутні у розгляді цільової причини, що справляє істотний вплив не лише на спосіб осмислення категорії мети, але й на сам образ мети, як він репрезентований у культурі та вмотивований у практичній діяльності. Згадаймо наведений Арістотелем (і залюбки використовуваний дослідниками й викладачами філософії Стагірита геть в іншій культурній ситуації) приклад про виготовлення келиха. Крім того, що пильний культурологічний аналіз виявляє на цьому прикладі приховану, неявну для самого Арістотеля, роботу в його мисленні моделі ремісничої діяльності, ми маємо тут і феномен іншого роду, а саме перетворення неявного знання в явне, яке стає можливим лише з установленням певної культурної дистанції, констельованої у практичній життєдіяльності й репрезентованої у відповідних категоріях пізнання. Іншими словами, перехід від неявного до явного знання у даному разі може підбутися тільки з практичним обмеженням сфер практики, культури й пізнання як самостійних царин людської діяльності, з одного боку, і з аналітичною експлікацією їхнього взаємозв'язку й взаємоперетину у вигляді проблеми — з іншого.

Ця думка й становить головний па-

фос рецензованої книги В.П.Загороднюка. Оригінальність замислу автора полягає передовсім у цьому, хоча приводом до написання книги могли бути й інші мотиви, наприклад, відсутність у вітчизняній філософській традиції, попри безліч досліджень, присвячених категорії мети, спеціальних праць, що аналізують процеси цілепокладання у культурі, або ж праць, в яких осмислюється проблема зв'язку цілерациональної та ціннісно-раціональної дій (у веберівській її постановці), яка не просто є актуальною для усвідомлення й пошуку виходу з тієї історико-культурної ситуації, до якої ми потрапили, але рішення якої трансформується для нас у аж ніяк не методологічну, а життєву площину гамлетівського "бути чи не бути". Справді: криза нашої системи — це результат жорстко зумовленої дії законів соціальної детермінації, навіть якщо вони включають випадковість і діють згідно з принципом "якщо, то", а чи ж продукт людської доцільної й цілерациональної діяльності (тоді ми маємо справу з парадоксом, що його свого часу сформулював Маркс: люди діють свідомо, але вони не усвідомлюють того, що роблять)? Мається на увазі принципова асиметричність людської практики — незбіг мети й результату діяльності. Коли ж ми, що нині сміливо відрешуємося від Маркса, такі пристаємо на останню тезу, на зо як ортодоксальному, так і "творчому" марксизмові, то неминує постає питання: через які "перешкоди" у каналах інформації відбувається таке відхилення результату від мети? Чи завинили "історичні умови", "культур-

не доокілля", "відчуження людини від своєї сутності", "відпадиння людини від бога", "перетворені форми буття", "злий замір масонів", "кримінальна сутність вождів", а чи ж підвалини відповіді перебувають значно глибше, на рівні драматичних пошуків смислу (цінності) людського буття, пов'язаних з осмисленням скінченності людського життя? В.П.Загороднюк (щоправда, в іншій формі) порушує це питання й схиляється до другого варіанту його розв'язання, слушно вбачаючи у глибинах людського ставлення до світу неявний план цілепокладання. Гадаю, якби автор проаналізував веберівську постановку проблеми (а дихотомію ціль- й ціннісно-раціональної дій, яка активно обговорюється у сучасній німецькій філософії, він, до речі, згадує), це значно збагатило б книгу й посилило аргументацію на користь наявності неявного плану цілепокладання.

Проте автор, і це відповідає його замислу, розбудовує свою працю, спираючись здебільшого на англо-американську традицію аналізу філософії науки та марксистське осмислення цієї традиції. При цьому він виявляє добру обізнаність у головних напрямках, репрезентованих у даній традиції, простежує їхню еволюцію на широкій джерелознавчій базі. Центральна проблема тут формулюється так: "мета не може бути виведена з наукової діяльності (оскільки доцільний процес не може підпорядковуватися тому, чого ще немає у дійсності) і водночас мета не може передувати науковій діяльності (в іншому разі сама наукова діяльність була б зайвою)" (с.107 — 108). У цьому В.П.Загороднюк убачає парадокс. Оскільки ж останній, як слушно підкреслюється, є нерозв'язуваним у межах того відношення, в якому він виникає, й для виходу з нього потрібне розширення детермінаційного ряду, то пропонується шукати дані смислові й змістові ідеальні детермінанти у прихованих, неявних передпосилках пізнання. Справді, наукове пізнання за своєю природою зорганізоване детерміністським чином і не може бути іншим, інакше воно не буде науковим: і опис, і пояснення, і обґрунтування, і передбачення будуються тут згідно з принципом залежності "якщо, то". Цільові ж установки пізнання безпосе-

редньо не вписуються у пропоновані в кожному конкретному випадку залежності "якщо, то", вони кожного разу виходять за межі отих установлюваних і конструйованих детермінаційних рядів. Чи не означає це, що вони взагалі не підпадають під принцип детермінізму? Відповідь автора говорить: усе залежить від того, як розуміти сам цей принцип. Коли йдеться про його класичну форму (у ньютонівсько-лапласівському вигляді), тобто про концепцію класичного раціоналізму, то детермінізм у поясненні цілей не спрацьовує й має бути доповнений телеологією. Історично так і було, автор переконливо показує це у першому параграфі монографії. Якщо ж ми виходимо за межі класичної раціональності, то принцип детермінізму не тільки містить випадковість, але й дає змогу поєднати у поясненні каузальність природних процесів з телеологією людської діяльності. В.П.Загороднюк загалом схиляється до другого рішення, вбачаючи саме у практиці засади для формування неявних, у тім числі цільових, передпосилок пізнання. Виходження цих передпосилок, які діють немовби поза увагою вченого, автор убачає в наявності особистісної форми знання, вперше репрезентованої у концепції М.Полані. Виходячи з цього, він висуває й послідовно обстоює думку, що у науковому пізнанні слід уникати надмірної його раціоналізації. І з цим не можна не погодитися. Адже у науковій, як і в будь-якій іншій, діяльності діє живий індивід з певним світоглядом й особистісними формами ідентифікації знання. Будучи включеним у певні наукові та інші співтовариства, він репрезентує функціональну доцільність буття цих співтовариств, а отже й самого себе. З цієї точки зору, цілком раціоналізувати цілі не можна. Завжди лишається щось неусвідомлене. Але неусвідомлене як непізнане (або пізнане певною мірою) а чи ж як абсолютно не охоплюване раціонально? Це питання має принципове значення. Чи може наука з її детермінізмом каузально пояснювати цілі? Тобто чи сумісній іншому типі наукової раціональності, що завжди передбачає впорядкованість (пов'язаність, залежність одного від одного, нехай навіть діалектичну, але все ж де-

термінацію)? Якщо так, тоді вся справа за майбутнім, за новим образом науки, зміною типів раціональності. Якщо ні, тоді справа в іншому. Можливо, вихід треба шукати в аналізі так званих "третьох предметів" (М.К.Мамардашвілі), артефактів людської діяльності, репрезентованих у культурі у вигляді текстів, які містять разом зі способом свого генерування й культурну апперцепцію (норму) сприйняття? Тобто, можливо, лінгвістичні моделі дадуть змогу несуперечливо й розумно поєднати співвідношення каузальності й телеологічності у будь-якій культурній, у тім числі науковій, діяльності?

Але ж така постановка питання рецензентом, зауважить проникливий читач, також є раціонально дискурсивною. І буде цілком правиль. Тут ми знову повертаємося до початку, а саме до питання про неявні форми цілепокладання у практиці, культурі, пізнанні, тобто до тієї проблеми, яку порушує автор рецензованої монографії. І ми можемо лише подякувати В.П.Загороднюку, принагідно відзначивши його проникливість і високий фаховий вишкіл, за те, що він порушив таку нагальну проблему як для науки, так і для культури загалом.

Ю.А.ІЩЕНКО

Переклад з російської
В.П.ПЕДАШКІВСЬКОГО

НА КНИЖКОВУ ПОЛИЦЮ

Прогностичний центр "КОНСЕНСУС" при Білоруському державному університеті підготував до видання навчальний посібник для вузів "Політологія" (Мінськ, БДУ, "Консенсус", 1991, 12 др. арк., мова — російська). Автори В.В.Беньковський і С.В.Решетников поряд із власними оцінками та спостереженнями використали матеріали підручника "Наука і політика" під редакцією Артура Боднара (Варшава, 1988), в якому узагальнений досвід дворічної викладацької роботи педагога-політолога в Білоруському університеті й зарубіжний досвід, а також численні видання, які виходили в різний час російською, англійською і польською мовами.

Посібник уключає п'ять розділів: I. Теоретичні основи політології. II. Політична система суспільства. III. Основи управління політичними процесами. IV. Головні течії політичної думки в сучасному світі. V. Зовнішня політика держав і міжнародні відносини.

Книжка розрахована на викладачів, студентів, наукових працівників, на всіх, хто цікавиться політичними науками. Її можна придбати за готівку за адресою: 220050 Мінськ, Ленінський просп., 4, К. 304, 410 або за переказом — на р/р КЦП "Консенсус" № 600461674 в Комерційному банку Мінськбизнесбанк ФФО 400042. Контактні телефони: 26-55-48, 26-59-57.

ПРО КНИГИ

М.П.Лукашевич

Производственная адаптация молодежи: сущность, функции, управление

Киев: Издание Украинской сельскохозяйственной академии, 1990. — 264 с.

Не викликає сумнівів, що дослідження проблем адаптації актуалізуватиметься у зв'язку із зростанням динамізму перетворень у всіх сферах суспільства. Відповідно зростатиме й потреба в ефективному механізмі опанування молоддю новацій у техніко-економічній, соціально-політичній та духовній царинах діяльності. Особливого значення набуває розробка проблем адаптації на виробництві, де не тільки створюються необхідні умови існування та розвитку всіх сфер соціального, але й реалізується одна з найважливіших складових процесу соціалізації молоді. Нарешті, значна кількість наукових розробок стосовно різних аспектів трудового становища молоді та окремих видів її адаптації до виробництва потребує узагальнюючих концептуальних розробок. Тому праця М.П.Лукашевича, в якій чи не вперше здійснене цілісне дослідження виробничої адаптації молодих робітників (причому головний наголос зроблений не на техніко-економічних характеристиках та інтересах виробництва, а на гуманітарному аспекті проблеми), викликала зацікавленість і бажання висловити деякі міркування з цього приводу.

Передовсім удалою видається структура монографії: три розділи за змістом і назвами досить логічно й повно розкривають тему дослідження. У першому розділі розглянуті методологічні питання, розкриті сутність понять "адаптація людини" й "виробнича адаптація", а також схарактеризовані структура та функції виробничої адаптації, її місце у соціальному механізмі активізації людського чинника. Другий розділ присвячений аналізу кожного з

виокремлених структурних елементів виробничої адаптації: професійної, організаційної, матеріально-побутової, соціально-психологічної та адаптації у царині дозвілля. Виявлені головні протиріччя у кожній сфері, окреслені шляхи їх вирішення. У третьому розділі аналізується діалектика виробничої адаптації, оцінюються можливості підвищення її ефективності. Розроблені принципова схема та алгоритм управління виробничою адаптацією, здійснена спроба технологізації процесу управління. Завершується книга узагальненнями й рекомендаціями щодо підвищення ефективності управління виробничою адаптацією молоді.

До позитивних рис книги слід також віднести те, що в ній здійснено перехід від вивчення окремих видів та аспектів виробничої адаптації (такий підхід ще досить поширений у науковій літературі) до узагальнюючої концептуальної розробки, яка поєднує методологічний розгляд з аналізом конкретних результатів соціологічних досліджень.

Плідними, як на мій погляд, є ідеї про подвійну природу потреби в адаптації, про єдність трьох рівнів адаптивної поведінки — біологічного, психологічного й соціального, про необхідність відмови від функціонального підходу та переходу до вивчення адаптації особистості робітника як цілісної людини в усьому розмаїтті видів і форм його діяльності.

Згідно з концепцією автора, дещо поновому подана структура виробничої адаптації молоді, в яку виходять професійна, організаційна, матеріально-побутова, соціально-психологічна та адап-

© М.М.Мокляк, 1992

ISSN 0235-7941. Філософ. і соціол. думка, 1992, №2

173

тація у царині дозвілля. Така структура дає змогу об'єктивно оцінювати адаптаційний потенціал кожної сфери, в тому числі й вперше у вітчизняній літературі досліджуваної з цих позицій сфери дозвілля, яка стає чи не найзначимішою для сучасної молоді.

З позицій системного підходу проведення аналіз виробничої адаптації крізь призму розвитку та розв'язання зовнішніх і внутрішніх, об'єктивних і суб'єктивних протиріч у суспільстві, на виробництві, у молодіжному середовищі та у мікросередовищі. У залежності від взаємодії цих протиріч набирають сили адаптаційні або дезадаптаційні тенденції, співвідношення яких визначає успіх адаптації. Поведінка робітника розглядається з огляду на її полімотиваційну зумовленість, завдяки якій адаптивна потреба виникає як результат, з одного боку, потреби людини в самореалізації, а з іншого — потреби виробництва у кваліфікованому та активному робітнику, котрий зможе забезпечити ефективне функціонування й розвиток підприємства.

Стан сучасної виробничої сфери, на жаль, підтверджує висновок автора про те, що відсутність суспільних умов для своєчасного вирішення протиріч виробничої адаптації може не лише загальмувати її, але й призвести до розриву адаптаційних зв'язків. Як наслідок — відчуження робітника від виробництва, деструктивні процеси у функціонуванні підприємства.

Слід відзначити також аргументоване підтвердження теоретичної концепції репрезентативними соціологічними дослідженнями практичних проблем становлення молодих робітників у різних регіонах України та інших, нині суверенних, республік.

Це дало автору змогу вийти на самостійну принципову схему управління виробничою адаптацією молодих робітників, що подана у вигляді, зручному для технологізації управління. Застосування останньої в комплексі з соціальним

плануванням згідно з рекомендаціями автора може істотно розширити перспективи дальшої демократизації управління соціальними процесами, підвищення його ефективності.

Загального приємного враження від книги не змінюють деякі недоліки, більшість з яких зумовлена надзвичайним динамізмом соціальних змін, що за ними не завжди встигають дослідники й видавці.

Так, праця подеколи "грішить" елементами певної ідеологічної забарвленості, не завжди доцільної політизації. Те, що на час написання книги розцінювалось як неодмінний атрибут будь-якої наукової публікації, сьогодні виглядає зовсім поіншому. Це стосується й висновків, "підтверджуючих" документи компартії, вже зійшло з політичного кону, й дещо підвищеної контрастності у полеміці автора з зарубіжними соціологами. Та й аналізовані протиріччя розглядаються без тієї трагічної гостроти, якої вони набули нині. Приміром, погляд на безробіття як можливий момент трудової кар'єри робітника має радше ймовірнісний характер, хоча дослідник мусив передбачити, що в Україні незабаром буде певна кількість безробітних. Те ж стосується й проблем матеріально-побутової адаптації — адже логіка перебігу подій змушувала замислитися про можливе "галоупування" ціл та падіння життєвого рівня молоді, з якими ми стикаємося зараз.

Крім цього, автору можна закинути й деякі недопрацювання іншого ґатунку. Так, не досить чітко, як на наш погляд, "розв'язані" характерні ознаки професійної та організаційної адаптації. Можливо, доцільно було б більше уваги приділити аналізу взаємозв'язку процесів адаптації й соціалізації, хоча ця проблема, мабуть, потребує окремого дослідження.

Загалом автору вдалося провести серйозне теоретико-прикладне дослідження з нагальною й перспективною проблемою, від якого матимуть користь як фахівці, так і широкий загал читачів.

М.М.МОКЛЯК

«PHILOSOPHICAL & SOCIOLOGICAL THOUGHT»

V.I.KRIUKOV

Kommunist Ideology — is the Renaissance Possible?

Communist idea — presentations about the human rights, freedom, justice etc., elaborated by the mankind — is the humanistic idea, having nothing common, as experience showed, with communist ideology, founded by K.Marx, F.Engels and successfully seized up by V.Lenin. This is an ideology of class superiority, of the violent overthrow of the existing order putting itself over civilization, in its main postulates has something in common with fascist ideology. Society must be defended from such ideology not only by declaration it out of law, but also by elaboration of economic, political, social, moral, etc, immunity against its renaissance.

A.S.BYSTROVA,

G.V.YERIOMICHEVA

Prerequisites of Formation of the "Middle Class" in Russia

Russian "middle class" is being formed out of old and new strata. Existence of the first stratum is connected with petty economy; new strata — are managers, technical intelligentsia, office workers. Old strata now are formed most of all by virtue of the legislation of different forms of enterprise, new ones — by virtue of the conversion of the military industry.

Prerequisites of formation of the "new class" are the socioeconomic processes and a number of the cultural and socio-psychological factors. Sociological investigations held in Petersburg showed the predilection for the ideas of equalizing distribution by significant part of society.

V.F.MORGUN

Conception of the Multi-Measure Development of Personality and Applications

This conception is a theoretical synthesis of five invariants of structure of the personality's activity, elaborated by the author. In the article, having classificational and typological character, the definition of the personality is given, the correlations with the structure of traditional notions are described. The typology of the methods of investigation and the main results of experimental researches are considered.

V.N.PORUS

System Sense of Scientific Rationality. Article II

The functions of the models of rationality in science; tasks of the normative epistemology, considering the processes of formation and application of these models, — these and other related questions are in the focus of analysis.

A.M.YERMOLENKO

Preliminary Notes About Transcendental Pragmatics

The critical analysis of the transcendental pragmatics given by V.Höle induces to consider the intellectual context in which the communicative paradigm of rational substantiation of ethical norms has emerged and is being realized. It is a general tendency of "rehabilitation" of the practical philosophy. It is actual nowadays because of the new cardinal reevaluation of the values.

VITTORIO HÖSLE

Transcendental Pragmatics as the Fichteanism of the Intersubjectivity

Comparative analysis of the fundamental structures of the Fichtean philosophy and the transcendental pragmatics enables us to treatise the latter as a transformed Fichteanism. Position of the "collective solipsism" is opposed with an absolute transcendental philosophy, for which the human reason is not only the subjectivity or the intersubjectivity, but the universal ontological determination.

Yu.M.KOZYREV

Social Stratification in the Human Measurement

The theory of the social stratification was declared to be bourgeois and hence unscientific by the orthodox Soviet sociology. The fact that this sociology applies the "non-traditional" models of society, admitting the "groups" and "strata" within the classes are only attempts to modernize the traditional stalinist scheme (workers' class, kolkchos peasantry and labor intelligentsia) of the social system.

The effective analysis of the social structure is impossible without recognizing that society has three aspects of existence: social-class, socio-cultural and spiritual. The human measurement is introduced into analysis because of the evidence that there is a link between the status characteristics of the people and their attitude to the power, between their attitude to the nature and their spiritual organization.

Presentation of the social stratification in the human measurement is a methodological innovation that enables us to judge about the social system in the economical-political, functional and metasocial aspects.

V.O. MATUSIEVICH

Social Orientations of Personality: The Experience on Typology

"Social orientations of Personality" are defined as having a man himself, his socially significant qualities and ways of their reproduction and development to be

the object of these orientations; they are realized in the social sphere.

The experience of investigation of the structure and types of social orientation, peculiarities of becoming and functioning, interconnection with other types is given with the preliminary consideration about the principles of empirical interpretation of the subject of investigation, determination of the scientific-methodical basis of it.

The results of investigation enable us to conclude that social orientations as a part of dispositional structure of personality have a relative autonomy and specific content; they become a basis of the value relation to that processes and events, which can be a mean for his development and a condition for his self-realization.

J.ALEXANDER

New Theoretical Movement in Sociology

Analytical reconstruction of the development of sociology during the afterwar period is based on the experience of the schools of micro- and macrotheorising. It contains a conclusion about the necessity of the synthesis of the opposite and one-sided conceptions.

The evaluation of significance of the post-functionalism proceeds from the criteria of validity, formulated by the author for the "presuppositional" level of discourse.

The apology of the general theory, realized in the context of elucidation of the nature of social sciences, is directed at the new model of interconnection of the action and the structure.

S.V.SINIAKOV, E.F.SLASTENKO About One Phenomenon of the Social Scientist Worldview

The subject of analysis — the phenomenon of tragic discord of the worldview consciousness of the social scientist into conservative and radical layers. Authors of the article disclose the perspectives how to overcome this discord by virtue of realization of the critical-reflexive function of philosophy under the conditions of renaissance of the democratic development of the social sciences.

“Український оглядач” — перша в Україні аналітична газета

Це видання для інтелектуалів засноване УКРАЇНСЬКИМ ФІЛОСОФСЬКИМ ТОВАРИСТВОМ І СОЦІОЛОГІЧНОЮ АСОЦІАЦІЄЮ УКРАЇНИ

№ 1 січень 1992 р.

Український ОГЛЯДАЧ

ФІЛОСОФСЬКЕ ТОВАРИСТВО УКРАЇНИ. СОЦІОЛОГІЧНА АСОЦІАЦІЯ УКРАЇНИ. АНАЛІТИЧНА ГАЗЕТА.

«СІЧНЕВІ ТЕЗИ»

В НОМЕРІ:

Пенді ПЛЮЩ
(Інтерв'ю з ним — на 34 стор.)

Мирислава ПОПОВИЧ
(Інтерв'ю з нею — на 36 — 38 стор.)

Богдан ОСАДЧУК
(Інтерв'ю з ним — на 42 стор.)

Юрій ЯКУША
(Інтерв'ю з ним — на 44 — 46 стор.)

Наталія ПАНИНА
(Інтерв'ю з нею — на 48 — 50 стор.)

Мирислава Попович

«ВЕСНА НАРОДІВ» І УКРАЇНСЬКИЙ РУХ

У першому номері “УО”, який вийшов у січні 1992 року, читачі матимуть нагоду познайомитися зі статтями відомих учених і їхніх молодих колег на актуальні теми нашого непростого сьогодення, інтерв'ю з громадськими діячами, цитатами, публікаціями результатів соціологічних досліджень.

“УО” виходитиме один раз на місяць окремими виданнями українською та російською мовами, форматом “Недели” на восьми сторінках.

Адресована вченим-гуманітаріям, науковій громадськості, газета становить неабиякий інтерес і для широкого читачького загалу, для всіх, хто хотів би усвідомити події, передбачити їх наслідки в майбутності.

Газета надходить в роздрібний продаж, її також можна купити і в редакції.

Усіх, кого цікавить докладніша інформація про газету, просимо звертатися до редакції “УКРАЇНСЬКОГО ОГЛЯДАЧА”.

Поштова адреса: 252001 Київ, вул. Трьохсвятительська, 4.

Тел. 228 — 59 — 17.